

**ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՆԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱՆԳԱՐԱՆ - ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

**ՆՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ
ՓՈԶՐԱՍԻԱԿԱՆ ԱՂԵՏԸ
(1914-1923 թթ.)**

ԵՐԵՎԱՆ 2012

**REPUBLIC OF ARMENIA
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM - INSTITUTE**

GEVORG VARDANYAN

**THE GREEK POPULATION IN THE
OTTOMAN EMPIRE AND THE ASIA
MINOR DISASTER
(1914 - 1923)**

YEREVAN 2012

Հրատարակվում է ՀՀ Գիությունների ազգային ակադեմիայի
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

ՀՏԴ 93/99

ԳՄԴ 63.3

Վ 301

Գրախոսներ՝ պ. գ. դ. Հայկ Դեմոյան
 պ. գ. թ. Սուրեն Մանուկյան

Պատասխանատու խմբագիր՝ պ. գ. դ. Արսեն Ավագյան

Վարդանյան Գ.

Վ 301 Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիա-
կան աղետը (1914-1923թթ.) /Գ. Վարդանյան.-Եր.: Հայոց ցեղասպանու-
թյան թանգարան-ինստիտուտ, 2012.- 196 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է Օսմանյան կայսրությունում հույն բնակ-
չության կարգավիճակի և թուրքական իշխանությունների կողմից
հույների զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների քաղա-
քականության հետազոտությանը: Նախատեսվում է պատմաբանների,
ցեղասպանագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 93/99

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-822-28-0

© Փնորգ Վարդանյան, 2012

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ.....	7
ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	9
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ.....	19
ՆՈՒՅՆԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՄԿՋԲԻՆ	
1.1. Նույների բնակության շրջաններն Օսմանյան կայսրությունում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին.....	19
1.2. Նույների ազապագրական շարժումն ու կոտորածները XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին.....	45
1.3. Նույների դրությունը երիտթուրքերի կառավարման տարիներին.....	68
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ.....	88
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱՇԽԱՐՆԱՅԻՆ ԵՎ 1919-1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ: ՆԱՅ-ՆՈՒՆԱԿԱՆ ՆԱՄԱԳՈՐԾԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ	
2.1. Նույների զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածներն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին.....	88
2.2. Նույների զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում: Զմյուռնիայի աղետը	108
2.3. Նայ-հունական համագործակցության փորձերը (XX դարի առաջին քառորդ).....	134

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	146
ՆՈՒՆԱԿԱՆ ՆԱԾԸ ԼՈՋԱՆԻ ՎԵՆԱԺՈՂՈՎՈՒՄ:	
ՆԱՅԵՐԻ ԵՎ ՆՈՒՅՆԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ	
ՏԵՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ	
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ	
ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԻԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
3.1. Լոգանի վեհաժողովում ստորագրված «Թուրքիայի և	
Նունաստրանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ»	
պայմանագիրը և դրա հետևանքները	146
3.2. Նայերի և հույների զանգվածային տեղահանությունների	
ու կոտորածների թուրքական քաղաքականության	
ընդհանրություններն ու տարբերությունները	157
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	174
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ	
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	179
SUMMARY	193

ՄԱՏՔԻ ԽՈՍՔ

1914-1923 թթ. ընթացքում երիտթուրքերը և քեմալականները կազմակերպեցին և իրականացրեցին լայնածավալ էթնիկ զտրամների քաղաքականություն, որը դրսևորվեց Օսմանյան կայսրության հայ, հույն և քրիստոնյա մյուս բնակչության զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների տեսքով: Քսաներորդ դարասկզբին Առաջին աշխարհամարտի բողի տակ իրականացված այս ցեղասպանությունը միավորվեց էր նոր թուրքական պետության ստեղծմանը՝ «Թուրքիան՝ թուրքերի համար» կարգախոսով:

Արևմտահայության բնաջնջումից հետո հույների նկատմամբ որդեգրված քաղաքականությունը նպատակաուղղված էր կայսրության քրիստոնյա բնակչության նվազեցմանը, որը երկրի մահմեդականացման ու լիակատար թրքացման նպատակով տարվող ընդհանուր քաղաքականության մի մասն էր կազմում:

Հայոց ցեղասպանության դրվագների համապարփակ հետազոտման հետ մեկտեղ Օսմանյան կայսրության մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների ուսումնասիրումը կարևոր նշանակություն ունի, հատկապես համեմատական հետազոտությունների ծիրի մեջ դրանք քննարկելու տեսանկյունից: Ուստի պատահական չէ այն հանգամանքը, որ ցեղասպանագիտության մեջ շարունակաբար աճում է նաև հույների կոտորածների նկատմամբ գիտական հետաքրքրությունը: Այս հետազոտությունները կոչված են լրացնելու կարևոր այն բացերը, որոնց համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն կընձեռի լիարժեքորեն հասկանալ Օսմանյան Թուրքիայի կողմից հարյուրամյակներ շարունակ գործադրված «բռնության մշակույթ» առանցքային կետերն ու գաղափարաբանությունը, որոնք իրենց գազաթնակեղին հասան պետականաստեղծ քաղաքականության մաս դարձած ցեղասպանությունների իրականացման ընթացքում:

1922 թ. սեպտեմբերի 13-15-ի Զմյուռնիայի հրդեհը, քաղաքի հայ և հույն բնակչության բռնի տեղահանությունները և զանգվածային կոտորածները, փաստորեն, Փոքր Ասիայի և Արևմտյան Հայաստանի լիակատար ապաքրիստոնեացման քաղաքականության վերջին արարներից մեկն էր, որն իր հերթին ազդարարեց նաև նոր թուրքական պետականության՝ հանրապետական Թուրքիայի ծնունդը:

Գևորգ Վարդանյանի սույն մենագրությունն Օսմանյան կայսրության

8 ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ

գոյության վերջին քառորդում հույն բնակչության նկատմամբ իրականացված զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների քաղաքականությանը նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրություն է, որը լուրջ ներդրում է հայ պատմագրության և ցեղասպանագիտության մեջ՝ այլ ժողովուրդների կոտորածների ուսումնասիրության բնագավառում առկա բացը լրացնելու առումով:

Հայկ Դեմոյան
Հայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

14-15-րդ դդ. Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականության հետևանքով հույն ժողովուրդը հայտնվեց թուրքական գերիշխանության տակ: 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին հույների ազգային-ազատագրական շարժման կարևոր ձեռքբերումը դարձավ Օսմանյան կայսրության կողմից Նունաստանի անկախության ճանաչումը 1830 թ.: Սակայն հունական տարածքների մի զգալի մասը շարունակում էր մնալ Օսմանյան կայսրության կազմում: 19-րդ դարում ծավալված բարենորոգչական շարժումը, չնայած օրենսդրական ձևակերպումներին, չլուծեց կայսրության մահմեդականների և քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավահավասարության խնդիրը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հույն ժողովուրդը շարունակեց ազգային-ազատագրական պայքարը՝ հիմնականում Կրեթեում. առանձին ելույթներ եղան նաև Թեսալիայում, Էպիրոսում ու այլ վայրերում, որոնց նկատմամբ սուլթանական իշխանությունները որդեգրեցին ճնշման քաղաքականություն: Երիտթուրքերի՝ իշխանության գալուց հետո, չնայած նրանց տված խոստումներին, հույն հպատակների նկատմամբ որդեգրվեց ավելի հեղափոխական դիրքորոշում:

Բալկանյան պատերազմների վերջին շրջանից սկսած մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը երիտթուրքական վարչակարգի որոշմամբ բռնագաղթի ենթարկվեց Արևելյան Թրակիայի և Արևմտյան Փոքր Ասիայի հույն բնակչության զգալի մասը. այդ ընթացքում տեղի ունեցան նաև դաժան կոտորածներ: Զրիստոնյա փոքրամասնությունների ոչնչացման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին, երբ տեղահանվեց, արտաքսվեց և կոտորվեց Փոքր Ասիայի գրեթե ողջ հույն բնակչությունը¹:

1 Նունական պատմագրության մեջ «Փոքրասիական աղետ» ընդունված է անվանել 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմում հունական բնակչի պարությունը, 1914-1923 թթ. Փոքր Ասիայից, Պոնտոսից և Արևելյան Թրակիայից հույն բնակչության բռնի տեղահանություններն ու կոտորածները, ինչպես նաև Զմյուռնիայի՝ 1922 թ. սեպտեմբերյան ողբերգությունը: Այդպես է կոչվել նաև այն պատճառով, որ դրանով վերջ տրվեց Փոքր Ասիայում հույների՝ մոտ երեքհազարամյա ներկայությանը, միաժամանակ այն խորհրդանշում է հունական հողերի ազատագրման մեծ ծրագրի՝ «Մեծ տեսլականի» («Մեծ Նունաստանի գաղափարի») վերջը: Որոշ հեղինակներ «Փոքրասիական աղետ»-ի սկիզբը համարում են 1453 թ., երբ թուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը: Այդ մասին տե՛ս Crossing the Aegean, An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey, /Edited by Renée Hirschon/, New York–Oxford: Berghahn Books, 2006, p. 14.

Սույն աշխատությունը հայրենական պատմագրության մեջ առաջին փորձերից է՝ համապարփակ ներկայացնելու 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում հույների դրությունը, բնակության շրջանները, թուրքական իշխանությունների կողմից հույն ժողովրդի նկատմամբ փարվող բռնի տեղահանությունների և կոտորածների հետևողական քաղաքականությունը՝ աղերսներ տեսնելով հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած քաղաքականության հետ:

Մենագրությունը ժամանակագրորեն ընդգրկում է 19-րդ դարի երկրորդ կեսից 20-րդ դարի առաջին քառորդը: Միևնույն ժամանակ աշխատանքի մեջ հիշատակվող որոշ փաստեր և իրադարձություններ դուրս են ժամանակագրական այդ շրջանակներից, ինչը պայմանավորված է քննության առարկա հիմնահարցն առավել խորությամբ հետազոտելու անհրաժեշտությամբ:

Աշխատության աղբյուրագիտական հենքն են կազմում Նայաստանի ազգային արխիվի², Կոստանդնուպոլսի հունական տիեզերական պատրիարքարանի փաստաթղթերն ու նյութերը³, խնդրո առարկա հիմնահարցի ժամանակահատվածում արտերկրի հունական կազմակերպությունների հրապարակած տեղեկագրերը⁴, ինչպես նաև փաստաթղթ-

2 ՆԱԱ, ֆ. 200 և ֆ. 409:

3 The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920: Constantinople: Press of the Patriarchate, 1920; Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 - 1922 [Black Book: The Tragedy of Pontus 1914 - 1922], Athènes: Imprimerie Phoenix, 1922; Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 - 1918, Constantinople: Press of the Greek Patriarchate, 1919; Soteriadis G., An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor, London: Edward Stanford, Ltd., 1918.; René Puaux; La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Édition du Bulletin Hellénique, 1919; Karavangelis G., The Turkish Atrocities in the Black Sea Territories: Copy of Letter of His Grace Germanos, Lord Archbishop of Amassia and Samsoun, Delegation of the Pan - Pontic Congress, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919; Les Atrocités Turques au Pont-Euxin, Copie d'une lettre de S. E. l'Archevêque d'Amassia et Samsoun Germanos, Paris: Imp. Dubois et Bauer, 1918.

4 London Committee of Undreemed Greeks, The Liberation of the Greek people in Turkey, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919; Manchester League of Unredeemed Hellenes, Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919; Papadopoulos A, Persecution of the Greeks in Turkey before the European War, New York; Oxford University Press American Branch, 1919; Այս տեղեկագրերը հասանելի են <http://www.greek-genocide.org> կայքէջում:

Oeconomus L., The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom, A File of

թերի ժողովածուները⁶։ Ընդ որում հունական կազմակերպությունների փեղեկագրերի ու հունական արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուների⁶ նյութերը շար կարևոր են և Նայաստանում առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ։ Դրանք պարունակում են մեծ քանակությամբ արժեքավոր փեղեկություններ հույների զանգվածային փեղահանությունների և կոտորածների մասին։

Սույն մենագրության մեջ հույն ժողովրդի պատմության և Օսմանյան կայսրությունում նրանց դրության հետ կապված հարցերի մեկնաբանման համար լայնորեն օգտագործվել են ինչպես հույն և հայ, այնպես էլ եվրոպացի ու ամերիկացի հասարակական գործիչների, դիվանագետների, զինվորականների, բժիշկների, ականապես ժամանակակիցների աշխատանքները՝ նամակներ, հուշագրություններ և այլն⁷։

Overwhelming Evidence, Denouncing the Misdeeds of the Turks in Asia Minor and Showing their Responsibility for the Horrors of Smyrna, London: George Allen & Unwin Ltd., 1922.

5 Նայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972; Նայերի գեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991; Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895, М.: Тип. – литогр. т – ва И. Н. Кушнерев, 1896; Baltazzi G., Les Atrocités Turques en Asie Mineure et dans le Pont, Athènes, 1922; L'extermination des Chrétiens d'Orient: Faits, Documents et Témoignages Anglais et Américains, Paris: P. Thévoz, 1922; Lausanne Conference on Near East Affairs 1922 – 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, London, 1923; Les Grecs en Turquie: Deux Articles, traduits de l'Anglais, de la Revue The New-Europe, de Londres (Nos des 14 et 21 novembre), Paris: Imprimerie Chaix, 1918; Noradounghian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Deuxième (1789-1856), Paris: Cotillon a. o., 1900, նույնի՝ D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Troisième (1856-1878), Paris: Cotillon a. o., 1902.

6 Greek Ministry for Foreign Affairs, Persecution of the Greek Population in Turkey since the Beginning of the European War: According to Official Reports of Hellenic Diplomatic and Consular Agents, London: Constable & Co. Ltd., 1918; Տնս նաև՝ Les Persécutions antihelléniques en Turquie, depuis le début de la guerre européenne: D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires, Paris: Bernard Grasset, 1918; Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920), թագմանություն հունարենից Ն. Բարթիկյանի, Երևան: Նեղինակային հրատ., 1998:

7 Սաքայան Դ., Զմյուռնիա 1922, Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը,

Ուսումնասիրության մեջ բարձրացվող խնդիրների լուսաբանման

Երևան: Նահապետ, 2005; Մակարեան Ա., Յուշագիրք Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու, Սեւանիկ: Տպ. «Հորիզոն» օրաթերթի, 1929; Նանսեն Ֆ., Խաբված ժողովուրդ, Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակարարի հեղափոխական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Հայաստան, (Թարգմ. և առաջաբանը՝ Է. Մակարյան), Երևան: Գասպրիկ, 2009; Պառափ Հ., Սարսափի երկրին մէջ: Նահապետ Հայաստան (Թարգմ.՝ Միքայել Շամբանճեան), Կ. Պոլիս: Տպագր. Յ. Ասարուրեան եւ որդիք, 1919; Պիպեռճեան Ա., Օսմանեան պետութիւն, Կ. Պոլիս: «Հայրենիք», 1913; Ռեկլյու Է., Լազիստան, Հայաստան և Զյուրիխստան: Կիլիկիա, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք և Պաղեստին, Վաղարշապատ: Մայր աթոռ րպ., 1893; Սապահ-Գիւլեան Ս., Պարասխանատուները, Փրավիդէն: ՄԴ Հնչ. կուս. Ամերիկ. շրջ. գործ. հասնւ., 1916; Քոստեան Յ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Հ. Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք, Վիեննա: Մխիթ. րպ., 1899; Увничини М. А., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, (Пер. с франц.), СПб: Тип. П. Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1854; Розен Д., История Турции от поведы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 году.- Часть 2: От вступления на престол Абдул-Меджида до Парижского трактата в 1856 году., СПб., 1872; Churchill W., The World Crisis- The Aftermath, New York: Charles Scribner's Sons, 1929; Horton G., The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, with the True Story of the Burning of Smyrna, Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company Publishers, 1926; Anglo – Hellenic League, Letters on the Expulsion of Greeks from Asia Minor, and in reply to ill-treatment inflicted on Turks in Greek Macedonia, London: The Anglo – Hellenic League, 1914; Mandelstam A., Le Sort de l'Empire ottoman, Lausanne – Paris: Payot et cie, 1917; [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919; [Ottoman Greek Parliamentary Deputies], Memorandum presented by the Greek members of the Turkish parliament to the American Commission on Mandates over Turkey, New York: American – Hellenic Society, 1919.; Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story. Garden City-New York: Doubleday, Page & Co., 1918; Naayem J., Shall this Nation Die, New York: Chaldean Rescue, 1921; Oecumenical Patriarchate, Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918), Paris, Imprimerie Chaix, 1919; Kyriakides N. G., The Tragedy of the Sea of Marmora: How the Greeks of Marmora Were Expelled from Their Homes and Scattered among the Villages around Kermasti or the Unwritten Testament of the Greeks who Forced to Embrace Mohammedanism, New York: Relief Committee for Greeks of Asia Minor, 1918; Ward Mark H., The Deportations in Asia Minor 1921-1922, London: Anglo-Hellenic League & British Armenia Committee, 1922; Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία: Αυθεντικά εκθέσεις και επίσημα κείμενα: Έκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμην του πεπολιτισμένου κόσμου, Επιτροπή των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών Προσφύγων, Αθήνα: Πανελληνίου Κράτους, 1915;

փեսանկյունից հափուկ ուշադրություն է դարձվել ժամանակի հայկական, եվրոպական և ամերիկյան մամուլում փեղ գրած մի շարք կարևոր հրապարակումների, որոնցում ներկայացվում են հույների կոտորածների դրվագներ և թվային տվյալներ⁸:

Աշխարհագրական համար բավական օգտակար են եղել հույն պատմաբանների գործերը: Ուշագրավ է, որ վերջին շրջանում հույն հեփագոսներն ավելի շատ են սկսել անդրադառնալ իրենց պատմության այդ ողբերգական դեպքերին: Նիմախարցի նկարմամբ գիտական հեփաքրքրության բարձրացման հիմքում չափազանց մեծ դեր ունեն հույնաստանում հաստատված գաղթական հույների մոտ ողբերգական իրադարձությունների հիշողության պահպանումը: Կարելի է շեշտել, որ հենց հիշողությունը դարձավ այն հիմնական շարժիչ ուժը, որը գիտական և քաղաքական մեծ հեփաքրքրություն առաջ բերեց հիմնահարցի վերաբերյալ: Այս առումով էական դեր խաղաց պոնտոսի հույների մոտ սկիզբ առած «հիշողության իրավունք» շարժումը, որի արդյունքը եղավ «Պոնտոսյան ուսումնասիրությունների կենտրոնի» («KEPOME») հիմնադրումն Աթենքում 1985 թ. մայիսին: 1987 թ. այդ կենտրոնը Մ. Խարալամբիդիսի և Կ. Ֆոսիդիսի համահեղինակությամբ հրապարակեց «Պոնտոսյան հիշողության իրավունք» գիրքը⁹: Խարալամբիդիսը

Λαμέρας Κ., Η Περί Μικράς Ασίας και των εν Αυτή Κρυπτοχριστιανών, Αθήνα, 1921; Το Μαρτυριον του Ποντου, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών Αθήνα: Αλεξ. Βιτσιουνάκης, 1922; Barton J., Story of Near East Relief (1915-1923) "An Interpretation, New York: Macmillan, 1930; Bierstadt E. H., The Great Betrayal, A Survey of The Near East Problem, New York: Robert M. McBride and Company, 1924.

8 *Արտ.* Ա տարի, N6, 1910; *Բիզանդիոն*, ապրիլի 14 (27), 1914; 2(15) հունիսի, 1914; 5 (18) հունիսի, 1914; 9 (22) հունիսի, 1914: *Վերջին լուր*, 6 հունիսի, 1921; 22 հունիսի, 1921:

"The Scotsman", 19 հունիսի 1914; 11 հունվարի 1915, 15 հուլիսի 1915; 18 օգոստոսի 1921; 12 սեպտեմբերի 1921; 7 հոկտեմբերի 1921; "The Times", 21 մարտի 1919; 26 հոկտեմբերի 1921; 8 հունիսի 1922; "The New York Times", 21 մարտի 1919; 10 հուլիսի 1921; 24 սեպտեմբերի 1922:

9 Փωτιάδης, Κωνσταντίνος Ε.; Χαραλαμπίδης, Μιχάλης, Πόντιοι: Δικαίωμα στη μνήμη, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ποντιακών Μελετών, 1987. Նույնը ռուսերեն թարգմանությամբ՝ Χαράλαμπος Μ., Φωτιάδης Κ., Ποντιαίσι, Πάρος να μνήμη, Σαλονικη: Изд. "ΚΕΠΟΜΕ", 2004. Տե՛ս նաև Կ. Ֆոսիդիսի հեփաքրքրությունները՝ Փωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, Θεσσαλονίκη, εκδότικος Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1988; նույնի՝ Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Ίδρυμα της Βουλής των

տեսական հիմնավորում տվեց այդ շարժմանը, որը գիտականից բացի ուներ նաև քաղաքական կողմ¹⁰:

Նույն հեղափոխողների՝ վերջին շրջանում լույս տեսած մի շարք աշխատություններում հստակ ընդգծվում է հիմնահարցին առավել համալիր մոտեցման սկզբունքը: Այդ հեղինակները հակված են Պոնտոսում, Զմյուռնիայում, Թրակիայում և կայսրության այլ մասերում հակահունական քաղաքականությունը դիտարկելու որպես մեկ ամբողջություն: Այդ միավորը նկարվում է Խ. Յիրկինդիսի¹¹ և Թ. Մակիդիսի¹² աշխատություններում: Նրանք հետևողականորեն զարգացնում են «Օսմանյան կայսրության հույների ցեղասպանության» թեզը:

Պատմագիտական մեծ կարևորություն են ներկայացնում նաև ազգությամբ հույն հեղինակներ Ի. Խասիոփիսի¹³, Ա. Ալեքսանդրիսի¹⁴,

Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2004; նույնի՝ *The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks*: Tübingen: Union of the Fighters for the Liberation of the Greek Lands Seized by Turkey, 1987.

10 Տե՛ս նաև՝ Charalambidis M., *The Pontian Question in the United Nations*, Thessaloniki, 2004.

11 Tsirkinidis H., “At last we uprooted them...”: *The Genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor, through the French Archives*, Thessaloniki: Kyriakides Brothers, 1999.

12 Малкиндис Ф., *История Греков Понта, Александруполис*, Изд. Союз. Репатриантов Области Эврос, 2010; նույնի՝ *Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Εκδόσεις Αιγαίον, Λευκωσία*, 2010.

13 Hassiotis I., *The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)*, *Neohellenika* 4, Austin, Texas, 1981; նույնի՝ “Shared Illusion: Greek – Armenian Co – operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)”, *Greece and Great Britain During World War I*, Thessaloniki: Institute of Balkan Studies, 1985, pp. 144 – 160; նույնի՝ “The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)”, *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (ed. R. Hovhannisyany), New York: St. Martin’s Press, 1992, pp. 129-151.

14 Alexandris A., *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Athens: Centre for Asia Studies, 1992.

Յ. Ակցողլու¹⁵, Ա. Պալիսի¹⁶, Ս. Լադասի¹⁷ և Ն. Սվորոնոսի¹⁸ ինչպես հունարենով, այնպես էլ այլ լեզուներով գրված աշխարությունները:

Աշխարության մեջ օգտագործվել են խորհրդային¹⁹, եվրոպական և ամերիկյան²⁰ պարամարանների աշխարությունները, որոնցում որոշակի

15 Ակցողլու Յ., Անիծված առյուծի բնաջնջումը: Մեր Անապոլիայի հեղինակականության մեթոդավորված բնաջնջման գործընթացի իրար հաջորդող փուլերը (Հուն. թարգմ.՝ Լ. Վարդանյան, Խմբ. Ս. Գրքաշարյան), Երևան: Ճարտարագետ, 2007.

16 Pallis A. A., Greece's Anatolian Venture and After, A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922), London: Methuen, 1937.

17 Ladas S., The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey, New York: The Macmillan Company, 1932.

18 Svoronos N., Histoire de la Grèce moderne, Paris, 1964.

19 Арш Г., Тайное общество “Филики Этериа”, Из истории борьбы Греции за свержение османского ига, Москва: Наука, 1965; նույնի՝ Էтеристское движение в России, Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско – греческие связи, Москва: Наука, 1970, Балканские исследования. Вып. 11, Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX вв.), М.: Наука, 1989; Восточный вопрос во внешней политике России, Конец XVIII - начало XX в., Москва: Наука, 1978; Дружинина Е., Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года, Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1955; Галкин И. С., Дипломатия Европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905-1912 гг., Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1960; История Дипломатии (под редакцией ак. В. П. Потемкина), Том второй, Дипломатия в новое время (1872 – 1919 гг.), Москва: Госполитиздат, 1945, Корсун Н. Г., Греко – Турецкая война 1919 – 1922 гг., Москва, 1940; Миллер А. Ф., Краткая история Турции, Москва, Госполитиздат, 1948; Никитина Т. В., Греция накануне Первой мировой войны, особенности внутриполитического развития, Москва, 1984; Нарочницкая Л., Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875-1878 гг., Москва: Наука, 1979; Международные отношения на Балканах, 1815-1830 гг., Москва: Наука, 1983; Новичев А., Турция. Краткая история, Москва: Наука, 1965; Петросян Ю., Османская империя, могущество и гибель, Москва: Наука, 1990; Сенкевич И., Россия и Критское восстание 1866-1869 гг., Москва, 1970; Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923 гг., Москва: Наука, 1966; Шеремет В. И., Турция и Адрианапольский мир 1829 г.: Из истории Восточного Вопроса, Москва: Наука, 1975; Шеремет В., Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в., М.: Наука, 1986.

20 Adalian R. P., “Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment

անդրադարձ կա Օսմանյան կայսրությունում ապրող հույներին: Հափուկ ուշադրություն է դարձվել թուրք և թուրքամետ հեղինակների գործերին, որոնք ամեն կերպ խեղաթյուրված են ներկայացնում Օսմանյան կայսրությունում հույների նկատմամբ կիրառված քաղաքականությունը²¹: Բացառություն են կազմում թուրք հեղինակ Թաներ Աքչամի գործերը, ո-

of Minorities in Wartime: the United States archival evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire”, *Journal of Genocide Research* (2001), 3(1), pp. 31–48; Ahmad Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908 – 1914*, Oxford: Clarendon, 1969; Boyajian D. H., *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide*. Westwood, New Jersey: Educated Book Crafters, 1972; Driault E., *La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours*, Paris: Felix Alcan, 1898; Greene Fr., *Armenian Massacres or The sword of Mohammed*, Washington: American Oxford Publ., 1896; Howard Harry N., *The Partition of Turkey, A Diplomatic history 1913-1923*, New York, 1966; Murat J., *The Great Extripion of Hellenism and Christianity in Asia Minor, the Historic and Systematic Deception of World Opinion Concerning the Hideous Christianity's Uprooting of 1922*, Miami, Florida, USA, February, 1999; Krikorian M. K., *Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977; Marriott J. A. R., *The Eastern Question, A Historical Study in European Diplomacy*, Oxford: Clarendon Press, 1951; Milton G., *Paradise Lost, Smyrna 1922, The Destruction of a Christian City in the Islamic World*, New York, 2008; Pears E., *Turkey and Its People*, London: Methuen & Co., 1912; Rummel R., *Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder since 1900*, Munster, Lit, 1998; Sacher H., *The Emergence of the Middle East: 1914-1924*, New York: Alfred A. Knopf, 1969; Smith M. L., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, New York: St. Martin's Press, 1973; Tashjian J., *Turkey: Author of Genocide, The Centenary Record of Turkey 1822-1922*, 212 Stuart Street, Boston, Massachusetts, 1965; Toynbee A. J., *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilizations*, London: Constable and Co., 1922; Walker Chr., *Armenia: The Survival of a Nation*, New York: St. Martin's Press 1980; Yale W., *The Near East, A Modern History*, Michigan: The University of Michigan Press, 1958; Zürcher E. J., *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926*: Leiden: E. J. Brill, 1984.

21 Кемаль М., *Путь новой Турции 1919-1927*, т. 1, *Первые шаги национально-освободительного движения 1919*, Москва: Литиздат, 1929; Karpas K. H., *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985; McCarthy J., *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York and London: New York University Press, 1983; Shaw Stanford J., *Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2 : Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge-London-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 1977.

րոնք աչքի են ընկնում մի շարք օբյեկտիվ դիտարկումներով և գնահատականներով²²:

Թեմայի ուսումնասիրման համար կարևորություն է փոխել Մ. Զուլալյանի²³, Զ. Կիրակոսյանի²⁴, Հր. Բարթիկյանի²⁵, Վ. Դադրյանի²⁶, Ռ. Նովհաննիսյանի²⁷, Ն. Ինճիկյանի²⁸, Հր. Սիմոնյանի²⁹, Ա. Կիրակոսյանի³⁰,

22 Акчам Т., Турецкое национальное „Я“ и Армянский вопрос, Москва: АО “Арно-Никс”, 1995; նույնի՝ A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, London: Constable, 2007.

23 Զուլալյան Մ. Կ., «Դեմփրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, Պարմա-բանասիրական հանդես, 1959, թիվ 2-3, Երևան: ՆՍՍՌ ԳԱԱ հրատ., էջ 247 - 256:

24 Կիրակոսյան Զ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան: Հայաստան հրատ., 1978:

25 Բարթիկյան Հր., Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հույները: Վերաբնակեցումներ և տեղահանություններ: Պարմա-բանասիրական հանդես, 1999, թիվ 2-3, Երևան: ՆՂ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 397 - 407; նույնի՝ Նունական «Հիդրա» հանրագիտարանը Հայաստանի և հայերի մասին, Պարմա - բանասիրական հանդես, 1981, թիվ 2, Երևան: ՆՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 290 - 299:

26 Dadrian V., “The Determinants of the Armenian Genocide”. Working Paper GS 02. Yale Center for International and Area Studies. H. F. Guggenheim Foundation, 1998, pp. 1 – 32; նույնի՝ The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Providence – Oxford: Berghahn Books, 1995; նույնի՝ Warrant For Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict, New Brunswick: Transaction Publish., 1999.

27 Նովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, Հատոր I. Առաջին փաթին, 1918-1919 (ՆՂ ԳԱԱ Պարմ. ինստ., Խմբ.՝ Ա. Խառատյան), Եր.: Տիգրան Մեծ, 2005; նույնի՝ Международные отношения Республики Армения, 1918 – 1920 гг. (Пер. с англ. Г. Г. Махмурия), Институт истории НАН Армении. – Ер.: Тигран Мец, 2007; նույնի՝ Armenian Pontus, The Trebizond-Black Sea Communities (edited by Richard G. Hovannisyan), California: Mazda Publishers, Inc., 2009; նույնի՝ Armenia on the Road to Independence 1918, Los Angeles, 1967.

28 Ինճիկյան Ն. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-տնտեսական ակնարկ, Եր.: Հայաստան, 1984; նույնի՝ Буржуазия Османской империи, Ер.: Изд-во АН Арм. ССР, 1977.

29 Սիմոնյան Հր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի զաղափարաբանությունն ու քաղաքականությունը, Եր.: «Հայաստան», 1986:

30 Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914 թթ.), Եր.: ՆՂ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999:

Ա. Ավագյանի³¹, Ռ. Սաֆրասյանի³², Գ. Քիլիմջյանի³³, Ա. Ուլունյանի³⁴ և հայ այլ պարամարանների գործերին, ովքեր իրենց աշխատանքներում որոշակիորեն անդրադարձ են կատարել բննարկվող խնդրին:

31 Ավագյան Ա., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван: “Гитутюн”, 1999; նույնի՝ Черкесский фактор в Османской империи и Турции (итория половина XIX – первая четверть XX вв.). Отв. ред. Г. Аветисян – Ер: Издательство “Гитутюн” НАН РА: 2001.

32 Սաֆրասյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Եր.: «Լուսակն» հրատ., 2009; նույնի՝ Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в), Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1985.

33 Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին, Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988; նույնի՝ Երիտթուրքների ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, թիվ 8, 1970, Երևան: ՆՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 11-16; նույնի՝ Թուրք-հունական հարաբերություններն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1913-1914), «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, թիվ 10, 1976, Երևան: ՆՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 32 - 41:

34 Սլունյան Ար., Политическая история современной Греции, Москва, 1998; նույնի՝ К истории Армяно-Греческих отношений в 1918-1919 гг., Историко-филологический журнал, 1987, N4, Ереван: Изд. Акад. Наук. Арм. ССР, с. 230 – 233.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՆՈՒՅՆԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒԾ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՄԿՋԲԻՆ

1.1. Նույների բնակության շրջաններն Օսմանյան կայսրությունում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին

Նույներն Օսմանյան կայսրության փարածքում ապրող քրիստոնյա ամենամեծ ազգային փոքրամասնություններից մեկն էին: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին նրանք բնակվում էին կայսրության ինչպես եվրոպական, այնպես էլ ասիական հատվածում: Նույները մեծ թիվ էին կազմում հատկապես Բալկանյան թերակղզում, Էգեյան ծովի կղզիներում, Փոքր Ասիայի արևմտյան ու հյուսիսային հատվածներում: Զգալի հույն բնակչություն կար նաև Փոքր Ասիայի կենտրոնական և հարավային վիլայեթներում ու կայսրության այլ շրջաններում:

Մինչև 18-րդ դ. օսմանահպատակ հույների շրջանում չկար միասնական հունական ազգային գիտակցություն: 18-րդ դարում և 19-րդ դարի սկզբին ազապագրական շարժման վերելքից և 1830 թ. անկախության վերականգնումից հետո միայն նրանք սկսեցին իրենց համարել հելլենների (հուն.՝ «Έλληνες») անդիկ ժառանգության կրողներ: «Նելլեն» էթնոնիմը դառնում է Նունասպանի (հուն.՝ «Ελλάς», ժամանակակից հունարենում՝ Էլլադա՝ «Ελλάδα») բնակիչների անվանումը: Ի փարբերություն Նունասպանի՝ Օսմանյան կայսրության մեջ հունական ինքնությունը փարբեր էր ու բազմազան: Նույների բացարձակ մեծամասնությունն ուղղափառ քրիստոնյա էր, բայց կային նաև կաթոլիկ հույներ: Այսպեղ ապրում էին նաև թուրքախոս ուղղափառ հույներ (Կապադովկիայի կարամանլիդներ): Նալածանքների, բռնաճնշումների և ոչնչացման օբյեկտ դարձավ հենց Rum milleti-ն՝ Օսմանյան կայսրության ուղղափառ հույն բնակչությունը:

Անդրադառնալով Օսմանյան կայսրությունում ապրող ժողովուրդների՝ փվյալ դեպքում հույների թվաքանակին՝ որոշ հեղինակներ կարծում են, որ պետք է մեծ վերապահությամբ մոտենալ վիճակագրական փվյալներին: Ա. Ուրիչինին նշում է. «Ննարավոր է, որ փվյալներն այնքան էլ ճիշտ չեն, քանի որ դա դժվար է որոշել մի երկրում, որպեղ վիճակա-

գրությունը նոր է միայն զարգանում»³⁵։ Սակայն անճշտությունները պայմանավորված չէին միայն Օսմանյան կայսրությունում վիճակագրական գիտության ուշ զարգացումով։ Վիճակագրությունը երկրում փարվում էր քրիստոնյաների թվի կտրուկ նվազեցմամբ ու մահմեդականների թվի ավելացմամբ։ Այս փաստը շար դիպուկ է նկարագրվել Փարիզի հաշվության կոնֆերանսին Հայոց պարվիրակության ներկայացրած հուշագրում. «Թուրք կառավարության կապարած վիճակագրությունների սովորական սխալման է հետևյալը. 1. նախ, առանց շար փոխելու ամբողջ բնակչության թիվը՝ ըստ կարելվոյն նվազեցնել քրիստոնյաների թիվը և փարբերությունն ավելացնել մահմեդականների թվի վրա. 2. զգուշանալ փալ ազգությունների ճշգրիտ թիվը, այլ նրանց խմբավորել ըստ կրոնի...»³⁶։ Այսինքն՝ նրանք առանձին էին հաշվում քրիստոնյա ժողովուրդներին, անգամ նույն ժողովրդի ուղղափառ, կաթոլիկ կամ բողոքական հատվածներին և որպես մեկ ամբողջություն՝ բոլոր մահմեդականներին՝ թուրքերին, քրդերին, չերքեսներին, թաթարներին և այլոց՝ հաշվի չառնելով նրանց՝ առանձին ժողովուրդներ լինելու հանգամանքը³⁷։

Չնայած նշված հանգամանքին՝ նախ փորձենք հույների թվաքանակը դիտարկել ըստ Օսմանյան վիճակագրական փյալների։ 1844 թ. անցկացված մարդահամարի փյալներով Օսմանյան կայսրության (ներառյալ Աֆրիկան) 35.350.000 բնակչությունը կազմված էր թուրքերից (12.8 մլն), սլավոններից (6.2 մլն), արաբներից (4.7 մլն), ռումիներից (4 մլն), հայերից (2.4 մլն), հույներից (2 մլն), ալբանացիներից (1.5 մլն), քրդերից (1 մլն), ասորի-քաղդեացիներից (235 հազար), զնչուններից (214 հազար), հրեաներից (150 հազար), թուրքմեններից (85 հազար), թաթարներից (36 հազար) և դրուզներից (30 հազար)։ Այս փյալները մինչև 19-րդ դարի 70-ական թթ. պաշտոնապես ընդունվում էին կառավարության կողմից և փրամադրվում օսմանյան վիճակագրությամբ հեղաքրքրվող առանձին եվրոպական հեղինակներին, օրինակ Ուրիշինին³⁸։ Նույն աղբյուրը նշում

35 Убичини М. А., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, (Пер. с франц.), СПб: Тип. П. Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1854, стр. 14.

36 Հայկական հարցը Հաշվության կոնֆերանսի առաջ, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պարմագրության հարցեր, թիվ 5, Երևան։ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2002, էջ 167։

37 Սրա հիմքում ընկած է այն մտնեցումը, որ Օսմանյան կայսրությունը կրոնապետություն էր, օրենքները հիմնված էին Շարիաթի վրա, և բոլոր մահմեդական ժողովուրդները դիտվում էին որպես մեկ մահմեդական «ումա»։

38 Убичини М. А., նշվ. աշխ., էջ 8-9։

է, որ 2 մլն հույների կեսն ապրում էր եվրոպական, մյուս կեսը՝ ասիական թուրքիայում: Սակայն, հաշվի առնելով թուրքական մարդահամարի դիտավորությունը՝ քրիստոնյաների թվաքանակի հաշվին մեծացնել մահմեդականներինը, կարելի է ենթադրել, որ նրանց թիվն ավելին է եփել:

Ա. Մինվեն 1878թ. Փարիզում լույս տեսած «Օսմանյան կայսրության հույները» աշխատության մեջ նշում է, որ 1870-ական թթ. Օսմանյան թուրքիայում ապրում էր 4.324.369 հույն³⁹:

Աղյուսակ 1.

Թրակիա	728.747
Մակեդոնիա	587.860
Էպիրոս	617.892
Թեսալիա	247.776
Եվրոպական այլ տարածքներ	70.000
Էգեյան կղզիներ	724.000
Ասիա	1.188.094
Սիրիա	125.000
Նույն կաթոլիկներ	35.000
Ընդամենը	4.324.369

1881 թ. սուլթան Աբդուլ-Նամիդ 2-րդի օրոք անցկացվեց մարդահամար, որի համաձայն կայսրությունում ապրում էր 17.388.604 մարդ: Բարձր Դուռը, կապված 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրով ստանձնած պարտավորություններով, ձգտում էր ամեն կերպ նվազեցված ներկայացնել հայերի թվաքանակը: Այս քաղաքականությունից անմասն չմնացին նաև հույները, որոնց թիվը գնահատվում էր 2.332.197 մարդ⁴⁰: 20-րդ դարասկզբի վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էին 2.852.812 հույն⁴¹: Սակայն չպետք է մոռա-

39 Synvet A., Les Grecs de l'Empire Ottoman, Paris, 1878, p. 8., Մեջբերումն արված է՝ ըստ Karpas K. H., Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985, p. 48.

40 Karpas K. H., նշվ. աշխ., էջ 148:

41 Նույն տեղում, էջ 168:

նալ, որ նշված թվերը վերաբերում են ամբողջ կայսրության հույն բնակչության թվաքանակին՝ ներառելով նաև Էպիրոսը, Թրակիան, Մակեդոնիան, Էգեյան կղզիները և այլն: Ուստի դժվար է հավատարմորեն նշված փվյալներին, մանավանդ որ դրանք հակասում են ոչ միայն հունական, այլ նաև հայկական ու եվրոպական աղբյուրներին: Մկրտիչ Ավետիսյանը նշում է, որ 19-րդ դարի վերջին Օսմանյան կայսրությունում հույների թիվը 4 միլիոնի էր հասնում, և որ հույները շատ զորավոր էին կայսրության հարկապես արևմտյան մասում⁴²:

Անդրադառնալով Օսմանյան կայսրության բնակչությանը՝ Էդվին Փիրսն իր «Թուրքիան և նրա բնակչությունը» աշխատության մեջ նշում է, որ մինչև Բալկանյան պատերազմներն Օսմանյան պետության փարածքում ապրել է շուրջ 3.8 մլն հույն, որից 1.7 մլն-ը՝ Եվրոպայում (ներառյալ Կ. Պոլիսը), 1.6 մլն-ը՝ Ասիայում, իսկ 500 հազարը՝ Էգեյան կղզիներում⁴³: Բալկանյան պատերազմների արդյունքում Ղուսաստանին անցան հարավային Մակեդոնիան, հարավային Էպիրոսը, Կրետեն և Էգեյան կղզիները՝ 1.357.000 հույն բնակչությամբ⁴⁴, և հասկանալի պարճառներով կայսրությունում հույների թիվը նվազեց: Այդուհանդերձ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմն Օսմանյան Թուրքիայում շարունակում էր ապրել շուրջ 2.5 մլն հույն⁴⁵:

Սակայն թուրքական մարդահամարները, հավատարիմ ձևավորված ավանդույթներին, շարունակում էին հույների, ինչպես նաև այլ քրիստոնյաների իրական թվաքանակի կեղծման քաղաքականությունը: Նամաձայն օսմանյան վերջին՝ 1914 թ. նախապատերազմյան մարդահամարի՝ պետության մեջ ապրում էր 18.520.016 մարդ, որից 15.044.846 մահմեդական, 1.792.206 հույն (որից 62.468 կաթոլիկ), 1.229.007 հայ, 134.687 ասորի-քաղդեացի, 187.073 հրեա, 65.844 փարբեր ազգության բողոքական և այլք⁴⁶: Սակայն ինչպես հույների, այնպես էլ հայերի ու ասորիների թվաքանակը չի համապատասխանում իրականությանը: Դեռևս 1870-

42 Մ. Ավետիսյան, Թուրքիայի հայերն ու իրենց դրացիները, Մարսել: Նքր. Մ. Փոթթուպլեան, 1890, էջ 11-12:

43 Pears E., Turkey and Its People, London: Methuen & Co., 1912, p. 94.

44 Pallis A. A., Greece's Anatolian Venture and After, A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922), London: Methuen, 1937, p. 224.

45 London Committee of Undreamed Greeks, The Liberation of the Greek people in Turkey, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919, p. 3.

46 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189 :

ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը կազմել է՝ շուրջ 3.6 մլն⁴⁷, սակայն հաշվի առնելով 1890-ական թթ. կոտորածները, առանձին ջարդերը, արտագաղթը՝ պարմաբան Ա. Համբարյանի հաշվարկներով Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին արևմտահայության թիվը կազմել է 2.583.692 մարդ⁴⁸։ Ասորիների թիվը ևս շատ հեռու է իրականությունից, քանի որ միայն 123.000 ասորի ապրել է հայկական վիլայեթներում, իսկ ամբողջ կայսրությունում և նրան հարակից փարաձքներում պարմաբան Ա. Խոսրոնայի հաշվարկներով փարբեր դավանանքի (նեստորական, հակոբիյան, քաղդեացի և այլն) ասորիների թիվը նախապատերազմյան շրջանում հասնում էր անգամ 1 մլն-ի⁴⁹։

Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների թվի նվազեցման մի-փուլում ընկալվում է նաև 20-րդ դարի մի շարք թուրքամետ հեղինակների մոտ, որոնցից որպես շատ մեջբերվող հեղինակ կարելի է առանձնացնել ամերիկացի Զասթին Մըքքարթին։ Նրա «Մահմեդականներն ու փոքրամասնությունները» աշխատությունը գրվել է՝ հիմնվելով օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա փորձելով կասկածի փակ դնել Հայոց ու Հունաց պատրիարքարանների, հայ, հույն ու օտարերկրյա ամենափառքեր հեղինակների տվյալները։ Նրա հաշվարկների ու վերլուծությունների արդյունքում հույների թվաքանակն էլ ավելի է նվազում՝ հասնելով 1.254.333-ի⁵⁰։ Փաստորեն, նրա տվյալներն ավելի կեղծ են, քան թուրքական պաշտոնականը. նա «վարպետորեն» նենգափոխել է Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները⁵¹։

1918 թ. Փարիզում առանձին գրքույկով լույս տեսավ «Հույները Թուրքիայում» հոդվածը, որն անգլերենից ֆրանսերեն էր փոխադրվել հեղինակավոր «New-Europe» («Նոր Եվրոպա») հանդեսից։ Հոդվածում ներ-

47 Համբարյան Ա., Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, 1969, N2, էջ 110:

48 Նուն տեղում, էջ 111:

49 Խոսրոնա Ա., Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թուրքական վայրերում (XIX դարի վերջ - XX դարի առաջին քառորդ): - Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2004, էջ 39:

50 McCarthy J., Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire, New York and London: New York University Press, 1983, p. 110.

51 Մըքքարթիի աշխատության բնագրությունը տես Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ, Թուրքական պարմական ընկերակցության «Հայեր, աքսոր և գաղթ» աշխատության մասին, Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2005, էջ 16-20:

կայացված վիճակագրական աղյուսակը նախապարտերազմյա Թուրքիայում հաշվում էր 2.515.000 հույն⁵², որոնց տեղաբաշխում այսպիսին էր.

Աղյուսակ 2.

Եվրոպա	Ադրիանապոլիս և Գալիպոլի (Գեղիբոլու)	350.000
	Նոստրանդուպոլիս	450.000
	ԸՆԴԱՄԵՆԸ (Եվրոպա)	800.000
Ասիա	Կ. Պոլսի ասիական մաս	45.000
	Բիզա	40.000
	Իզմիր	70.000
	Բրուսա	350.000
	Ադրն	500.000
	Նոնիա	100.000
	Անկարա	80.000
	Տրապիզոն	250.000
	Էրզրում	5.000
	Սեբաստիա	110.000
	Ադանա	70.000
	Դիարբեքիր	25.000
	Հալեպ	30.000
	Կաստամունու	40.000
	ԸՆԴԱՄԵՆԸ (Ասիա)	1.715.000
ԸՆԴԱՄԵՆԸ (Եվրոպա և Ասիա)	-	2.515.000

Փոքր Ասիայի հույների պատմության մասնագետ Լեոն Մակասը | «Փոքր Ասիայի հեղինիզմը» մենագրության մեջ անդրադառնում է Փոլ Ասիայում հույների տեղաբաշխմանն ըստ նահանգների, սանջակների

52 Les Grecs en Turquie: Deux Articles, traduits de l'Anglais, de la Revue The Ne Europe, de Londres (Nos des 14 et 21 novembre), Paris: Imprimerie Chaix, 1918, p. 4.

կազանների: Ըստ նրա՝ Օսմանյան կայսրության միայն փոքրասիական վիլայեթներում ապրում էր.

Աղյուսակ 3.

Արևմտյան Անատոլիա	773.756
Կղզիների գոտի և Կ. Պոլսի Սկյութար թաղամաս	186.421
Նյուսիսային Անատոլիա	378.452
Կենտրոնական և հարավային Անատոլիա	359.745
Հայկական վիլայեթներ	129.537
Ընդամենը	1.827.911 (հույն)⁵³

Ազգերի լիգայի՝ Փախստականների հարցերի հանձնաժողովի անդամ Ա. Ա. Պալիսը, հենվելով Մակասի տվյալների վրա, և դրան գումարելով Ադանայի (Կիլիկիա) 66.200 հույներին, նշում է, որ ամբողջ Փոքր Ասիայի հույների նախապատերազմյան թվաքանակը եղել է 1.888.111⁵⁴:

Օսմանյան կայսրության հույն բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ առավել ամբողջական պատկերացում են տալիս Հունական պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալները, որոնք հրապարակվել են Աթենքի համալսարանի պրոֆեսոր Ջորջ Սուրերիադիսի կողմից 1918 թ.: Դրանք ընդհանուր առմամբ համընկնում են Մակասի տվյալների հետ, սակայն անդրադառնում են նաև կայսրության այլ շրջաններին: Համաձայն պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալների՝ Օսմանյան կայսրությունում՝ ներառյալ Փոքր Ասիան, Ադրիանապոլսի վիլայեթը, Դոդեկանեսյան, Իմբրոս, Տենեդոս և Կասստերոնից կղզիները, ապրում էր 2.543.343 հույն⁵⁵:

Սակայն Դոդեկանեսյան կղզիները՝ 102.727 հույն բնակչությամբ, Թուրքիալական պատերազմի արդյունքում հայտնվեցին իտալացիների իշխանության տակ: Բացի այդ, որոշ հեղինակներ չեն հաշվում Սիրիայի, Լիբանանի ու Պաղեստինի հույներին: Այսպես միայն ուղղափառ հույների

53 Maccas L., L'Hellenisme de l'Asie Mineure: Son histoire, sa puissance, son sort, Paris-Nancy: Berger-Levrault, 1919, p. 78-87.

54 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 226:

55 Soteriadis G., An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor, London: Edward Stanford, Ltd., 1918, p. 14 -15.

թիվը 19-րդ դարի 90-ական թթ. հասնում էր 100.000-ի⁵⁶:

Փոքր Ասիան՝ Օսմանյան Անաթոլիան, վարչականորեն վիլայեթների բաժանվեց 1864 թ.: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը կար 14 փոքրասիական վիլայեթ և երկու անկախ սանջակ: Օսմանյան կայսրության փոքրասիական և այլ շրջանների վիլայեթներում հույն բնակչության քրեական խնդիրները հետևյալ պատկերն է ներկայացնում:

Արևմտյան Փոքր Ասիան չափազանց կարևոր փեղ էր գրավում Օսմանյան կայսրության աշխարհագրական միջավայրում: Ներառում էր Այդընի և Ղուդավենդիզյարի վիլայեթները, Իզմիրի ու Բիզայի անկախ սանջակները ու Կոստանդնուպոլիս քաղաքի ասիական հատվածը (Սկյութար):

Այդընի վիլայեթը զբաղեցնում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի մեծագույն մասը⁵⁷: Նահանգում հունական էթնոսի ներկայությունը մի քանի հազարամյակի պատմություն ուներ, իսկ օսմանցի թուրքերն այդպեղ հայտնվել էին միայն 11-12-րդ դարերում: Զմյուռնիա քաղաքում և սանջակում ինչպես Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին, այնպես էլ 19-րդ դարում հույներն իրենց թվաքանակով գերազանցել են թուրքերին: Անգամ անգլիացի Կարլայլ Մակ-Կոանը, ով չափազանց նվազեցված է ներկայացրել Օսմանյան պետությունում հույների թիվը, նշում է, որ 1860-70-ական թթ. Զմյուռնիա քաղաքի 180-200 հազար բնակչությունից 80 հազարը հույն էր և միայն 70 հազարը՝ թուրք⁵⁸: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը բնակչության թիվը բավական աճեց՝ 1912 թ. կազմելով մոտ 1.659.529 հազար մարդ, և վիլայեթը դարձավ բավական խիտ բնակեցված՝ 31 մարդ/քառ. կմ⁵⁹: Մակասի Կոլյալների

56 Ռեկյու Է., Լազիսարան, Նայասարան և Զյուրդիսարան: Կիլիկիա, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք և Պաղեստին, Վաղարշապատ: Մայր աթոռ Կա., 1893, էջ 141:

57 Արևելքում սահմանակից էր Կոնիայի, հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում՝ Ղուդավենդիզյարի վիլայեթներին, արևմուտքում ողողվում էր Էգեյան ծովի ջրերով: 1899 թ. Այդընի վիլայեթն ուներ 89.696 քառ. կմ տարածք, բաղկացած էր Այդընի, Զմյուռնիայի (Իզմիրի), Դենիզլիի, Մանիսայի ու Մենթեշի սանջակներից, 35 կազակներից ու 2.787 գյուղերից: Արդեն 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության մեջ Մենթեշն ներկայացվում է որպես առանձին սանջակ: Տես Karpal K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

58 Мак-Коан К., Наш новый протекторат. Описание географических, этнографических и экономических свойств Турецкой Азии, М.: Унив. Тип., 1884, стр. 248.

59 Պիպեռեման Ա., Օսմանեան պետութիւն, Կ. Պոլիս: «Նայրենիք», 1913, էջ 6:

համաձայն, որոնք համընկնում են Սուրբերհադիսի թվերին, Այդընի նահանգում 1912 թ. բնակվում էին.

Աղյուսակ 4.

Մանջակ	Նույներ	Թուրքեր	Այլք	Ընդամենը
Զմյուռնիա	449.044	219.494	85.508	754.046
Մանիսա	83.625	247.776	6.522	337.925
Այդըն	54.633	162.554	2.772	219.959
Դենիզլի	7.710	197.317	430	205.457
Մենթեշ	27.798	113,700	644	142.142
Ընդամենը	622.810	940.843 (սկզբնաղբյուրում անճշտություն կա, պետք է լիներ 940.841)	95.876	1.659.529 ⁶⁰

Մակասի Կոնստանտինոպոլսի կարևորությունը չափազանց մեծ է, քանի որ Նունասարանի վարչապետ Է. Վենիզելոսը Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին ներկայացրած հուշագրում հիմնվել է դրանց վրա⁶¹:

Զմյուռնիայի սանջակը վիլայեթի ամենամարդաշատ ու զարգացած շրջանն էր: Այստեղ էր ապրում նահանգի քրիստոնյաների մեծամասնությունը: Մանջակի վարչական կենտրոնը համանուն Զմյուռնիա (թրք. Իզմիր) քաղաքն էր՝ հունական փոքրասիական գաղութային քաղաքակրթության հնագույն կենտրոններից մեկը: Օսմանյան թուրքերի՝ Փոքր Ասիան նվաճելուց հետո քաղաքն ընկնում է «թմբիրի» մեջ: 17-18-րդ դարերից Եվրոպայի հետ առևտրական կապերի վերականգնման հետ սկսում է քաղաքի զարգացումը: Ժամանակի ընթացքում աճում է բնակչությունը, հարկապես հույների թիվը: Եթե 19-րդ դարի սկզբին՝ 1812 թ., Զմյուռնիայում ապրում էր 106.000 մարդ, ապա դարավերջին՝ 1898 թ.՝ 340 հազար մարդ⁶²: Արդեն 1912 թ. Նունական պարբիարքարանի Կոնստանտինոպոլ քաղաքի բնակչության թիվը կազմել է 416.494 մարդ, որից հույներ էին 243.879-ը, մահմեդականներ՝ 96.250-ը, մնացածը՝ հայեր,

60 Maccas L., նշվ. աշխ., էջ 78-87: Տե՛ս նաև՝ Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 9:

61 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 57-58:

62 Քոստան Յ., Նայք ի Զմյուռնիա եւ ի շրջակայս, Ն. Ա. Զմյուռնիա եւ Նայք, Վիեննա: Մխիթ. փա., 1899, էջ 43:

հրեաներ, օտարերկրյա քաղաքացիներ և այլք⁶³:

Այդըն քաղաքը համանուն վիլայեթի ու սանջակի վարչական կենտրոնն էր: Հին անվանումը եղել է Տրալես: Չնայած մահմեդականները քաղաքում և սանջակում մեծամասնություն էին կազմում, այնուամենայնիվ քրիստոնյաների ներկայությունը զգալի էր: Այդըն քաղաքում ապրում էր 19.982 հույն և 46.578 մահմեդական, իսկ սանջակի քաղաքներից մեկում՝ Սոկիայում, հույները երկու անգամ գերազանցում էին թուրքերին՝ համապատասխանաբար 25.801 և 12.987⁶⁴:

Նույնազգաբնակչության քանակով երկրորդը Մանիսայի (Մագնեսիա) սանջակն էր: Համանուն վարչական կենտրոնում ապրում էին 38.926 հույն, 37.900 թուրք, 2.000 հայ և 1.000 հրեա⁶⁵:

Օսմանյան պաշտոնական վիճակագրությունն իր հաշվարկները կատարելիս հադիկապես անստույգ ու անարդարացի է գտնվել Այդընի վիլայեթի հույների նկատմամբ: Փորձ է արվել ամեն կերպ նենգափոխել էթնիկական իրական պատկերը՝ կտրուկ նվազեցնելով հույների թվաքանակը և դրա հաշվին ավելացնելով մահմեդականներին: Դա ամենևին էլ պատահական չէր, քանի որ նահանգը գտնվում էր հունական թագավորության փառաճրային հավակնությունների գոտում և փոքրասիական այն շրջաններից էր, որ Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում պահանջում էր Է. Վենիզելոսը⁶⁶: Դրա հետևանքով հույների թվաքանակը վիլայեթում նվազեցվել է երկու անգամ: Ըստ թուրքական աղբյուրների՝ 1906-1907 թթ. Այդընում ապրում էր 285.133 հույն (285.105 ուղղափառ և 28 կաթոլիկ), իսկ 1914 թ. մարդահամարով՝ ներառյալ Մենթեշի սանջակը, 319.020 հույն⁶⁷:

Զ. Մըքքարթին, հիմնվելով օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա, որոշ «ուղղումներ» է կատարում և հույների թիվը նահանգում 1914 թ. համար հասցնում 384.732-ի⁶⁸: Ուշադիր վերլուծության դեպքում հենց նրա աշխատության մեջ գտնում ենք այն հարցի պատասխանը, թե ուր է «անհետանում» վիլայեթի հույների մյուս կեսը: Այսպես, իր մեծագրության սկզբում վկայակոչելով 1911-1912 թթ. սալոնանները՝ Մըքքարթին Այդընի նահանգի մահմեդականների թիվը նշում է 1.249.067,

63 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 9:

64 Նույն տեղում:

65 Նույն տեղում:

66 Pallis A.A., նշվ. աշխ., էջ 57-58:

67 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 168 և 188-189:

68 McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 110:

այնուհետև «յրացումներ» կատարելով, իբր ներառելով մահմեդական գաղթականներին, տալիս է «ճշտված» թիվը՝ 1.517.616⁶⁹: Այնուհետև աշխատության 6-րդ բաժնում ներկայացրած աղյուսակում, չգիտես ինչու, մահմեդականները դառնում են 1.734.179, իսկ ամբողջ բնակչությունը՝ 2.194.419⁷⁰: Եթե անգամ վերջին գումարային թվից հանենք մնացած ազգությունների և մահմեդականների՝ «նախապես ճշտված» ու ոչ թե կրկնակի կեղծված թիվը, ապա ստացվում է. 2.194.419 (ընդհանուր թիվ) - 1.517.616 (մահմեդականներ) - 75.508 (մնացած ազգեր) = 601.295: Ստացված արդյունքը շատ մոտ է Այդընի հույների իրական թվին: Փաստորեն, Մըքբարթիի աշխատության մեջ միայն Այդընի վիլայեթում «անհետանում» է 216.563 հույն, որը ստացված թվի՝ 601.295-ի ու նրա ներկայացրած 384.372-ի տարբերությունն է:

Իզմիթի և Բիզայի անկախ սանջակներն Օսմանյան կայսրության վարչական կառուցվածքում համարվում էին առանձին միավորներ՝ կապված դրանց բացառիկ աշխարհագրական և ռազմավարական նշանակությամբ: Իզմիթի սանջակը⁷¹ գտնվում էր Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան հատվածում: Հունական պատրիարքարանն Իզմիթ (Նիկոմեդիա) քաղաքում հաշվում էր 18.550 հայ, 18.223 թուրք ու 3.603 հույն, իսկ ամբողջ սանջակում՝ 48.635 հայ, 73.134 հույն և 116.949 թուրք⁷²: Իրականում հայերի թիվն ավելի է եղել. ըստ Հայկական պատրիարքարանի տվյալների՝ 61.675⁷³: Մակայն այսպեղ, ինչպես և այլ վայրերում, տվյալների փոքրիկ անհամաչափությունները պայմանավորված են երկու պատրիարքարանների աշխարհագրական չափումների ու չափման միավորների տարբերությամբ: Ամեն դեպքում սանջակում քրիստոնյա ազգաբնակչությունը գերազանցում էր մահմեդականներին:

Բիզայի (Դարդանելի հատվածը) անկախ սանջակում⁷⁴ ապրում էր

69 Նույն տեղում, էջ 13:

70 Նույն տեղում, էջ 110:

71 Արևելքում սահմանակից էր Կաստամունուի, հարավում՝ Հուդավենդիզյարի վիլայեթներին, արևմուտքում ողողվում էր Մարմարա, իսկ հյուսիսում՝ Սև ծովի ջրերով: Բաղկացած էր Ադաբազարի, Կարամուսալի, Յալովայի, Կեյվեի ու Գանտիրեի կազաներից և զբաղեցնում էր շուրջ 12,000 քառ. կմ տարածք: Տես Պիպեռոյան Ա., նշվ աշխ., էջ 17:

72 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 6:

73 Անանյան Ա., նշվ աշխ., էջ 37:

74 Արևելքում սահմանակից էր Հուդավենդիզյարի վիլայեթին, հյուսիսում Մարմարա ծովն էր, հարավում և հարավարևմտյան մասում ողողվում էր Էգեյան ծովի ջրերով: Կազմված էր հինգ կազաներից և զբաղեցնում էր շուրջ 7,000 քառ.

138.902 թուրք, 32.830 հույն և 2.336 հայ⁷⁵: Օսմանյան կայսրության համար Բիզայի սանջակն ուներ կենսական նշանակություն. Դարդանեի ջրանցքն առաջին, իսկ Բոսֆորը երկրորդ դարպասն էր Միջերկրական - Էգեյան ծովերից դեպի Սև ծով:

Նուսրանդևուպոլիսը՝ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը, գտնվում է Թուրքիայի եվրոպական և ասիական հատվածները բաժանող Բոսֆորի ջրանցքի երկու ափերին⁷⁶: Նունական պարիսպաքարանի փլուզվելուց 1912 թ. Կ. Պոլիսը Չաթալջայի հետ միասին ուներ 1.173.673⁷⁷ բնակիչ, որոնց տեղաբաշխումն այսպիսին էր.

Աղյուսակ 5.

-	Թուրքեր	Հույներ	Հայեր	Այլք	Ընդամենը
Կ. Պոլիս	308.733	235.215	122.730	174.430	841.108
Չաթալջա	16.100	54.787	903	2.285	74.075
Սկյուտար	124.281	74.457	35.560	24.192	258.490
Ընդամենը	449.114	364.459	159.193	200.907	1.173.673

1914 թ. Օսմանյան վիճակագրությունը մոտ 1,7 անգամ նվազեցնում է հույների և 2 անգամ հայերի թիվը Կ. Պոլսում.

Աղյուսակ 6.

Մահմեդականներ	Հույներ	Հայեր	Այլք	Ընդամենը
560.434	205.762	82.880	60.902	909.978 ⁷⁸

Նուդավենդիգյարի (Բրուսայի) վիլայեթը⁷⁹ հույների բնակու-

կմ տարածք: Տե՛ս Պիպեռեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 17:

75 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 6:

76 Նյուսիսից ողողվում էր Սև, հարավից՝ Մարմարա ծովի ջրերով, Արևելքում՝ ասիական հատվածում, սահմանակից էր Իզմիրի սանջակին, իսկ արևմուտքում՝ եվրոպական մասում, Էդիրնեի (Ադրիանապոլսի) վիլայեթն էր: 20-րդ դարի սկզբին զբաղեցնում էր 5,900 քառ. կմ տարածք, որից 1,900-ը եվրոպայում, 4,000-ը Ասիայում: Տե՛ս Պիպեռեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 5:

77 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 6:

78 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188:

79 Արևելքում սահմանակից էր Կասարամոնուի ու Անկարայի, հարավ-արևելքում՝ Կոնիայի, հարավ-արևմուտքում՝ Ադրնի վիլայեթներին, արևմուտքում Բիզայի սանջակն էր, իսկ հյուսիսում՝ Իզմիրի սանջակն ու Մարմարա ծովը: 1899 թ. Նուդավենդիգյարի վիլայեթն ուներ 91,412 քառ. կմ տարածք, կազմված

թյան ավանդական շրջաններից էր: 1914 թ. Օսմանյան պաշտոնական մարդահամարի համաձայն՝ անջատված սանջակների հետ միասին Ղուդավենդիզյարի հույների թիվը 183.974 էր⁸⁰: Մրքբարթին «բարեխղճորեն» թիվը հասցնում է 208.362-ի⁸¹: Որոշ տվյալների համաձայն նահանգում ապրում էր 350.000 հույն⁸²: Սակայն առավել արժանահավատ է Ղունական պատրիարքարանի արձանագրած 278.421 թիվը⁸³, որն ըստ սանջակների տեղաբաշխվում էր հետևյալ կերպ.

Աղյուսակ 7.

Սանջակ	Հույների թիվը
Բրուսա	82.505
Բիլեջիկ	26.970
Աֆիոն-Կարահիսար	1.200
Քյութահիա	16.800
Բալըքեսիր	150.946
Ընդամենը	278.421

Բրուսա (թրք. Բուրսա) քաղաքը համանուն սանջակի ու վիլայեթի վարչական կենտրոնն էր: Օսմանյան պետության երբեմնի մայրաքաղաքում 19-րդ դարի 60-70-ական թթ. ապրում էր 73.000 մարդ՝ գլխավորապես թուրքեր, հույներ և հայեր⁸⁴: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին քաղաքն ուներ 113.226 բնակիչ, որից 72.993-ը՝ թուրք, 21.850-ը՝ հույն, 14.584-ը՝ հայ, 2.548-ը՝ հրեա և 1.251-ը՝ փարբեր ազգություններ:

Բալըքեսիրի սանջակը վիլայեթի՝ հույներով ամենահոծ բնակեցված շրջանն էր: Սանջակի քաղաքներից Այվալին (Կիդոնիա, թրք.՝ Այվալըք)

էր Բրուսայի, Բալըքեսիրի, Աֆիոն-Կարահիսարի, Բիլեջիկի ու Քյութահիայի սանջակներից, 26 կազաններից և 3,450 գյուղերից: Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211: Վիլայեթը շատ է վարչական վերաբաժանումների ենթարկվել: 1906-1914 թթ. ընթացքում Ղուդավենդիզյարի վիլայեթի 2/3-ը անջատվում է մայր վիլայեթից և կազմում չորս անկախ սանջակ՝ Էսքիշեհիր, Կարահիսար, Կարեսի ու Քյութահիա: Տե՛ս McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 10:

80 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

81 McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 112:

82 Les Grecs en Turquie..., p. 4.

83 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 8:

84 Мак-Коан К., նշվ. աշխ., էջ 250:

գրեթե միապարր հունաբնակ քաղաք էր՝ 46.130 հույներով, իսկ Արտակիայում (Էրդեք) ապրում էր 54.700 հույն, 5.418 թուրք և 952 հայ⁸⁵:

Փաստորեն Արևմտյան Փոքր Ասիայում ապրում էին.

Աղյուսակ 8.

Այդըն	622.810
Հոտլավենդիգյար	278.421
Իզմիր	73.134
Բիզա	32.830
Կ. Պոլիս (ասիական հատված)	74.457
Ընդամենը	1.081.652 (հույն)

Հյուսիսային Փոքր Ասիան⁸⁶ ներառում էր Օսմանյան կայսրության հյուսիսային հատվածը և զբաղեցնում Սև ծովի գրեթե ողջ հարավային ափը: Այսպեղ էին գտնվում առևտրական ու ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք էին Տրապիզոնը, Սինոպը, Սամսունը, Կերասունը և այլն:

Հյուսիսային Փոքր Ասիան ընդգրկում էր օսմանյան Կաստամունուի և Տրապիզոնի վիլայեթները: Մինչև 1910-1911 թթ. Բոլուի սանջակի առանձնացումը **Կաստամունուի վիլայեթում**⁸⁷ փարբեր գնահա-

85 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 8:

86 Տարածքում հույն բնակչության ներկայության մասին առաջին գրավոր հիշարակումը պարկանում է Ջսենոփոնին, թեև հույները այսպեղ հաստատվել էին դրանից մի քանի դար առաջ: Տե՛ս Ջսենոփոն, Անաբասիս (Թարգմ.՝ Միմոն Կրկյաշարյան), Երևան: ՎՍՄ Գիտ. ակադ. հրատ., 1970, գիրք 4, պարբ. 22-23, էջ 107:

Մ. թ. ա. 3-րդ դարում սրեղծվել էր անկախ Պոնտական պետությունը, որն անկում էր ապրել մ. թ. ա. 1-ին դարում՝ ընկնելով հռոմեական տիրապետության տակ: 395 թ. կայսրության բաժանումից հետո անցավ Արևելյան՝ բյուզանդական մասին: 1204 թ. խաչակիրների կողմից Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի գրավումից ու թալանից հետո այս տարածքում առաջացել էր առանձին ու անկախ հունական պետություն, որը կոչվում էր Տրապիզոնի կայսրություն և գոյարևնեց շուրջ 2,5 դար: Օսմանյան թուրքերը 1453 թ. Կ. Պոլսի գրավումից ութ փարի անց՝ 1461 թ., գրավեցին ու վերջ տվեցին նաև Տրապիզոնի հունական պետության գոյությանը:

87 Վիլայեթն ուներ 73,312 քառ. կմ տարածք, կազմված էր Կաստամունուի, Բոլուի, Չանկիրիի և Սինոպի սանջակներից, 18 կազաններից և 4,045 գյուղերից:

տականներով ապրում էր 24.919⁸⁸ - 40.000⁸⁹ հույն:

Տրապիզոնի վիլայեթը⁹⁰ իսկ բնակչության թվով առաջիններից մեկն էր Փոքր Ասիայում, սակայն Տրապիզոնի հույների թվաքանակի մասին տվյալները շատ հակասական են: Հունական պատրիարքարանի տվյալների համաձայն՝ վիլայեթում՝ ներառյալ Ջանիքի սանջակը, հաշվվում էր 353.533 հույն⁹¹:

Աղյուսակ 9.

<i>Մանջակ</i>	Հույներ
Տրապիզոն	154.774
Ջանիք (Մամսուն)	136.087
Լազիստան (Ռիզե)	2.924
Գյումուշխանե (Խալդիա)	59.748
Ընդամենը	353.533

1914 թ. թուրքական նախապատերազմյան մարդահամարի համաձայն՝ Տրապիզոնի վիլայեթում և Ջանիքի անկախ սանջակում միասին հաշվվում է

Աղյուսակ 10.

Տրապիզոն	161.574
Ջանիք	98.739
Ընդամենը	260.313 ⁹²

Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

88 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 13:

89 Les Grecs en Turquie..., p. 4. Ըստ Թեոդիկի՝ վիլայեթում ապրում էր 10,000 հայ: Տե՛ս Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցոյցը», ԺԶ տարի, 1922, էջ 261-263:

90 Ընդգրկում էր պարսկական Պոնտոսի զգալի մասը, զբաղեցնում էր Սև ծովի հարավային ափի գրեթե կեսը: Արևելքում սահմանակից էր Ռուսաստանին, հարավում՝ Էրզրումի ու Մերաստիայի, իսկ արևմուտքում՝ Կաստամունուի վիլայեթներին: 20-րդ դարի սկզբին զբաղեցնում էր 37,894 քառ. կմ տարածք, կազմված էր Տրապիզոնի, Ջանիքի (Մամսուն), Լազիստանի (Ռիզե) և Գյումուշխանեի սանջակներից, 18 կազաններից և 2,738 գյուղերից: Ջանիքի սանջակը Տրապիզոնի վիլայեթից անջատվեց ու անկախ վարչական միավոր դարձավ 1910 թ.: Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

91 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 11:

92 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

Սակայն, որպես կանոն, Նյուսիսային Փոքր Ասիան ընկալվում է Պոնտոս⁹³ պատմական եզրի շրջանակներում: Օսմանյան կայսրության հույն բնակչության հաշվման տեսանկյունից առավել ճիշտ է Պոնտոսը դիտարկել որպես մեկ ամբողջություն՝ ելնելով փարածքի պատմական զարգացման առանձնահատկությունից: Պոնտոսի փարբեր շրջանների հույները միմյանց հետ ավելի շատ ընդհանրություններ ունեին, նրանց լեզուն՝ պոնտական հունարենը, ժամանակակից հունարենի բարբառներից մեկն է և շատ նման է Կապադովկիայի ու Կիպրոսի հունարենին:

Պոնտոսի հույն բնակչության ճշգրիտ թվաքանակը չափազանց դժվար է որոշել: Անհամաչափություն կա ոչ միայն հունական, թուրքական, ամերիկյան աղբյուրների միջև, այլև հենց հույն փարբեր հեղինակներ ու ժամանակակիցներ նշում են իրարամերժ, անգամ մեկը մյուսին երկու անգամ գերազանցող թվեր: Նախ Հունական պարբերաբարանի տվյալները համադրելով՝ Պոնտոսի համար ստանում ենք հետևյալ պատկերը.

Աղյուսակ 11.

Տրապիզոնի վիլայեթ (ներառյալ Ջանիք)		353.533
Կաստամունուի վիլայեթի Սինոպի սանջակ		7.986
Մեբաստիայի վիլայեթի	Ամասիայի սանջակ	36.739
	Շապին Գարահիսարի սանջակ	27.761
	Թոքարի սանջակ	27.174
Ընդամենը		453.193⁹⁴

93 Հունական Պոնտոսը Փոքր Ասիայում ուներ 71.500 քառ. կմ տարածություն, որից Տրապիզոնի վիլայեթին (չհաշված Ջանիքի սանջակը) բաժին էր հասնում 31.300 քառ. կիլոմետրը: Տե՛ս Economides D. E., The Pontus and the Right Claims of its Greek Population: Topographical, Ethnographical and Historical Study: With two Maps and Various Statistics, Constantinople: Imprimerie Française Léandre Mourkidès, 1920, p. 6. Օսմանյան վարչական միավորներից Պոնտոսը ընդգրկում էր ա) Տրապիզոնի վիլայեթը, բ) Ջանիքի առանձնացված սանջակը, գ) Կաստամունուի վիլայեթի Սինոպի սանջակը և դ) Մեբաստիայի վիլայեթի Ամասիայի, Շապին Գարահիսարի ու Թոքարի (Եվդոկիա) սանջակները: Օսմանյան վարչական այս միավորները մտնում էին Պոնտոսի 6 միտրոպոլիտոսների մեջ: Դրանք էին Տրապիզոն, Ռոդոպոլիս (Ջեմիզլիկ), Խալդիա (Գյումուշխանե), Կոլոնիա (Նիկոպոլիս - Շ. Գարահիսար), Նեոկեսարիա (Նիքսար), Ամասիա: Բաժանումը հարաբերական է, և տրվում է՝ համաձայն հունական (պոնտական) աղբյուրների: Դժվար չէ նկատել, որ որոշ շրջաններ բուն հայկական էին:

94 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 7, 11, 13:

Ստացված արդյունքը մոտ է ամերիկյան աղբյուրում նշված \$57.000 թվին⁹⁵։ Իսկ օսմանյան վերջին մարդահամարի տվյալները համադրելով՝ ստանում ենք 363.000 թիվը, որն իրականությունից հեռու է։

Հայտնի է, որ Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում Պոնտոսի տարածքը ընդգրկվում էր ոչ թե Հունաստանի, այլ Հայկական պարմության տարածքային հավակնությունների գոտում⁹⁶։ Պոնտոսի հույների Ազգային միության նախագահ Ս. Օեկոնոմոսը և նրանց Ազգային կոնգրեսի նախագահ Կ. Զ. Կոստանդինիդեսն իրենց կազմած հուշագրում, որն ուղղված էր Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին, ներկայացնելով իրենց ազգային պահանջները, նշում էին, որ հույների թվաքանակը տարածքում մոտ 700 հազար էր՝ չհաշված այն 250 հազար պոնտոսցիներին, որ տարիների ընթացքում հայտնվել էին Կովկասում և Ռուսաստանի այլ շրջաններում⁹⁷։

1920 թ. Կոստանդնուպոլսում լույս տեսած «Պոնտոսը և նրա ժողովրդի արդարացի պահանջները» գրքում, հիմնվելով Պոնտական արքեպիսկոպոսության և Ազգային միության ներկայացրած տվյալների վրա, ըստ պոնտական 6 միարտությունների հույն բնակչության տեղաբաշխման, նշվում են երկու՝ միմյանցից խիստ տարբեր թվեր⁹⁸։

Աղյուսակ 12.

Տրապիզոն	95.500	125.282
Ռոդոպոլիս (Ջնիզլիկ)	57.000	75.000
Խալդիա (Գյումուշխանե)	108.000	218.849
Կոլոնիա (Նիկոպոլիս - Շ. Գարահիսար)	67.000	100.500
Նեոկեսարիա (Նիքսար)	100.000	85.122
Ամասիա	272.500	205.230
Ընդամենը	700.000	809.983

95 <http://www.greek-genocide.org/pontus.html>

96 Հայկական հարցը Հաշտության կոնֆերանսի առաջ, Հայոց ցեղասպանության պարմության և պարմագրության հարցեր, թիվ 5, Երևան։ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրապ., 2002, էջ 158-159։

97 [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919, p. 2.

98 Economides D., նշվ. աշխ., էջ 42։

Նույն աղբյուրում Կոնստանդնուպոլսում արվում է նաև ըստ վարչական միավորների.

Աղյուսակ 13.

Տրապիզոն և Զանիք	Միևուլ	Մեքաստրիայի սանջակներ			<i>Ընդամենը</i>
		Ամասիա	Շ. Գարահիսար	Թոքատ	
523.000	23.000	55.500	51.500	47.000	700.000 ⁹⁹

Օսմանյան խորհրդարանի հույն անդամների՝ 1919 թ. Թուրքիայի հարցերով զբաղվող ամերիկյան հանձնաժողովին ներկայացրած հուշագրում, անդրադառնալով Օսմանյան կայսրության փառքեր շրջաններին, նշվում է նաև Պոնտոսի մասին: Հուշագրում նրանք պնդում են, որ պոնտոսցիների իրական թիվը՝ Կովկաս գաղթածներին ներառյալ, կազմում է 800.000¹⁰⁰:

Պեքե է նշել նաև, որ Պոնտոսի հարցով զբաղվող որոշ հեղինակներ կանգ են առնում 750.000-ի վրա¹⁰¹:

Անշուշտ, դժվար է որոշել պոնտոսցիների ճշգրիտ թիվն աղբյուրների հակասության ու իրարամերժության պարզառով՝ հաշվի առնելով նաև պոնտոսցի հույների ազգային պահանջները: Չի կարելի հաստատականորեն պնդել հիշատակված և ոչ մի փվայի բացարձակ ճշգրիտ լինելը: Անգամ պոնտական հուշագրում նշվում էր. «Քանի որ վիճակագրական ծառայությունը Թուրքիայում ճշգրիտ չէ, անհնար է փյալ որևէ ստույգ փվայ երկրի բնակչության փոփոխության մասին»¹⁰²: Եթե հաշվի առնենք նաև, որ փարածքում հաշվվում էին 85.000 մահմեդական, ովքեր իրականում ծնունդով հույներ էին¹⁰³, ապա պարկերն ավելի է խճճվում, քանի որ ոչ բոլոր հեղինակներն են նշում, թե արդյոք իրենց փվայները վերաբերում են միայն քրիստոնյա, թե՛ նաև մահմեդականացված հույներին: Ուստի

99 Նույն փեղում, էջ 45:

100 [Ottoman Greek Parliamentary Deputies], Memorandum Presented by the Greek Members of the Turkish Parliament to the American Commission on Mandates over Turkey, New York: American – Hellenic Society, 1919, p. 14.

101 Charalambidis M., The Pontian Question in the United Nations, Thessaloniki: Pontian Society of Thessaloniki “Euxinos Leschi”, 2004, p. 14.

102 [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum Submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919, p. 2.

103 Economides D., նշվ. աշխ., էջ 46:

կարծիք կա անգամ, որ նախապարերագմյան շրջանում Փոքր Ասիայի Պոնտոսի շրջանի հույն բնակչությունը չէր կարող գերազանցել 500.000-ը¹⁰⁴:

Կենտրոնական և Հարավային Փոքր Ասիայի մեջ են մտնում Անկարայի, Կոնիայի, Սեբաստիայի (Սեբաստիան աշխարհագրորեն գտնվում է Փոքր Ասիայի կենտրոնում, սակայն, պարամական զարգացման փեսանկյունից ելնելով, ավելի ճիշտ է դիտարկել Հայկական վիլայեթների հետ), Ադանայի ու Հալեպի վիլայեթները: Չնայած աշխարհագրական հսկա տարածությանը՝ հույներն այստեղ ավելի քիչ էին, քան Փոքր Ասիայի արևմուտքում և հյուսիսում: Այնուամենայնիվ հույն բնակչությունը ներկայացված էր նաև այս վիլայեթներում:

Անկարայի վիլայեթի¹⁰⁵ համանուն կենտրոն Անկարա քաղաքն ուներ մոտ 46.000 բնակչություն, որից 1/3-ը՝ շուրջ 15.000-ը, քրիստոնյաներ էին՝ 12.000 հայ և 3.000 հույն¹⁰⁶: Վիլայեթի Կեսարիայի ու Յոզղաթի սանջակներում ապրում էին ավելի մեծ թվով հայեր ու հույներ: Հունական պարտիարքարանի տվյալներով միայն Կեսարիա քաղաքում ապրում էին 14.152 հույն և 27.080 հայ, Յոզղաթում՝ 3.230 հույն և 22.000 հայ, իսկ ամբողջ վիլայեթում՝ 45.873 հույն և 98.798 հայ¹⁰⁷:

Փաստորեն Անկարայի վիլայեթում կար զգալի թվով քրիստոնյա բնակչություն: Հարկապես մեծաթիվ էին հայերը, որոնց թիվը, ըստ Թեոդիկի, հասնում էր 115.000-ի¹⁰⁸:

Հույն բնակչությունն ավելի մեծաքանակ էր **Կոնիայի վիլայեթում**¹⁰⁹: Վիլայեթի սանջակներից Նիդեում էր ապրում նահանգի հույների 65

104 <http://www.greek-genocide.org/pontus>.

105 Արևելքում սահմանակից էր Սեբաստիայի, հյուսիսում՝ Կասարամոսի և Ադանայի վիլայեթներին: Դարասկզբին զբաղեցնում էր 98.416 քառ. կմ տարածք, կազմված էր Անկարայի, Յոզղաթի, Կեսարիայի, Կիրշեհիրի ու Չորոմի սանջակներից, 21 կազաններից և 2.765 գյուղերից: Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

106 Mak-Koan K., նշվ. աշխ., էջ 251:

107 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 10:

108 Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցոյցը», ԺԶ տարի, Կ. Պոլիս: Տպ. Մ. Հովակիմեան, 1922, էջ 261-263:

109 Կոնիան վարչականորեն արևելքում սահմանակից էր Ադանայի, արևմուտքում՝ Այդընի ու Հուդավենդիզյարի վիլայեթներին, իսկ հարավում Միջերկրական ծովն էր: Փոքրասիական թերակղզու ամենամեծ վիլայեթն էր՝ 158.944 քառ. կմ տարածքով, կազմված էր Կոնիայի, Նիդեի, Բուրդուրի, Իսպարտայի ու Անթալիայի սանջակներից, 25 կազաններից և 1.939 գյուղերից: Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

%-ը: Հունական պատրիարքարանի տվյալներով Նիյոնի սանջակում և ամբողջվիլայեթում ապրում էր համապատասխանաբար 55.518 ու 87.021 հույն¹¹⁰: Ամենայն հավանականությամբ պատրիարքարանի՝ Կոնիայի վերաբերյալ տվյալները թերի էին, քանի որ անգամ Մըքքարթին նահանգում հաշվում է 121.812 հույն¹¹¹:

Ադանայի վիլայեթը¹¹² (Կիլիկիա) ևս հույների բնակության շրջաններից էր: Վիտալ Քինեն նշում է, որ 1890-ական թթ. Ադանայի վիլայեթում ապրում էր 97.450 հայ, 46.200 հույն, 20.900 ուղղափառ ասորի և 158.000 մահմեդական, որոնցից միայն 93.200-ն էր թուրք¹¹³: Սակայն Քինենի տվյալները, ամենայն հավանականությամբ, հիմնված են օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա: Միյուրքահայ պապմարան Սարգիս Կարաջյանն այն կարծիքին է, որ Քինենի տվյալները 50-60 %-ով պակաս են իրական թվերից¹¹⁴: Ըստ Հայկական պատրիարքարանի՝ 1913 թ. միայն Ադանայի վիլայեթում ապրում էր 119.414 հայ¹¹⁵, իսկ ըստ Թեոդիկի՝ Կիլիկիայում հայերի թիվը 205.000 էր¹¹⁶: Հույների թվաքանակի հարցում հունական աղբյուրները տարանվում են 66.200-ի¹¹⁷ ու 70.000-ի¹¹⁸ միջև:

Հալեպի վիլայեթում¹¹⁹ 19-րդ դարի վերջին բնակվում էր 19.923 հույն¹²⁰: Օսմանյան 1914 թ. մարդահամարը Հալեպի նահանգում հաշվում

110 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 12:

111 McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 110:

112 Արևելքում սահմանակից էր Հալեպի, հյուսիսում՝ Անկարայի ու Մերասիայի, արևմուտքում՝ Կոնիայի վիլայեթներին, իսկ հարավում՝ Միջերկրական ծովին: 1899 թ. զբաղեցնում էր 71.600 քառ. կմ տարածություն, կազմված էր Ադանայի, Մերսինի, Կոզանի, Իչելի ու Պայասի սանջակներից, 15 կազաններից և 1.632 գյուղերից: Տե՛ս Karpas K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

113 Cuinet V., La Turquie d'Asie, vol. 2, Paris: Leraux, 1892, p. 5.

114 Karajian S. J., An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918, The Armenian Review 25 (Winter 1972), p. 9.

115 Անանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 37

116 Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 261-263:

117 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 226 :

118 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 15:

119 Դարասկզբին ուներ 117.248 քառ. կմ տարածք, կազմված էր Հալեպի, Մարաշի և Ուրֆայի սանջակներից, 26 կազաններից ու 3.450 գյուղերից: Տե՛ս Karpas K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211: 1910-1913 թթ. վիլայեթից անջատվում և անկախ սանջակներ են դառնում նախ Ուրֆան, ապա Մարաշը: Տե՛ս McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 30:

120 Krikorian M. K., Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908,

է 21.990 հույն¹²¹: Նայկական պարվիրակության՝ Փարիզի հաշվության կոնֆերանսին ներկայացրած հուշագրում նշվում էր, որ Կիլիկիայում (Ադանայի վիլայեթ, Մարաշի սանջակ) 1912 թ. դրությամբ ապրել են 40.000 հույն և 41.000 ասորի, 205.000 հայ և 156.000 մահմեդական¹²²: Այս տեղեկություններից երևում է, որ Կիլիկիայում քրիստոնյաները գերազանցում էին ինչպես թուրքերին, այնպես էլ բոլոր մահմեդականներին միասին վերցրած:

Նայկական (Արևելյան) վիլայեթներն Օսմանյան կայսրության արևելյան հարվածում զբնվող այն վեց վարչական միավորներն էին, որոնք Արևմտյան Նայաստանի մաս էին կազմում: Խոսքը վերաբերում է Սեբաստիայի, Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի ու Դիարբեքիի վիլայեթներին, որոնց բնակչության զգալի մասը հայեր էին: Նշված նահանգներում ապրում էին նաև ոչ մեծ թվով հույներ:

Նույն բնակչության քանակով առաջինը **Սեբաստիայի (Սվազ)**¹²³ վիլայեթն էր: Հունական պարրիարքարանը նահանգում հաշվում էր 99.376 հույն¹²⁴, որոնց տեղաբաշխումն ըստ սանջակների այսպիսին էր.

Աղյուսակ 14.

Սեբաստիա	7.702
Ամասիա	36.739
Շապին Գարահիսար	27.761
Թոքատ	27.174
Ընդամենը	99.376

Սակայն Սեբաստիայի վիլայեթի Ամասիայի, Շապին-Գարահիսարի և Թոքատի սանջակների հույներին, ինչպես զիտներ, հունական աղբյուրները հաշվում են Տրապիզոնի ու Սինոպի հույների հետ՝ որպես Պոնտոսի հույներ: Ուստի ճիշտ է միայն համանուն՝ Սեբաստիայի սանջակի 7.702

London: Routledge & Kegan Paul, 1977, p. 81-82.

121 Karpas K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

122 Նայկական հարցը Հաշվության կոնֆերանսի առաջ, Նայոց ցեղասպանության պարմության և պարմագրության հարցեր, թիվ 6, Երևան: Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստ. հրատ., 2002, էջ 115:

123 19-րդ դարի վերջին կազմված էր Սեբաստիայի, Ամասիայի, Թոքատի (Եվդոկիա) ու Շապին Գարահիսարի սանջակներից, 28 կազաններից և 4.761 գյուղերից: Տե՛ս Նայկական հարց, հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 408:

124 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 7:

հույներին ներառել հայկական վիլայեթների հույն բնակչության մեջ:

Էրզրումի վիլայեթում Քինեի տվյալներով 1890-ական թթ. ապրում էր 3.725 հույն¹²⁵: Հայոց պատրիարքարանը Հայկական վիլայեթներում Մեքաստիայից բացի միայն Էրզրումում է հիշատակում հույների գոյության մասին, համաձայն որի՝ 1913 թ. դրությամբ այդպեղ ապրում էր 12.000 հույն¹²⁶:

Հայկական մյուս չորս վիլայեթներում հույների տեղաբաշխումն ըստ տարբեր աղբյուրների այսպիսին էր.

Աղյուսակ 15.

Վիլայեթ	Քինե Վ., 1890	Օսմ. 1914 թ. մարդահամար	Մրցքարթի, 1912-1914
Վան	-	1	1
Բիթլիս	210	-	-
Խարբերդ	-	971	1.227
Դիարբեքիր	9.440	1.935	2.355
Ընդամենը	9.650	2.907	3.583

1913 թ.-ին Հունաստանին անցած տարածքներ: Բալկանյան պատերազմներում Օսմանյան կայսրությունը պարտվեց ու կորցրեց եվրոպական տիրույթների մեծ մասը: Թուրքիային մնաց միայն Արևելյան Թրակիան՝ Ադրիանապոլսով (Էդիրնե): 1913 թ. օգոստոսի 10-ին կնքված Բուխարեստի պայմանագրով Հունաստանին անցան Հարավային Մակեդոնիան, Հարավային Էպիրոսը, Էգեյան ծովի արևելյան կղզիները և Կրետեն:

Մակեդոնիայի հարցն Արևելյան հարցի բաղկացուցիչն էր: Ինչպես նշում է Էդվին Փիրսը, Մակեդոնիան աշխարհագրական եզր է, որ օգտագործվում է՝ արտահայտելով տարբեր տարածական մեծություններ: Հաճախ այն ներառում է նույնիսկ ամբողջ Բալկանյան թերակղզին, բացառությամբ Հունաստանի, Բուլղարիայի, Սերբիայի ու Չեռնոգորիայի¹²⁷: Մակայն սովորաբար ընդունվում է հույն հեղինակների կարծիքը, համաձայն որի՝ Մակեդոնիան նախկին Մոնաստիրի ու Մալոնիկի վիլայեթների զբաղեցրած տարածքն է¹²⁸:

125 Cuinet V., նշվ. աշխ., էջ 136.

126 Հայկական հարցը Հաշտության կոնֆերանսի առաջ, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, թիվ 6, 2002, էջ 115:

127 Pears E., նշվ. աշխ., էջ 228 :

128 Նույն տեղում, էջ 228 :

Մակեդոնիան կայսրության ամենաբազմազգ հալածվածներից էր. այսօր տեղ ապրում էին մեծաքանակ հույներ, թուրքեր, բուլղարներ, սերբեր, վալախներ, հրեաներ, ալբանացիներ: Բալկանյան պատերազմներից առաջ ոչ միայն Հունաստանը, այլ նաև դաշնակից մյուս պետությունները լուրջ հավակնություններ ունեին Մակեդոնիայի նկատմամբ: Հակամարտությունը մի քանի հանգույց ուներ՝ մի կողմից տեղական ժողովուրդների ու Օսմանյան կայսրության, մյուս կողմից հենց տեղաբնակների միջև: Ինչպես դիպուկ նկատել է Արևելյան հարցի անվանի մասնագետ Զ. Մարիոտը, «Մակեդոնիան Բալկանյան խնդրի մանրակերպն է»¹²⁹:

Մինչև Բալկանյան պատերազմները Մակեդոնիայի էթնիկական պատկերը չափազանց աղավաղված է ներկայացվում թուրքական մարդահամարի կողմից, որի համաձայն Սալոնիկի ու Զ.Մոնաստիրի սանջակներում ապրում էին.

Աղյուսակ 16.

Վիլայեթ	Մահմեդականներ	Հույներ	Բուլղարներ	Հրեաներ	Այլք	Ընդամենը
Սալոնիկ	419.604	266.574	156.230	52.395	26.556	921.359
Մոնաստիր	328.551	286.001	197.088	5.459	7.729	824.828
Ընդամենը	748.155	552.575	353.318	57.854	34.285	1.746.187 ¹³⁰

Փիրսի տվյալներով Սալոնիկի ու Մոնաստիրի վիլայեթներում միասին ապրում էր 777.000 մահմեդական, 659.000 հույն և 374.000 բուլղար¹³¹: Անշուշտ, հույներն այստեղ ամենամեծ էթնիկական խումբն էին, քանի որ ոչ բոլոր մահմեդականներն էին ազգությամբ թուրք:

Ինչպես նշվեց, 1913 թ. Բուխարեստի պայմանագրով միայն հարավային Մակեդոնիան անցավ Հունաստանին: Այն ներառում էր Դրամայի, Մերեսի ու Սալոնիկի շրջանները (ներառյալ Խալկիդիան)՝ կազմելով շուրջ 34.000 քառ. կմ տարածք: Ամբողջ հարավային Մակեդոնիան ուներ 1.079.000 բնակչություն, որից 518.000 հույն, 348.000 մահմեդական, 213.000 բուլղարացի, հրեա և այլք¹³²:

Հունաստանին անցած տարածքներից Էպիրոսն ընկած էր Բալկան-

129 Marriott J. A. R., The Eastern Question, A Historical Study in European Diplomacy, Oxford: Clarendon Press, 1951, p. 409.

130 Karpát K. H., նշվ. աշխ., էջ 166:

131 Pears E., նշվ. աշխ., էջ 231 :

132 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 224 :

յան թերակղզու Ադրիատիկ ափին և մինչև Բալկանյան պարերագմաները մտնում էր օսմանյան Յանինի (Յանինայի) վիլայեթի մեջ: Բուխարեաբի պայմանագրով, սակայն, ամբողջ Էպիրոսը չհանձնվեց Հունաստանին: Նյուսիսային մասը, որն ընդգրկում էր Յանինի վիլայեթի Էրիգրիի ու Բերաբի սանջակները, մտավ նորաստեղծ Ալբանական պետության կազմի մեջ: Միայն Էպիրոսի հարավը, այսինքն Յանինի վիլայեթի Յանինի ու Պրենզեի սանջակները, բաժին հասավ Հունաստանին: Ըստ Պալիսի՝ 7.000 քառ. կմ տարածք ունեցող Նարավային Էպիրոսում ապրում էր 271.000 հույն, 20.000 մահմեդական և տարբեր ազգությունների 2.000 ներկայացուցիչներ (բուլղարներ, հրեաներ, օտարերկրյա հպատակներ և այլն)¹³³:

Կրեպե կղզու բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը հույներ էին: Կրեպեն զբաղեցնում էր 8.000 քառ. կմ տարածք, ուներ 347.000 բնակչություն, որից 321.000-ը հույներ էին, 23.000-ը՝ մահմեդականներ, իսկ 3.000-ը՝ այլ ազգություններ և օտարերկրյա հպատակներ¹³⁴:

Դեռևս 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Կարլայլ Մակ-Կոանի թերի ու նվազեցված տվյալներն անգամ վկայում էին Էգեյան կղզիներից յուրաքանչյուրում կամ հույների բացարձակ մեծամասնության, կամ ամբողջությամբ հունաբնակ լինելու մասին.

Աղյուսակ 17.

Իմբրոս	3.000 հույն
Տենեդոս	5.000 բնակիչ, 2/3-ը հույն
Լեմնոս	12.000 հույն
Միթիլեն	60.000 բնակիչ, բացարձակ մեծամասնությունը հույն
Քիոս	65.000 բնակիչ, 60.000-ը հույն, 2.000-ը թուրք, մնացածը՝ հրեա, ֆրանկ և այլն
Սամոս	34.300 բնակիչ, 34.000-ը հույն
Իկարիա	8.000 հույն
Կաթմոս	4.000 հույն
Կալիմնո	7.000 հույն
Կոս	16.000 բնակիչ, գրեթե բոլորը հույն
Ղոդոս	40.000 բնակիչ, 32.000-ը հույն, 6.000-ը թուրք, 2.000-ը հրեա ¹³⁵

133 Նույն տեղում.

134 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 224:

135 Mak-Koan K., նշվ. աշխ., էջ 18-24 :

Օսմանյան պաշտոնական փոխյաների համաձայն՝ մինչև Բալկանյան պատերազմները կղզիներում (ներառյալ Կրետեն) հաշվվում էր 364.223 բնակիչ, որոնց բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էին հույները՝ 316.842, մահմեդականների թիվը 37.601 էր, այլք՝ 9.780¹³⁶: Պարզ է նաև, որ, չնայած մահմեդականների չնչին ներկայությանը, ամեն կերպ նվազեցված է ներկայացվում հույների թիվը:

Իմբրոս և Տենեդոս կղզիների պարկանելիության հարցն առաջնահերթ խնդիր էր ոչ միայն հույն-թուրքական, այլև միջազգային հարաբերությունների ձևաչափում: Դրանք իրենց աշխարհագրական դիրքով և ռազմավարական նշանակությամբ կապվում էին նեղուցների հետ, քանի որ աշխարհագրորեն շատ մոտ էին դրանց: Թուրքական կողմի համար այդ կղզիների դերը մեծ էր, սակայն դրանք հիմնականում հունաբնակ էին: Տենեդոսն ուներ 5.000 բնակիչ, որի ավելի քան 2/3-ը՝ 3.752-ը, հույներ էին, իսկ Իմբրոսում ապրում էր 8.125 հույն¹³⁷: Սակայն ի վերջո այս երկու կղզիների պարկանելիության հարցը լուծվեց հոգուր թուրքերի:

Դեռևս 1911-1912 թթ. իտալաթուրքական պատերազմի հետևանքով թուրքերը կորցրել էին Էգեյան ծովի հարավային՝ Դոդեկանեսյան կղզիները: Իտալիային անցած թվով 12 այդ կղզիները բացառապես հունաբնակ էին.

Աղյուսակ 18.

Պաթոնոս	2.700
Լեբոս	6.000
Կալիմնոս	18.000
Կոս	10.550
Նիսիրոս	5.000
Մարիպալեա	1.200
Սիմի	16.000
Տիլոս	1.300
Խալկի	2.740
Հոռոդոս	25.010
Կարպապոս	8.527
Կասոս	5.700
Ընդամենը	102.727¹³⁸

136 Karpas K. H., նշվ. աշխ., էջ 162:

137 Soteriadi G., նշվ. աշխ., էջ 15:

138 Նույն փոխում:

Բուխարեսպի պայմանագրով Իրալիային մնացին Դոդեկանեսյան կղզիները, որոնք ի վերջո Նունաստանին վերադարձվեցին միայն 1947 թ.:

Պալիսի փվյալներով հունական Միթիլեն (Լեսբոս), Քիոս, Սամոս, Լեմնոս, Իմբրոս, Տենեդոս և Իկարիա կղզիներում միասին ապրում էր 260.000 մարդ, որից 247.000-ը՝ հույն, 8.000-ը՝ մահմեդական և 5.000-ը՝ փարբեր ազգություններ¹³⁹:

Փորձենք համադրել հույն բնակչության թվաքանակը բոլոր կղզիներում.

Աղյուսակ 19.

Դարդանելից մինչև Դոդեկանես	247.000
Դոդեկանես	102.727
Կրետե	321.000
Ընդամենը	670.727

Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կայսրության մյուս շրջաններին, ապա Ադրիանապոլսի վիլայեթում (Արևելյան Թրակիա) ապրում էր 366.363 հույն¹⁴⁰: Նույնների որոշ զանգվածներ կային նաև Սիրիայի, Պաղեստինի, Լիբանանի շրջաններում: Մասնավորապես օսմանյան վերջին մարդահամարի համաձայն՝ Բեյրութի վիլայեթում ապրում էր 87.244 ուղղափառ, 24.210 կաթոլիկ, Սիրիայում՝ 60.978 ուղղափառ, 27.662 կաթոլիկ, Երուսաղեմի շրջանում՝ 26.035 ուղղափառ և 1.086 կաթոլիկ հույն¹⁴¹:

Այսպիսին էր հույների տեղաբաշխումն Օսմանյան կայսրությունում մինչև Բալկանյան, ապա նաև մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմները: Նույն բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ ամենափարբեր աղբյուրների համադրումը և վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ, չնայած թուրքական մարդահամարների դիֆավորությանը՝ կեղծել ու նվազագույնի հասցնել հույների թիվը, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր շուրջ 2,5 մլն հույն¹⁴²: Նունական փարբը հարկապես մեծաթիվ ու ներկայացուցչական էր կայսրության արևմտյան հատվածում:

139 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 224:

140 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 15:

141 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

142 Stén Isak՝ London Committee of Undreemed Greeks, The Liberation of the Greek people in Turkey, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919, p.3.; Λαμέρας Κ., Η Περί Μικράς Ασίας και των εν Αυτή Κρυπτοχριστιανών, Αθήνα, 1921, σελ. 8.

1.2. Հույների ազատագրական շարժումն ու կոտորածները XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին

19-րդ դարում հույները փակավին գտնվում էին Օսմանյան փրիապետության փակ: Օսմանյան կայսրությունում հույները մտնում էին հունական ուղղափառ համայնքի (Millet-i Rum կամ Rum Milleti) մեջ: «Միլլեթի» գլուխ կանգնած էր Կոստանդնուպոլսի հունական պարիարքը¹⁴³: Վերջինս համարվում էր «Հույն ուղղափառ ազգի» հոգևոր և ազգային առաջնորդը («Εθνάρχης»): Այս փրիպոսն առաջինը շնորհվել է Գենաղիոս 2-րդ Միտլարիոսին՝ առաջին հեպտյուզանդական պարիարքին, սուլթան Մեհմեդ 2-րդի կողմից 1454 թ.¹⁴⁴: Ժամանակի ընթացքում պարիարքը դառնում է Օսմանյան բյուրոկրատիայի անդամ: Հունաց պարիարքը, ի հավելումն իր հոգևոր ազդեցության, ստանում է նաև բավականին մեծ քաղաքական իշխանություն ամբողջ միլլեթի գործերի կառավարման մեջ¹⁴⁵:

Ընդհանրապես ոչ մահմեդականների իրավական կարգավիճակն իսլամական օրենքներում հիմնվում էր Ղուրանի փարբեր այաթների և Շարիաթի (մահմեդական իրավունքի կանոնների) վրա: Համաձայն դրա էլ հասարակությունը բաժանվում էր մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների, իսկ վերջիններս էլ իրենց հերթին կազմված էին «ահլ ուլ քիլաբ»-ից՝

143 Բագի Կ. Պոլսից Օսմանյան կայսրությունում հույներն ունեին ևս երեք պարիարքարան՝ Երուսաղեմի, Ալեքսանդրիայի ու Անտիոքի, որոնք ինքնուրույն էին՝ ունենալով հավասար իրավունքներ: Այնուամենայնիվ ավագության իրավունքը պատկանում էր Կոստանդնուպոլսի պարիարքությանը:

144 Alexandris A., The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974, Athens: Centre for Asia Studies, 1992, p. 22.

145 1461 թ. ստեղծվեց նաև Կոստանդնուպոլսի Հայոց պարիարքարանը, որն իր հերթին դարձավ օսմանահպատակ հայերի հոգևոր և ազգային հարցերը փնտրող հասարակություն: Սուլթանը նպատակ ուներ այն դարձնելու յուրաքանչյուր հակակշիռ Կոստանդնուպոլսի Հունաց պարիարքարանին և Էջմիածնի Հայ առաքելական կաթողիկոսությանը: Ստեղծվեց նաև Հրեական միլլեթը: Ժամանակի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում մեծ տերությունների ազդեցության մեծացման հետևանքով ստեղծվեցին նորերը: Այսպես, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի ճնշմամբ կայսրության կաթոլիկ հայերը հասան նրան, որ 1831 թ. ճանաչվեց նաև Կաթոլիկ միլլեթը, իսկ Մեծ Բրիտանիայի աջակցությամբ 1850 թ. ստեղծվեց Բողոքական միլլեթը: 1882 թ. Սիրիական (Ասորական) Ուղղափառ եկեղեցին կրկին Մեծ Բրիտանիայի ճնշմամբ ճանաչվեց առանձին միլլեթ և դարձավ անկախ Հայկական պարիարքարանից: 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում կար 17 առանձին միլլեթ: Տե՛ս Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 21:

«գրքի մարդկանցից» (միաստվածներ, ուլքեր ունեին Սուրբ գիրք) և մնացածներից (կռապաշտներ, աթեիստներ)¹⁴⁶: Հույներն Օսմանյան կայսրությունում այլ քրիստոնյաների և հրեաների նման գտնվում էին յուրահատուկ կարգավիճակում: Նրանք համարվում էին «առի ուլ քիտաբ»՝ «գրքի մարդիկ» և մահմեդականների համեմատ գրկված էին մի շարք իրավունքներից: Հույներն այլ քրիստոնյաների և հրեաների նման իրավունք չունեին գեներ կրելու, ծի հեծնելու, նրանց տները պեպք է լինեին ավելի ցածր, քան հարևան մահմեդականներինը: Նրանք պետական պաշտոններ զբեթե չէին զբաղեցնում, կրում էին հատուկ զգեստներ, որոնցով տարբերվում էին մահմեդականներից: Միաժամանակ «գրքի մարդիկ» չէին ընկալվում որպես «քաֆիր» կամ «գյավուր»։ այդ անվանումը տրվում էր միայն «անհավատներին» կամ կռապաշտներին, որոնք ամենացածր խավն էին:

Այնուամենայնիվ բոլոր ոչ մահմեդականները՝ տվյալ դեպքում կայսրության ուղղափառ հույները, ունեին «դիմմի»-ի իրավական կարգավիճակ, այսինքն՝ մարդիկ, ուլքեր ապրում էին իսլամական պետության հովանավորության ներքո կամ մահմեդական գերիշխանության տակ¹⁴⁷: Նրանք գտնվում էին մահմեդական կառավարիչների իշխանության ներքո, վճարում էին հատուկ հարկեր՝ «ջիզյե», որը հավաքվում էր յուրաքանչյուր ոչ մահմեդական տղամարդուց, և այդ պատճառով էլ շատ ծնողներ թաքցնում էին իրենց արու զավակների իրական թիվը¹⁴⁸, և «հարաջ»՝ բնամթերքով հարկը, որը վերացվեց 1852 թ. և փոխարինվեց «բեդելի հասքերի»-ով՝ զինվորական հարկով: Բացի այդ, այլ հարկերը մի քանի անգամ ավելի էին մահմեդականների վճարած հարկերից: Օսմանյան կայսրությունում երկար ժամանակ քրիստոնյաների նկատմամբ դրսևորված դաժանություն էր «դեվշիրմեն»՝ սանկահավաքը¹⁴⁹: Այն սկիզբ էր առել դեռևս 14-րդ դարի երկրորդ կեսին սուլթան Մուրադ Առաջինի (1362-1389) օրոք: «Դեվշիրմեն» կառարվում էր յուրաքանչյուր երկու-երեք կամ հինգ տարին մեկ անգամ. 8-20 տարեկան երեխաներից ու պատանիներից ֆիզիկապես «ամենաուժեղներին ու գեղեցիկներին» ընտրում և հավաքում

146 Akçam T., A Shameful Act, The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, London: Constable, 2007, p. 6.

147 Նույն տեղում, էջ 7:

148 Սա ևս մեկ հանգամանք էր, որ դառնում էր վիճակագրական տվյալներում թվերի անճշտության պատճառ:

149 Հայտնի է նաև տղայաժողով, տղայաժողով, «արյան հարկ» անվանումներով: Տե՛ս Շաքարյան Ա., «Արյան հարկը» Օսմանյան կայսրությունում. Դեվշիրմեն, Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2006, էջ 6:

էին ենիջերիության համար¹⁵⁰: Նրանց դաստիարակում էին մահմեդական ոգով, դարձնում մոլի մահմեդականներ, ովքեր հեքազայում պատուհաս էին դառնում քրիստոնյա ազգաբնակչության համար: Ի փարբերություն հայկական նահանգների՝ Բալկաններում դրանք սկսվել են ավելի շուտ և կատարվել են ավելի մեծ չափով: Ըստ ակադեմիկոս Մ. Զուլայանի՝ «դեվչիրմեները» շարունակվել են մինչև 18-րդ դարը¹⁵¹: Ընդ որում, սկզբում «դեվչիրմենի» ենթարկվում էին հիմնականում հույները, հետո այն փարաժվեց քրիստոնյա այլ ժողովուրդների վրա:

Այսպիսով, «դիմամիները»՝ ոչ մահմեդականները, դառնում էին երկրորդ կարգի մարդիկ¹⁵²: Այդպես էին նրանք ընկալվում ոչ միայն իշխանությունների, այլ նաև հասարակության կողմից: Միլեթները դարձան «դիմամիներին» ըստ կրոնի կամ կրոնական փարբեր ուղղությունների միավորող համակարգ: Այս վերաբերմունքն առավել հասկանալի է դառնում, եթե հաշվի առնենք, որ Օսմանյան կայսրությունն իր էությանը կրոնապետություն էր, և սուլթանը համարվում էր նաև բոլոր մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդը՝ խալիֆը¹⁵³:

Ինչպես քրիստոնյա մյուս հպարակների՝ հայերի, ասորիների, սլավոնների և այլոց, այնպես էլ հույների վիճակը բավական ծանր էր: Թուրքական փիրապետությունն ամեն կերպ խոչընդոտում էր պետականության հարուստ ավանդույթներ ունեցող և զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա գտնվող հույների ազգային զարգացումը:

Դեռևս 1768 թ. սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը հույս էր ներշնչել հույն ժողովրդին՝ ազատագրվելու թուրքական լծից, հեքաբար հույներն ակտիվորեն մասնակցում էին պատերազմին: 1770 թ. Մորեայում (Պելոպոնես) ապստամբություն է բռնկվում Օսմանյան իշխանության դեմ: Մակայն Մորեայում ռուսական ցամաքային զորքերի սակավությունը և որոշ ռազմական սխալներ թուրքերին հնարավորություն են տալիս հաշվեհարդար տեսնել տեղացի հույների հեք: Դրա հետևանքով 40.000

150 Զուլայան Մ. Կ., «Դեվչիրմեն»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1959, թիվ 2-3, Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., էջ 251:

151 Զուլայան Մ. Կ., նշվ. աշխ., էջ 255:

152 Hofmann T., Co-Victims in Genocide: The Christians during the last decade of Ottoman Rule, p. 4 – 5.

153 Օսմանյան սուլթանները, այն բանից հետո, երբ 1517 թ. Սելիմ Առաջին Ահեղը (1512-1520) նվաճեց Եգիպտոսը, համարում էին, որ իրենց է անցել խալիֆի փիրոսը: Տե՛ս Миллер А. Ф., Краткая история Турции, Москва: Госполитиздат, 1948, с. 18.

մորեացի հույն է սպանվում, սպրկության վաճառվում կամ լքում երկիրը¹⁵⁴։ Պատերազմում թուրքերը պարսվում են, և 1774 թ. հուլիսին կնքվում է Զյուլուկ-Տայնարջիի հաշտության պայմանագիրը։

Պայմանագրի յոթ հոդված (1, 7, 14, 16, 17, 23, 25) նվիրված էր թուրքահպարակ քրիստոնյաների իրավունքների ու շահերի պաշտպանությանը։ Մասնավորապես 7-րդ հոդվածը Բարձրագույն դռանը պարսավորեցնում էր քրիստոնեական օրենքի ու եկեղեցու հստակ պաշտպանություն¹⁵⁵։ Այս և մյուս հոդվածների պարունակությունը Ռուսաստանին հնարավորություն էր տալիս այն օգտագործել Բ. Դռանը նոր պահանջներ առաջադրելու համար՝ նրան հպարակ քրիստոնյա (ուղղափառ) ազգերի շահերից ելնելով։

Տենց Զյուլուկ-Տայնարջիի պայմանագրից հետո Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հալածվածների բախտը դառնում է եվրոպական դիվանագիտության առարկա՝ դադարելով զուր Թուրքիայի ներքին խնդիրը լինելուց։ Այս պայմանագրից հետո եվրոպական դիվանագիտության մեջ մտավ հումանիտար ինտերվենցիա (*ֆր. l'intervention d'humanité*) հասկացությունը՝ որպես լծակ՝ թեթևացնելու թուրքական ճնշումը հպարակ քրիստոնյա ազգերի վրա¹⁵⁶։ Անվանի ցեղասպանագետ Վ. Դադրյանն այն կարծիքն է հայտնում, որ այս պայմանագրի կարևոր և առանցքային դերն այն էր, որ սերտորեն կապված էր բարձրացող Արևելյան հարցի հետ։ Նաքց, որի էությունը գոյություն ունեցող մշտական հակամարտությունն էր մի կողմից օսմանյան իշխանությունների, մյուս կողմից նրանց ենթակա ոչ մահմեդական ազգերի միջև¹⁵⁷։

«Արևելյան հարց» հասկացությունն առաջին անգամ օգտագործվել է 1822 թ. Վերոնայի վեհաժողովում։ Նախկանշական է այն փաստը, որ դրա օգտագործումը կապված էր հույն ժողովրդի՝ Օսմանյան տիրապետության դեմ ազգային ազատագրական շարժման վերելքի և Բալկաններում ստեղծված իրավիճակի քննարկման հետ¹⁵⁸։

154 Арш Г., Этеристкое движение в России, Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско – греческие связи, Москва: Наука, 1970, с. 82.

155 Дружинина Е., Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1955, с. 352.

156 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Providence – Oxford: Berghahn Books, 1995, p. 8.

157 Նույն փեղում, էջ 11:

158 Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914 թթ.), Եր.: ՆԳԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, էջ 27:

19-րդ դարի սկզբին հույն ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը մեծապես կապված էր 1814 թ. Օդեսայում հիմնված «Ֆիլիկի էթերիա» (հուն.՝ «Φιλική Εταιρεία», «Ընկերական միություն») գաղտնի կազմակերպության և հեղափոխություն դրա ղեկավար Ալեքսանդր Իպսիլանտիի անվան հետ: 1821 թ. փետրվարին Իպսիլանտիին ապստամբության փորձ է անում Մոլդովայում, որը ձախողվում է: Փոխարենը մեկ ամիս անց այն բոլորովում է Մորեայում և արագ տարածվում ամբողջ Հունաստանում:

Թուրքական իշխանությունները հույների ապստամբությանը պատասխանում են դաժան կոտորածներով: Մայրաքաղաքում Հունական պարիսպապարանի դարպասների վրա կախաղան է բարձրացվում պարիսպապար Գրեգորի 5-րդը (1797-1798, 1806-1808, 1818-1821), ինչպես նաև կոտորվում է 10.000 հույն¹⁵⁹: Ջարդեր են լինում նաև այլ քաղաքներում: Այդուհանդերձ արդեն 1822 թ. հունվարի դրությամբ գրեթե ողջ Մորեան ապստամբների ձեռքում էր: Էպիդավրոս քաղաքում հրավիրվում է Ազգային ժողով, որն էլ 1822 թ. հունվարին ընդունում է Սահմանադրություն և հռչակում Հունաստանի անկախությունը¹⁶⁰: Սուլթանը դիմում է իր վասալ, Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալիին, ով էլ իր որդի Իբրահիմ փաշային ուղարկում է հույների դեմ: 1826 թ. եգիպտական բանակը տիրեց Մորեայի մեծ մասին¹⁶¹ և դաժան հաշվեհարդար տեսավ հույների հետ: Միսոլոնգիի 15.000 բնակչությունից փրկվեց միայն 4.800-ը¹⁶², մնացածը կոտորվեցին Իբրահիմի կողմից: Դեռևս 1822 թ. սկզբին, երբ թուրքերը մարտեր էին մղում Պատրաս քաղաքի շրջանում, իսկական հաշվեհարդար են տեսնում բնակչության հետ՝ կոտորելով 15.000 հույն¹⁶³: Հարկապես դաժան էին Քիոս կղզում տեղի ունեցող իրադարձությունները¹⁶⁴: Տարբեր

159 Петросян Ю., Османская империя, могущество и гибель, Москва: Наука, 1990, с. 180.

160 Svoronos N., Histoire de la Grèce moderne, Paris: Presses Universitaires de Paris, 1964, p. 42.

161 Новичев А., Турция. Краткая история, Москва: Наука, 1965, с. 74.

162 Driault E., La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours, Paris: Felix Alcan, 1898, p. 117.

163 Նույն տեղում, էջ 110:

164 Քիոսի կոտորածը լայն արձագանք ունեցավ Եվրոպայում: Ֆրանսիացի գեղանկարիչ Է. Դելակրուայի «Քիոսի կոտորածը» կտավը նվիրված է ողբերգական այդ իրադարձություններին:

գնահատականներով Քիոսում կոտորվել է 30¹⁶⁵-50¹⁶⁶ հազար, իսկ գերեվարվել և ստրկության վաճառվել՝ 35¹⁶⁷- 43¹⁶⁸ հազար հույն:

1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի և 1829 թ. սեպտեմբերի 14-ին Ադրիանապոլսի պայմանագրից հետո որոշվեց Ղունաստանի ճակատագիրը: Պայմանագրի 10-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը ճանաչում էր Ղունաստանի ինքնավարությունը¹⁶⁹: 1830 թ. փետրվարի 3-ին Լոնդոնում Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան ու Ռուսաստանը համաձայնության եկան Ղունաստանին անկախություն տալու շուրջ, և նրանց ճնշմամբ սուլթանը 1830 թ. ապրիլի 24-ին ճանաչեց Ղունաստանի անկախությունը: Փետրվարյան այս արձանագրության պատմական կարևորությունը Ղունական պետության միջազգային ճանաչման մեջ է: Սակայն ոչ բոլոր հունական հողերն ընդգրկվեցին նորաստեղծ պետության մեջ: Խոսքը վերաբերում է Թեսալիային, Էպիրոսին և Կրետեին. Օսմանյան կայսրությանն էին մնում նաև Մակեդոնիան, Թրակիան, Էգեյան կղզիների մեծ մասը և այլն: Ռուս դիվանագետ Ա. Ռիբոպիեի խոսքերով Ղունաստանի սահմանները «ժապորեն սեղմված էին»¹⁷⁰ և անցնում էին Սպերխիոս և Ախիոս գետերով:

Հափկապես սուր էր դրված Սամոս և Կրետե (Կանդիա) կղզիների հարցը: Կղզիներից յուրաքանչյուրի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հույներ էին, ուստի անարդարացի էր դրանք թողնել Թուրքիայի կազմում: Իրենց մեղքը «քավելու» համար հովանավոր փերություններն արձանագրության մեջ հափուկ կերպով ցուցանեցին, որի համաձայն «կղզիների բնակչության նկատմամբ ոչ մարդասիրական վերաբերմունքի դեպքում «հովանավոր փերություններից» յուրաքանչյուրն իր պարտքը կհամարի ազդել, ճնշել Բ. Դոան վրա, որպեսզի պաշտպանի նշված կղզիների բնակչության անվտանգությունն անօրինական գործողություններից և

165 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide..., p. 12:

166 Greene Fr., Armenian Massacres or the Sword of Mohammed, Washington: American Oxford Publ., 1896, p. 96. Տե՛ս նաև՝ Rummel R., Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900, Münster, Lit, 1998, p. 24.

167 Driault E., նշվ. աշխ., էջ 110-111:

168 Арш Г., Тайное общество “Филики Этериа”, Из истории борьбы Греции за свержение османского ига, Москва: Наука, 1965, с. 111.

169 Шеремет В. И., Турция и Адрианапольский мир 1829 г.: Из истории Восточного Вопроса, Москва: Наука, 1975, с. 155.

170 Международные отношения на Балканах, 1815-1830 гг., Москва: Наука, 1983, с. 275.

ճնշումներից»¹⁷¹:

Նույն ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը և անկախ Նունաստանի ստեղծումն էական ազդեցություն ունեցան նաև Օսմանյան պետության վերնախավի վարած քաղաքականության վրա՝ կապված պետության ամբողջականության պահպանման հետ: Գիտակցություն ամրապնդվեց, որ եթե իրադարձությունները դասավորվեն նախկինի պես, ապա հնարավոր էին ազգային նոր շարժումներ, որոնք էլ, ամենայն հավանականությամբ, բերելու էին փարածքային նոր կորուստներ: Ուստի սկսվեց նոր մոտեցումների մշակումը, որի ուղղությամբ առաջին քայլերը կատարվեցին 19-րդ դարի 20-30-ական թթ. Մահմուդ 2-րդի (1808-1839) օրոք, ով հայտարարեց, թե կայսրության բոլոր հպարակներն իր հարազատ զավակներն են, որոնց ինքը վերաբերվում է հավասարապես՝ նրանց միջև փարբերություն դնելով միայն կրոնական առումով¹⁷²:

Ժամանակի նշանավոր օսմանյան պետական գործիչ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան ևս գտնում էր, որ միայն բարեփոխումների միջոցով կարելի է պահպանել Օսմանյան կայսրությունը և անգամ հասնել նրա երբեմնի հզորությանը: Նա հասկանում էր նաև, որ բարեփոխումները պետք է շոշափեն նաև քրիստոնյա ազգերի շահերը: Մուստաֆա Ռեշիդի կազմած բարենորոգումների ծրագիրը կայսերական որոշման փեսք ստացավ և որպես հրովարտակ հրապարակվեց 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին Աբդուլ-Մեջիդ սուլթանի օրոք: *Գյուլխանեհի հաթթ-ը շեքիֆը*, ինչպես կոչվեց այն, առաջ էր քաշում հետևյալ համալիր սկզբունքները.

- Օսմանահպատակ բոլոր քաղաքացիների (այդ թվում նաև քրիստոնյաների) կյանքի, գույքի և պարվի անձեռնմխելիություն,
- Առանց գործող դատավճռի պարիժ չկիրառել որևէ մեկի նկատմամբ,
- Նարկային համակարգի բարեփոխումներ՝ նոր օրենքների ընդունման փեսքով, որոնց նպատակը ոլորտում արդարության հաստատումն էր,
- Նոր օրենսդրություն բանակի և դրա կազմակերպման համար¹⁷³:

171 Сенкевич И., Россия и Критское восстание 1866-1869 гг., Москва: Наука, 1970, с. 9.

172 Сафрастьян Р., Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в), Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1985, с. 26.

173 Noradounghian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Deuxième (1789-1856), Paris: Cotillon a. o., 1900, p. 288-290. Տե՛ս նաև՝ Ռոզեն Դ., История Турции от победы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 году. - Часть 2: От вступления на престол Абдул-Меджида до Парижского трактата в 1856 году., СПб., 1872, с. 274-278.

Մեծ տերությունները ողջունեցին բարենորոգումների ծրագիրը: Ինչպես Ֆրանսիական, այնպես էլ բրիտանական դիվանագիտությունը լիովին պաշտպանում և նպաստում էր օսմանյան պետական գործիչների բարենորոգչական ծրագրերի իրականացմանն ազգային հարցում, քանի որ դրանով կարելի էր կանխել ազգային-ազատագրական շարժումները, որոնց ծավալումը կարող էր մեծացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը:

1840-ական թթ. Օսմանյան կայսրության՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարվող քաղաքականությունն ամեն կերպ նպաստել էր հեղափոխության ճնշման օրենսդրական զիջումներով քրիստոնյա ազգաբնակչությանը «կապել» իշխանություններին: Այս քաղաքականության իրականացումը մեծապես կապված էր «հավասար վերաբերմունքի» և մինչև Ղրիմի պատերազմի սկիզբը դրա հետ գուցակցվող «սուլթանի բոլոր հպատակների միասնության» սկզբունքների հետ¹⁷⁴: Իրականում թուրքական իշխանությունները նման քաղաքականությամբ նպատակ ունեին լուծել երեք հիմնական խնդիր.

1. Քրիստոնյաների ազատագրական պայքարի կանխարգելում,
2. Բոլոր հպատակների հավասարության և միասնականության կեղծ ցուցադրություն,
3. Որպես բոլոր հպատակների համախմբված պայքարի միջոցի օգտագործում կայսրության թշնամիների՝ առաջին հերթին Ռուսաստանի դեմ:

1850-ական թթ. սկզբին Արևելյան հարցի սրումը հանգեցրեց Ղրիմի պատերազմին (1853-1856 թթ.): Պատերազմի ընթացքում ուժեղացան քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային շարժումները: 1853 թ. վերջին և 1854 թ. սկզբին սաստկացան ժողովրդական ելույթները Բուլղարիայում, 1854 թ. հունվարից աննախադեպ հակաթուրքական շարժումներ եղան Էպիրոսի, Թեսալիայի և Էգեյան կղզիների հույների շրջանում: Պատերազմի ընթացքում և հետո զգալիորեն աճեց Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությունն Օսմանյան կայսրության վրա, փոխարենը սասանվեց Ռուսաստանի միջազգային հեղինակությունը:

Մինչև Փարիզի պայմանագրի ստորագրումը 1856 թ. փետրվարի 18-ին հրապարակվեց սուլթանի՝ կայսրության փոքրամասնությունների արտոնություններին վերաբերող շնորհագիրը՝ *Նաթթ-ը հյումայունը*, իսկ երեք օր անց՝ փետրվարի 21-ին, թուրքական տեղական մամուլում

174 Сафрастян Р., нշվ. աշխ., էջ 26-30:

հայտնվեց շնորհագրի տեքստը հունարեն, հայերեն, եբրայերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն¹⁷⁵։ Մեծ տերությունները ձգտում էին պահպանել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունն ու կանխել ազապագրական շարժումների ծավալումը, Ռուսաստանի դերի մեծացումը։ Նրանք փասնյակ միլիոնների հասնող ներդրումներ ունեին կայսրության փլուզման մեջ, ուստի Օսմանյան Թուրքիայի կայունությունը պետք էր առաջին հերթին հենց նրանց։ Բավական է նշել, որ 1856 թ. դրությամբ միայն Ֆրանսիան Օսմանյան կայսրություն էր ներմուծում 91.9 մլն ֆրանկի և արտահանում 131.5 մլն. ֆրանկի ապրանք, իսկ Մեծ Բրիտանիան՝ համապատասխանաբար 141.3 մլն և 80 մլն¹⁷⁶։

Հաթթը-ը հյումայունի բովանդակությունը հիմնականում ամրագրում էր **Հաթթը-ը շերիֆով** տրված իրավունքները, չնայած ուներ որոշ հավելումներ։ Մասնավորապես ազգային համայնքները ներկայացուցչություն էին ունենալու ընդհանուր բաժինների վարչական խորհուրդներում, երկրի գավառներում, իսկ այլ պետությունների քաղաքացիներն իրավունք էին ստանում անշարժ գույք ձեռք բերելու Օսմանյան կայսրության տարածքում¹⁷⁷։

Օսմանյան կայսրությունում բարենորոգչական շարժումը մեծ ազդեցություն ունեցավ նաև քրիստոնյա համայնքների ներսում։ Ինչպես արևմտփառության դեպքում օսմանափառական հույների մոտ էլ սկսվեց «Մահմանադրական շարժում»։ Այն ուներ գրեթե նույն շարժառիթներն ու պատճառները։ Մասնավորապես Կոստանդնուպոլսում հունական աշխարհիկ մտավորականությունն ու գործարար հատվածի վերնախավը հակասության մեջ են մտնում Ուղղափառ պատրիարքարանի ու միլեթի կազմակերպության ավանդական գաղափարախոսության հետ։ Հունական միջին դասը պայքարում էր միլեթի համակարգի օլիգարխիկ կառուցվածքի ժողովրդավարացման համար։ Հունական կղերական իշխանություններն այնքան էլ խանդավառված չէին բարենորոգչական շարժմամբ. նրանք դիմադրում էին փոփոխություններին, որ նպատակ ունեին ավելացնել աշխարհիկ ներկայությունը համայնքային գործերի կառավարման մեջ¹⁷⁸։

175 Шеремет В., Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в., М.: Наука, 1986 с. 242.

176 Նույն տեղում, էջ 50:

177 Noradounghian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Troisième (1856-1878), Paris: Cotillon a. o., 1902, p. 83-88.

178 Երկուդ կրելով Ուղղափառ միլեթի նկատմամբ կղերական իշխանության թուլացումից՝ հունական բարձրագույն հոգևորականությունն առաջարկում էր շարունակել և զարգացնել «gerondismos»-ի համակարգի հաստատումը, որն

Այնուամենայնիվ 1856 թ. հեղու համայնքի ներսում բարենորոգումն անխուսափելի դարձավ: Համաձայնեցնելով կառավարության հեղու՝ ստեղծվեց Սահմանադիր ժողով՝ կազմված յոթ արքեպիսկոպոսից և քսանմեկ աշխարհիկ անդամից (տասը՝ մայրաքաղաքից, տասնմեկը՝ նահանգներից), ովքեր հանդիպեցին 1857 թ. ապրիլին Կոստանդնուպոլսում: Սահմանադիր ժողովը կոչվեց նաև «Ազգային խորհուրդ»: Սակայն աշխարհաբններն այնքան էլ հարթ չէին ընթանում: Դրա հետևանքով 1859 թ. հուլիսին հրաժարական են տալիս հինգ ավագ արքեպիսկոպոս, իսկ մեկ տարի անց նաև պատրիարք Կիրիլ 2-րդը (1855-1860): Նրա հաջորդ Խոսկիմ 2-րդն (1860-1863) առավել կառուցողական դիրք է գրավում բարենորոգչական շարժման նկատմամբ: Ի վերջո կազմվեց բարեփոխված «Սահմանադրության» տեքստը և 1862 թ. Հունական Ուղղափառ միության կողմից ներկայացվեց Բ. Դռանը: Հաջորդ տարի Օսմանյան կառավարությունը վավերացրեց Հունական «Գլխավոր /Ազգային կանոնադրությունը» («Γεωικοί / Έθνικοί Κανονισμοί»)¹⁷⁹: Հույների համար այն որոշակի ձեռքբերում էր համայնքային գործերում եկեղեցականների ունեցած մենաշնորհի դեմ պայքարում¹⁸⁰: Սակայն համեմատված արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության հեղու՝ ներհամայնքային կյանքում այն չունեցավ այնքան մեծ հնչելություն¹⁸¹:

Չնայած Թանգիմաթի՝ իր ժամանակի համար առաջադիմական

ապահովում էր հոգևոր գերիշխանություն միլիթին վերաբերող բոլոր գործերի նկատմամբ: Համակարգի անունը գալիս էր «gerondes» (բարձրաստիճան արքեպիսկոպոսներ կամ միտրոպոլիտներ) եզրից: «Gerondes» էին համարվում Կեսարիայի, Եփեսոսի, Ներակլեայի (Էրեզի), Սիզիկուսի (Էրզնկ), Նիկեայի (Իզմիր), Նիկոմեդիայի, Քադիտեոնի (Կադիքոյ) և Դերկոսի (Տերկոզ) արքեպիսկոպոսները: Տե՛ս Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 33:

179 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 33:

180 Սկսած 1863 թ. Պատրիարքը համայնքային գործերը վարում էր՝ համաձայնեցնելով Մշտական խառը (բաղադրյալ) ազգային խորհրդի հեղու («Τό Διαρκές Έθνικόν Μικτόν Συμβούλιον »): Խորհուրդը բաղկացած էր չորս ավագ եպիսկոպոսից և ութ աշխարհիկ անդամից՝ ընտրված կոստանդնուպոլսյան հույներից: Սրբազան Սինոդի («Ιερά Σύνοδος») տասներկու ավագ արքեպիսկոպոսների հեղու այս երկու պատրիարքական խորհուրդները կազմում էին «եկեղեցու երկու մարմինները» («Τά δύο Σώματα τής Εκκλησίας »): Խառն ազգային խորհուրդը պատրիարքի հեղու տնօրինում էր ներհամայնքային բոլոր գործերը: Տե՛ս Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 33-34:

181 Կանոնադրության տեքստի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Փափազյան Ավ., Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մանիթոական ժողովուրդների մասին (1839-1915), Երևան: «Ջանգալ-97», 2002, էջ 51-89:

դերին, այնուամենայնիվ, ինչպես Հաթթ-ը շերիֆի, այնպես էլ Հաթթ-ը հյումայունի հեփապնդած գլխավոր նպատակը կայսրության բոլոր հպատակների աստիճանական ծուլումն էր¹⁸²: Այլ կերպ ասած՝ այստեղ դրսևորվում էին օսմանիզմի գաղափարախոսության ակունքները: Ի վերջո խնդիրը կայսրության պահպանումն էր, իսկ ազգությունների ծուլումն այդ խնդրի լուծման ամենահարմար փարբերակը կլիներ: Դրա լավագույն ապացույցը բարենորոգումների գլխավոր գործիչներից մեկի՝ Ֆուադ փաշայի քաղաքական կրական էր՝ ուղղված Արդուլ Ազիզ սուլթանին: Խոսելով Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների մասին՝ նա համոզմունք է հայտնում, որ բնավ պետք չէ մտածել քրիստոնյաներին ինքնավարություն, առավել ևս անկախություն տալու մասին: Բերելով Հունաստանի օրինակը՝ Ֆուադ փաշան նշում է. «Պետք չէ մոռանանք Հունաստանին՝ ինքնին անկարևոր մի երկիր, բայց ձանձրացուցիչ մի գործիք թշնամի պետությունների ձեռքում: Եվրոպացի բանաստեղծները, կազմելով այս ուրվական թագավորությունը, կարծեցին, թե պետք է կարողանային վերակենդանացնել մի ազգի, որ երկու հազար տարուց ավելի մեռել էր արդեն... Շեյլենական ցեղի ոգին միշտ մեր դարի թշնամին պետք է լինի... Այս նենգավոր և չարասիրտ ժողովրդի ուրնձգությունների դեմ լավագույն պաշտպանությունն իր եպերելի սնափառության և բացարձակության մեջ է, որոնցով նա մեր բոլոր արևելյան ազգերի աչքում օրեցօր ավելի արելի, ավելի անտանելի է դառնում: Մեր քաղաքականության նպատակը պետք է լինի հնարավոր չափով անջատել հույներին մեր մյուս քրիստոնյաներից: Ամեն բանից ավելի՝ մենք պարտավոր ենք բուլղարներին հեռացնել հույն եկեղեցու փիրապետությունից՝ առանց նրանց կցելու ռուս կամ հռոմեական կղերականությանը»¹⁸³:

Չնայած Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա փոքրամասնությունների՝ տվյալ դեպքում հույների իրավագուրկ վիճակին՝ ամբողջ 19-րդ դարում և հատկապես Թանզիմաթի առաջին փուլից հետո օսմանյան պետական համակարգում երևացին մարդիկ, ովքեր, լինելով ազգությամբ հույներ և հայեր, հասան նշանակալի հզորության և ազդեցության: Հույներից հարկապես աչքի էին ընկնում կոստանդնուպոլսյան Արիստարխիսների, Կարաթեոդորոսների, Մուսուրոսների հռչակավոր գերդաստանները, որոնք Օսմանյան պետությանը տվել են պարտաստված և մեծանուն գործիչներ: Այսպես, Բ. Դռան վերջին հույն դրագոման Ստավրոս Արիստարխիսի (1770-1822) որդիներից Նիկոլաս Արիստարխիսը (1799-

182 Сафракян Р., նշվ. աշխ., էջ 49:

183 «Արոր», Ա փարի, N6, 1910, էջ 184:

1866) Աբդուլ Մեջիդ և Աբդուլ Ազիզ սուլթանների դաստիարակն է եղել, իսկ նրա եղբայր Միլիդիադիս Արիստարխիսը 1861-1866 թթ. Սամոսի կառավարիչն էր: Նրանց մյուս եղբայր Ջոն Արիստարխիսը, ով Օսմանյան պետությանը ծառայեց մոտ 50 տարի, գլխավորապես Բեռլինում՝ որպես օսմանյան դեսպան, ճանաչվեց Բ. Դռան գլխավոր դիվանագետ: Ստանդարտ Արիստարխիսի թոռը (Նիկոլասի որդին), ով կրում էր պապի անունը, 1877 թ. մարտի 17-ին դարձավ Սենատի անդամ և այն երեք անդամներից մեկն էր, որ ներկա էր նաև 1908 թ.-ի Սենատում¹⁸⁴: Ընտանիքի մեկ այլ անդամ՝ Գրիգորի Արիստարխիսը, գլխավորում էր օսմանյան միսիան Վաշինգտոնում և նշանավորվեց Օսմանյան պետության օրենսդրությանը վերաբերող 7 հատորանոց կոթողային մի աշխատությամբ (*G. Aristarchi Bey, Législation ottomane, ou recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations, et autres documents officiels de l'Empire Ottoman, 7 vols., Constantinople, 1873-1888*): 19-րդ դարի Օսմանյան կայսրության ամենահռչակավոր դիվանագետներից էր Ալեքսանդր Կարաթեոդորիսը (1833-1906): Նա Միլիդիս փաշայի մոտ ընկերն էր, սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի խորհրդավորն արտաքին գործերում: 1874 թ. Ա. Կարաթեոդորիսը նշանակվեց դեսպան Հռոմում, իսկ 1876 թ.՝ փոխարդգործնախարար: Նրա՝ որպես մեծանուն դիվանագետի փառքն աշխարհում տարածվեց հարկապես 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո, որտեղ նա գլխավորում էր օսմանյան պարզվիրակությունը¹⁸⁵: 1878 թ. Ա. Կարաթեոդորիսը նշանակվեց արդգործնախարար, սակայն, հակասություններ ունենալով սուլթանի հետ, շուտով հրաժարական տվեց: Նա դարձել է նաև Կրետեի առաջին քրիստոնյա կառավարիչը (1895-1896): Կարճ ժամանակով Ա. Կարաթեոդորիսն աշխատել է նաև որպես կայսրության Հանրային աշխատանքների նախարար:

Զնայած իրենց ծագմանը՝ Օսմանյան պետական համակարգում ծառայող հույները պաշտպանում էին առաջին հերթին Թուրքիայի շահերը: Պապահական չէ, որ հունական մեկ այլ նշանավոր գերդաստանի ներկայացուցիչ՝ Կոստանդին Մուսուրոսը, դեսպան նշանակվեց Հունական թագավորությունում (1840-1848) և խստորեն պաշտպանում էր կայսրության շահերը: Մեկ այլ հույն դիվանագետ՝ Ջոն Ֆոքիադիսը, Աթենքում Օսմանյան կայսրության դեսպանն էր 1860-ական թթ. Կրետեի ճգնաժամի ժամանակ: Նա 1868 թ. դեկտեմբերի 17-ին հեռացել էր Աթենքից՝ որպես

184 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 28:

185 Նույն տեղում:

բողոքի նշան Կրեմլի հարցում Նոնաստրանի բռնած դիրքի նկատմամբ¹⁸⁶: Նույների համար կարծես «մենաշնորհ» էր դարձել Մեծ Բրիտանիայում օսմանյան դեսպան ծառայելը¹⁸⁷: Այնուամենայնիվ բոլոր այս դեպքերը վերաբերում էին առանձին ընտանիքներին և մարդկանց. պետական համակարգում հույների կամ այլ քրիստոնյաների ներկայությունը չնչին էր՝ կազմված եզակի օրինակներից:

Ղրիմի պատերազմից հետո էլ Արևելյան հարցը շարունակում էր օրակարգային խնդիր մնալ ինչպես Օսմանյան կայսրության, այնպես էլ մեծ տերությունների համար: Դա պայմանավորված էր մեծ տերությունների ձգվմամբ՝ քաղաքական ու տնտեսական ազդեցություն հաստատել Թուրքիայում: Այս ամենն արդյունք էր բարեփոխումների՝ թղթի վրա մնալուն: Օսմանյան կայսրությունը չէր կարողանում հաղթահարել իր իսլամական բնույթը, կյանքի կոչել մահմեդականների ու ոչ մահմեդականների իրավահավասարության դրույթը: Ավելին, իրենց հիմնական խնդրի՝ կայսրության ամբողջականության պահպանմանն ուղղված իրական քայլը եղավ ոչ թե Թանզիմաթի սկզբունքների իրագործումը, այլ ավելի հեղափոխական դիրքորոշում հանդես բերելը: Դրա դրսևորումներից էր 1860 թ. Միրիայի քրիստոնյաների դաժան կոտորածը, 1862 թ. ապստամբությունները Ջեյթունում ու Ներցեզովինայում և, վերջապես, 1866-1869 թթ. Կրեմլական ապստամբությունը¹⁸⁸:

Կրեմլում ապստամբության պատճառներից էին հարկերի աճը և Նաթթ-ը հյուսնայնո՞վ տրված խոստումների չկատարումը: Բացի այդ մեծ դեր էր խաղացել 1863 թ. Նոնիական կղզիների միացումը Նոնաստրանին: Կրեմլը կղզին այդ ժամանակ ուներ 300.000-320.000 բնակչություն, որի մեծամասնությունը՝ շուրջ 250.000-ը, հույն էր¹⁸⁹: 1866 թ. մայիսին

186 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 28:

187 Այդ դեսպաններն էին Կոստանդին Մուսուրոսը (1856-1891), Կոստանդին Անթոպուլոսը (1891-1902) և Ստեփան Մուսուրոսը (Կոստանդինի որդին) (1902-1907):

188 Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 28:

189 Восточный вопрос во внешней политике России, Конец XVIII - начало XX в., Москва: Наука, 1978, с. 168. Նշված թիվը տրվում է ըստ թուրքական և հունական կառավարությունների: Սակայն հեղափոխությունը, որ ապստամբության ժամանակ կղզու հույն և թուրք բնակչության թվի հարաբերակցության հարցը ձեռք բերեց քաղաքական նշանակություն: Նախքան ուսումնասիրմամբ սկսեցին զբաղվել ոչ միայն հունական և թուրքական կառավարությունները, այլև օտարերկրյա դիվանագետները: Ռուսական հյուպատոսության տվյալներով կղզու բնակչության թիվը տարածվում էր 260.000-280.000-ի միջև, որի 1/4-ը թուրքներ էին: Տե՛ս Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 21:

կրեպացի հույները կազմեցին հուշագիր՝ ուղղված սուլթանին, որում բողոք էր արտահայտվում հարկահավաքության հարցերի շուրջ: Նշվում էր, որ 1864-1865 թթ. հարկերը հավասար էին իրենց եկամուտներին, որ կղզում չկան դպրոցներ ու հիվանդանոցներ, իսկ տեղական իշխանությունները խախտում են 1856 թ. Նաթթ-ը հյումայունով հռչակած սկզբունքները, որոնք փաստորեն գրեթե հայրնի չէին կղզում¹⁹⁰:

Խաղաղ հուշագրի պատասխանը Կոստանդնուպոլսից եղավ 1866 թ. թուրք-եգիպտական զորքը Կրեպե ուղարկելը: Կղզու հույները ստիպված էին գեներ վերցնել: 1866 թ. սեպտեմբերի 2-ին կրեպացիների՝ Սֆակիայում գտնվող Գլխավոր Ասամբլեան հռչակեց Կրեպեի անկախությունն Օսմանյան կայսրությունից և նրա միացումը Նեյլենական թագավորությանը՝ հեյլենների արքա Գևորգ 1-ինի իշխանության ներքո¹⁹¹: Սա արդեն ապստամբության բացահայտ սկիզբն էր: Սկսած 1866 թ. մինչև 1869 թ. կղզին շարունակական կռիվների թափերաբեմ էր:

Ապստամբության ամենաողբերգական էջերից էին 1866 թ. աշնանն Արկադիոն վանքի դեպքերը¹⁹²: Նոյեմբերին վանքի շրջանում մարտերի ունեցավ Ռեպիմնո շարժվող Մուստաֆա փաշայի 15 հազարանոց զորքի և փոքրաթիվ ապստամբների միջև: Վանքում ապաստանել էր 900 փախստական, որոնցից 250-ը հիվանդ և վիրավոր էր: Նոյեմբերի 21-ին թուրքական զորքը մտավ վանք: Վանքի պաշտպանների ղեկավարներից Գավրիլոսի որոշմամբ նրանք պայթեցրին վառոդի պաշարները՝ իրենց կյանքի գնով ոչնչացնելով բազմաթիվ թուրք զինվորների: Սակայն ի վերջո վանքի ներքին շինություններում թաքնված կանայք, երեխաները և ծերունիներն ընկան թուրքերի ձեռքը և սպանվեցին: Զոհերի թիվը գերազանցում էր 400-ը¹⁹³:

1867 թ. համարվում է Կրեպական ապստամբության ամենահերոսական փուլը: Ամբողջ տարվա ընթացքում ապստամբները մի շարք փայլուն հաղթանակներ տարան թուրքերի դեմ: 1867 թ. փետրվարի 14-ին Կրեպեի Գլխավոր Ասամբլեան ընտրեց Կրեպեի Ժամանակավոր կառավարություն, իսկ մայիսին հրապարակվեց Կրեպեի Սահմանադրությունը՝ բաղկացած 10 կետից: Դրա համաձայն օրենսդիր իշխանությունը պատ-

190 Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 32:

191 Marriott J., նշվ. աշխ., էջ 376.

192 Արկադիոն վանքը գտնվում էր Ռեպիմնոյի (այժմ՝ Ռեպիմնիս) շրջանում և կրեպացիների կարևոր պարամաշակութային կենտրոններից էր: Ապստամբության սկզբից այստեղ էին պահվում ռազմամթերքի պաշարները:

193 Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 52:

կանում էր Կրեպե կղզու Ասամբլեային, գործադիրը՝ Ասամբլեայի կողմից ընտրված նախագահին: Կրեպեի նախագահ և գլխավոր հրամանատարը ընտրվեց Դմիտրիոս Մավրոկորդատոսը՝ Հունաստանի նախկին արտգործնախարարը¹⁹⁴:

1867 թ. հոկտեմբերի 4-ին անսպասելիորեն կղզի ժամանեց մեծ վեզիր Ալի փաշան: Հինգ ամիս գլխավորելով ապստամբների դեմ ռազմական գործողությունները՝ 1868 թ. մարտի 1-ին Աբդուլ-Ազիզ սուլթանին ներկայացրեց հաշվետվություն՝ Կրեպեում իր առաքելության մասին: Նա, ստիպված լինելով ընդունել, որ իրեն չի հաջողվել հասնել ըմբոստ Կրեպեի խաղաղեցմանը, այնուամենայնիվ, համարում էր, որ իր առաքելությունը չի կարող համարվել չհաջողված¹⁹⁵:

Ապստամբության ամբողջ ընթացքում օգնություն էր գալիս Հունաստանից՝ սննդամթերքի և ռազմամթերքի տեսքով: Հունաստանում մեծ ոգեվորություն կար՝ կապված կրեպական դեպքերի հետ: Մեծ տերություններից միայն Ռուսաստանն էր կողմնակից Կրեպեի միավորմանը Հունաստանին: Պարահական չէ, որ դեռևս 1867 թ. Ալեքսանդր 2-րդը Ֆուադ փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ նշել էր, որ Կրեպեի հանձնումը Հունաստանին հարցի միակ հնարավոր լուծումն է և այն հիմքը, որ կբարելավեր ռուս-թուրքական հարաբերությունները¹⁹⁶: Մինչդեռ Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան ավելի կողմնակից էին Կրեպեն տեսնել Օսմանյան կայսրության կազմում, քանի որ հակառակ դեպքում վախենում էին Ռուսաստանի դերի մեծացումից¹⁹⁷:

Կրեպական ապստամբությունը մեծ լարվածություն էր առաջացրել Հունաստանի և Թուրքիայի հարաբերություններում: 1868 թ. դեկտեմբերին Օսմանյան կայսրությունը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Հունաստանի հետ՝ Աթենքին մեղադրելով ապստամբության նախաձեռնության մեջ: Ֆրանսիայի նախաձեռնությամբ Փարիզում 1869 թ. հունվարին տեղի ունեցավ հույն-թուրքական հարաբերությունների հարցի քննարկում: Չնայած հունական կողմի վճռականությանը՝ խորհրդածողովն ամրագրեց Թուրքիայի «հաղթանակը» կրեպացիների նկատմամբ: Հունաստանից էլ պահանջեցին դադարեցնել օժանդակությունն ապստամբներին¹⁹⁸: Անօգնական մնալով՝ կրեպացիները ստիպված էին դադարեցնել

194 Նույն տեղում., էջ 77:

195 Նույն տեղում, էջ 151-152:

196 Նույն տեղում, էջ 139:

197 Восточный вопрос во внешней..., с. 170-171.

198 Նույն տեղում, էջ 174:

իրենց պայքարը:

Կրետական ապստամբության ճնշումը չդադարեցրեց Օսմանյան կայսրության հպարտակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը: Ակնհայտ դարձավ, որ բարեփոխումների վերաբերյալ Օսմանյան իշխանությունների խոստումները մնացին չիրագործված: 1875 թ. ամռանն ապստամբություն բռնկվեց նախ Նեքցեգովինայում, ապա Բոսնիայում: Այն առաջացրեց միջազգային խորը ճգնաժամ, որը հաճախ անվանվում է 1875-1878 թթ. Մերձավորարևելյան ճգնաժամ¹⁹⁹: 1876 թ. ապրիլին իրավիճակն ավելի բարդացավ, քանի որ թուրքական փորապետության դեմ ապստամբեց Բուլղարիայի, Սերբիայի և Չեռնոգորիայի բնակչությունը: Թուրքական իշխանությունների դաժան հակահարվածը չուշացավ: 1876 թ. Բուլղարիայում կոտորվեց 15 հազար մարդ²⁰⁰, ավերվեց 60 գյուղ²⁰¹:

Ճգնաժամի հաղթահարման նպատակով Կ. Պոլսում հրավիրվեց համաժողով մեծ Կրեությունների մասնակցությամբ: Կանխելու համար մեծ Կրեությունների առաջարկների քննարկումը և իրագործումը՝ Բ. Դուռը 1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին հայտարարեց Օսմանյան կայսրության առաջին սահմանադրության հռչակման մասին, իսկ 1877 թ. հունվարի 20-ին փակվեց Կ. Պոլսի համաժողովը: Օսմանյան առաջին սահմանադրությունը մեծապես կապված էր Միդհատ փաշայի և նոր օսմանների ծավալած գործունեության հետ: 119 հոդվածից բաղկացած Սահմանադրությունը հազեցած էր օսմանիզմի գաղափարախոսությամբ: Այսպես, 17-րդ հոդվածի համաձայն բոլոր հպարակները, անկախ ազգությունից և կրոնից, հռչակվում էին «օսմաններ»: Առաջին հոդվածի համաձայն՝ թուրքներնը հայտարարվում էր պետական լեզու, իսկ 16-րդ հոդվածով

199 История Дипломатии (под редакцией ак. В. П. Потемкина), Том второй, Дипломатия в новое время (1872 – 1919 гг.), Москва: Госполитиздат, 1945, с. 26.

200 Նույն տեղում, էջ 28:

201 Walker Chr., Armenia: The Survival of a Nation, New York: St. Martin's Press 1980, p. 107.

Կոտորված քրիստոնյաների ճշգրիտ թիվը դժվար է որոշել: Օրինակ՝ Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի՝ արդգործնախարարին ուղղված հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ կոտորվել է 10.000 կամ 20.000 մարդ: Տե՛ս Yale W., The Near East, A Modern History, Michigan: The University of Michigan Press, 1958, p. 85.

Իսկ ամերիկյան հյուպատոսը 1876 թ. օգոստոսի 10-ին Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանին հաղորդում է, որ զոհերի թիվը եղել է 15.000: Տե՛ս Tashjian J., Turkey: Author of Genocide, The Centenary Record of Turkey 1822-1922, 212 Stuart Street, Boston, Massachusetts, 1965, p. 8.

իսլամը՝ պաշտոնական կրոն²⁰²։ Ընդհանուր առմամբ այն առաջադիմական երևույթ էր իր ժամանակի համար, սակայն վրա հասավ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, և ռազմական անհաջողությունները պատրվակ բռնելով՝ Աբդուլ Համիդը 1878 թ. փետրվարի 14-ին հրամայեց դադարեցնել Առաջին Օսմանյան խորհրդարանի աշխատանքները։ Գլխավոր՝ իրավահավասարության, խնդիրը մնում էր չլուծված։

Սահմանադրությունը չվերացրեց միլեթների համակարգը, որը քաղաքական և իրավական անհավասարության հիմքն էր։ Իսկ Սահմանադրության կասեցումով ավարտվեցին օսմանյան բարեփոխումների անհաջող փորձերը։ Ավելին, բարեփոխումները մահմեդական բնակչության կողմից ընկալվեցին իբրև վիրավորանք և ազգային արժանապատվության ուրանահարում։ Դա դրսևորվեց դեռևս 1839 թ. Հաթթ-ը շերիֆից հետո, երբ 1841 թ. Տրապիզոնի հույները, Թանզիմաթի բարենորոգումների համաձայն իրավունք ստանալով, վերանորոգեցին իրենց եկեղեցին, իսկ մահմեդական մոլեռանդ ամբոխն ավերեց եկեղեցու վերանորոգված հարավածը²⁰³։ Իսկ 1876 թ. հետո տեղի ունեցավ հակաքրիստոնեական փրամադրությունների ավելի կտրուկ աճ, որն աստիճանաբար ընդունում էր քրիստոնյաների ֆիզիկական ոչնչացման կոչերի ձև²⁰⁴։

Այս շրջանում բավական ակտիվացան Հունաստանի հայրենասիրական-ազգայնական շրջանակները։ Նրանք կարծում էին, որ հարմար պահն է՝ կյանքի կոչելու Մեծ Հունաստանի գաղափարը՝ «Մեծ տեսլականը» (հուն․՝ «Μεγάλη Ιδέα»), որը հունական հողերի ազատագրման և Մեծ Հունաստանի վերականգնման ծրագիրն էր Հեգեյան ծովի երկու ափերին²⁰⁵։

202 Сафрастьян Р., նշվ. աշխ., էջ 109։

203 Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Եր.։ «Լուսակն» հրատ., 2009, էջ 118։

204 Նույն տեղում, էջ 162-163։

205 Գաղափարը նոր չէր. այն էական դեր է կատարել հունական պետության արտաքին քաղաքականության մեջ՝ սկսած անկախության վերականգնման շրջանից։ Քաղաքագետ Ի. Կոլետիսը 1844 թ. հունվարին Ազգային ասամբլեայում բարձրաձայնեց այս գաղափարախոսության հիմնական դրույթները. «Հունաստանի թագավորությունը դեռ Հունաստան չէ, այն պարզապես նրա մի մասն է, ամենափոքր, ամենախեղճ մասը։ Հույնը միայն նա չէ, ով ապրում է թագավորությունում, այլ նաև նա, ով բնակվում է Յանինայում, Սալոնիկում, Սերեսում, Ադրիանապոլսում, Տրապիզոնում, Կրեթեում, Սամսունում կամ ցանկացած շրջանում, որ պատկանում է Հունական պատմությանը կամ հունական ցեղին... Գոյություն ունի հեղինակավոր երկու խոշոր կենտրոն։ Աթենքը թագավորության մայրաքաղաքն է։ Կոստանդնուպոլիսը մեծ մայրաքաղաքն է՝ բոլոր հույների երազն ու հույսը»։ Sten Smith M. L., *Ionian Vision: Greece in Asia*

Իր հերթին հունական կառավարությունն իր պարտքն էր համարում աջակցել Էպիրոսում, Թեսալիայում, Կրետեում, նաև Մակեդոնիայում 1878 թ. սկզբներին ծագած ապստամբական ելույթները՝ հույս ունենալով, որ դրանք կկենտրոնացնեն մեծ տերությունների ուշադրությունը Հունական հարցի վրա և կծառայեն Արևելյան ճգնաժամի վերջնական լուծմանը: Աթենքը բարոյական և նյութական օժանդակություն էր ցույց տալիս երկու կազմակերպություններին (Էթերիաներ)՝ «Ազգային պաշտպանություն» («Εθνική Άμυνα») և «Շղթայություն» («Αδελφότης»), որոնք հիմնվել էին Հունաստանում և կազմված էին կրեթացի, թեսալացի, և էպիրոսցի վտարանդիներից²⁰⁶: Նրանց նպատակն այդ տարածքների ազատագրումն էր: Եվ ընդհանրապես այդ շրջանների համար պայքարը հունական թագավորության արտաքին քաղաքականության հիմքն է եղել մինչև 1912-1913 թթ. Բալկանյան պատերազմները:

Ի վերջո 1878 թ. փետրվարին Կոմունդուրոսի կառավարությունը հրամայեց հեղինակական բանակը մտցնել Թեսալիա²⁰⁷, սակայն արդեն ուշ էր: Ռուսների կողմից Ադրիանապոլսի գրավումից հետո՝ հունվարի 31-ին, պատերազմող կողմերի միջև զինադադար ստորագրվեց: Ուստի անմիջական սպառնալիք ստեղծվեց, որ թուրքական ազատ գորաջոկավները կուղարկվեն Թեսալիա: Հույները ստիպված էին հետքաշվել, և միայն մեծ տերությունների միջամտությունը խոչընդոտեց, որ Թուրքիան Հունաստանին պատերազմ հայտարարի: 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև կնքված Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը չընդունվեց մեծ տերությունների կողմից, և Արևելյան հարցի վերջնական կարգավորումը տեղափոխվեց մինչև Բեռլինի կոնգրես:

Մեծ տերությունների Բեռլինյան վեհաժողովը տեղի ունեցավ 1878 թ. հունիսի 13-ից հուլիսի 13-ը: Բեռլին էին ժամանել նաև Հունաստանի, Մերքիայի, Չեռնոգորիայի, Ռումինիայի և Կ.Պոլսի Հայոց Ազգային պարվիրականությունները: Սակայն միայն հունական և ռումինական պարվիրականություններին առանձին նիստերի ընթացքում ելույթներ ունե-

Minor, 1919-1922, New York: St. Martin's Press, 1973, p. 2-3.

206 Цехмистренко С. П., Восстания в греческих провинциях Османской империи в 1878 г. и их отражение в русской периодической печати, Балканские исследования. Вып. 11, Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX вв.), М.: Наука, 1989, с. 132.

207 Svoronos N., նշվ. աշխ., էջ 79:

նալու իրավունք տրվեց²⁰⁸: Հունական պապովիրակությունը պահանջում էր Թեսալիան, Էպիրոսը, Կրետեն, և չէր թաքցնում իր հավակնությունները Մակեդոնիայի, Թրակիայի և մի քանի այլ շրջանների նկատմամբ²⁰⁹:

Հունիսի 13-ից մինչև հուլիսի 4-ը վեհաժողովի նիստերին բնադրվում էին Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի՝ Բալկաններին և սևծովյան նեղուցներին վերաբերող հոդվածները: Հաստատվեց Ռումինիային, Սերբիային և Չեռնոգորիային տրված անկախությունը: Բալկանյան լեռնաշղթայից հյուսիս ստեղծվեց Բուլղարական իշխանություն, իսկ հարավային Բուլղարիան՝ Արևելյան Ռումելիա անունով, մնաց Օսմանյան կայսրության կազմում: Ավստրո-Հունգարիան իրավունք ստացավ բռնազավթել Բոսնիան և Հերցեգովինան²¹⁰: Հույն-թուրքական հարաբերությունների քննարկման արդյունքում որոշվեց, որ եթե Հունաստանը և Օսմանյան կայսրությունը փոխհամաձայնության չհասնեն սահմանների ճշգրիտ հարցում, մեծ տերություններն առաջարկելու են իրենց միջնորդությունը բանակցությունների ընթացքում²¹¹: Սակայն Բեռլինի կոնգրեսը կոնկրետ լուծում չտվեց Հունաստանի կողմից պահանջվող տարածքների խնդրին: Եվ դա այն դեպքում, երբ Հունական թագավորությունում էր ապրում հույն ժողովրդի միայն կեսից՝ պակասը²¹²: Միայն 1881 թ. Կ. Պոլսում ստորագրված հույն-թուրքական պայմանագրի համաձայն Օսմանյան կայսրությունը Հունաստանին զիջեց Թեսալիան և Արդայի շրջանը²¹³:

1876 թ.՝ Աբդուլ Համիդ 2-րդ սուլթանի իշխանության գալուց հետո, Օսմանյան կայսրության ազգային հարցում որդեգրվեց ավելի հեփադիմական քաղաքականություն, որի հետևանքը եղավ 1894-1896 թթ.

208 Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895, М.: Тип. - литогр. т - ва И. Н. Кушнерев, 1896, с. 38.

209 Svoronos N., նշվ. աշխ., էջ 79:

210 Нарочницкая Л., Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875-1878 гг., Москва: Наука, 1979, с. 132.

211 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), (Պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ), Երևան, 1972, էջ 116:

212 Կիրակոսյան Զ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան: Հայաստան հրատ., 1978, էջ 295:

213 Svoronos N., նշվ. աշխ., էջ 80: Թեսալիայի խնդրի և ընդհանրապես Բեռլինի կոնգրեսում «Հունական հարցի» վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Kofos Evangelos, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878, (With a Foreword by W. N. Medlicott), Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1975, pp. 154-225.

300 հազար հայերի կոտորածը²¹⁴: Չնայած ջարդերը հիմնականում ուղղված էին հայերի դեմ, սակայն դրանցիցզերծ չմնացին նաև ասորիները²¹⁵: 1894-1896 թթ. ջարդերն ուղղված էին Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելուն: Հույները, որպես կանոն, զերծ մնացին կոտորածներից: Աբդուլ Համիդը խուսափում էր Հունաստանի հետ հարաբերությունների նոր բարդացումից: Ավելին, ձգտելով հույներին հեռու պահել հայկական ջարդերից, նա նպատակ ուներ Հայկական պահանջը ներկայացնել որպես ոչ անհրաժեշտ ու ոչ փեղին, քանի որ այն ընդգրկում էր ոչ բոլոր փոքրամասնություններին²¹⁶: «Հունանպաստ» քաղաքականության փայլուն դրսևորում էր այն, որ 1895 թ. կեսերին սուլթանը նորընտիր փեզերական պարոիարք Ասթիմոս 7-րդին (1895-1897թթ.) պարզևարոց Մեջիդյեի ժապավենով, որն առավել ընդգծեց նորընտիր հայ պարոիարք Մաթեոս Իզմիրլյանի (1894 թ. վերջ - 1896 թ.) նկատմամբ անհարգալից վերաբերմունքը: Մասունի կոտորածներին հաջորդող ամիսներին Բ. Դուռը կրկնեց իր ցուցադրական պարզևարոմները հույներին: Հունական պարոիարքը Ցըլըզ պալատում 1895 թ. հուլիսի 19 (31)-ին պարզևարովեց օսմանյան կտր ոսկով՝ զարդարված աղամանդներով, որն աննախադեպ քայլ էր օսմանյան պարմության մեջ: Պարզևարովեցին նաև Սրբազան Սինոդի այլ հոգևորականներ, ովքեր որոշ ազդեցություն ունեին կայսրության ուղղափառ տարրի վրա²¹⁷: Հույների նկատմամբ նման առանձնահատուկ վերաբերմունքն իրականացվում էր այնպիսի շեշտադրվածությամբ, որ մեկ անգամ ևս ապացուցում էր այն պարզ ճշմարտությունը, որ կոտորածները ոչ թե մահմեդական ավազակախմբերի հակազդեցությունն էին հայերին, այլ մայրաքաղաքից եկած հրամանների հետևանք:

Կոստանդնուպոլսում Հունաստանի դեսպան Նիկոլաս Մավրոկորդատոսը 1895 թ. սեպտեմբերի 20-ին գրում է. «Անշուշտ քաղաքի (Կ. Պոլսի - Գ. Վ.) տարբեր մասերից մեծ քանակությամբ վկայություններ էինք ստանում, որոնք վերաբերում էին մեր հանդեպ Օսմանյան կառավարության ունեցած առանձնահատուկ դիրքին: Թուրքերը հայտնում

214 Rummel R., Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder since 1900, Münster: Lit, 1998, p. 24.

215 Ասորի զոհերի թիվը 1895-1896 թթ. կազմում է 55.000: Տե՛ս Naayem J., Shall This Nation Die, New York: Chaldean Rescue, 1921, p. 274.

216 Hassiotis I., The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896), Neo-hellenika 4, Austin, Texas, 1981, p. 84.

217 Նույն փեղում, էջ 80:

էին մեր ժողովրդին, որ իրենք հույներին համարում են բարեկամ անկախ նրանից, թե ում հպարտակներն են նրանք՝ Ղուսական թագավորության, թե՛ սուլթանի: Այդ օրերին հույների փնտրում աշխարհող հայերին բռնում էին, բայց միշտ էլ ներողություն էին խնդրում փանսերերից»²¹⁸:

Դիպարկելով իրադարձությունների ընթացքը՝ հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ Աբդուլ Համիդն ուղղափառ հույների նկատմամբ վարում էր սիրաշահելու քաղաքականություն, որի հետևանքում նպատակները հետևյալներն էին.

ա) Պայմանավորված միջազգային բարդ իրադրությամբ՝ խուսափել Ղուսաստանի հետ առճակատումից,

բ) Մեկ խրել հույն և հայ քրիստոնյաների հարաբերությունների մեջ և թշնամանք սերմանել նրանց միջև,

գ) Հասնել հույների չեզոքությանը Հայկական հարցում՝ ամեն գնով թույլ չտալով նրանց միջամտել,

դ) Ներկայացնել, որ հայերի՝ բարեփոխումներ անցկացնելու պահանջը փեղին չէ, քանի որ այն ընդգրկում է ոչ բոլոր քրիստոնյաներին:

Սակայն անգամ նման քաղաքականությունը լուրջ բացթողումներ ունեցավ, քանի որ առանձին վայրերում թեև շատ փոքրաթիվ, այնուամենայնիվ հույներ կոտորվեցին: Այսպես, 1894 թ. ամռանից մինչև հաջորդ փարվա վերջը Կ. Պոլսում, Տրապիզոնում, Արգիրոպոլիսում (Գյումուշխանե), Նեոկեսարիայում (Նիքսար), Երզնկայում և Դիարբեքիում հույների զոհերի թիվը «կես դյուժինից չէր անցնում»²¹⁹: Կոնիայում ռուսական հյուպատոսի՝ Կ. Պոլսի դեսպանությանն ուղղված 1896 թ. մարտի գեկույցի համաձայն՝ Կեսարիայում 1895 թ. նոյեմբերի 18-ին բազմաթիվ հայերի հետ կոտորվել է նաև 10 հույն²²⁰:

Բացի այդ ճանապարհներին կողոպտել ու հափշտակել են ոչ միայն հայերին, այլ նաև հույներին: Իսկ 1895 թ. նոյեմբերին էրզրումում բնակվող շատ հույներ Ռուսաստան մեկնեցին այն հայկական զանգվածների հետ, որոնք «քշվել էին անխնա հետապնդումով»²²¹: Հույներն անհրաժեշտության դեպքում նաև զինված հակահարված են հասցրել մահմեդական խուժանին: Բնութագրական օրինակ է 1895 թ. սեպտեմբերին պոնտական Լեվիդիա

218 Hassiotis I., նշվ. աշխ., էջ 81:

219 Նույն փեղում, էջ 82:

220 Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան: Հայաստան, 1991, էջ 152-153:

221 Hassiotis I., նշվ. աշխ., էջ 78:

գյուղի կամ այդ նույն ժամանակ Կերասուն քաղաքի հույների հերոսական դիմադրությունը²²²:

Երկար ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի բացահայտվի Արդուլ Համիդի «հունամետ» քաղաքականության կեղծավորությունը: Դա ակնհայտ դարձավ 1896 թ. բռնկված կրեոական ապստամբության ժամանակ:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Կրեոնեն ոչ միայն հունական ազգային-ազատագրական պայքարի թերևս ամենաակտիվ օջախն էր դարձել, այլև հունական պետության սրբեղծումից հետո Կրեոնի հարցը հույն-թուրքական հարաբերությունների հիմնական կնճռոտը հանգույցներից մեկն էր: «Հունական մեծ կղզում», ինչպես սիրում են անվանել այն հույները, 1830 թվականից սկսած մինչև 19-րդ դարի վերջը բռնկվել է 14 ապստամբություն²²³: Հերթականը սկսվեց կրեոական Կանեայում հույների ու մահմեդականների բախումներով: 1897 թ. փետրվարին կրեոացի հույները հայտարարեցին մայր Հունաստանին միանալու որոշման մասին²²⁴: Այս ամենն աջակցություն գտավ հունական իշխանությունների կողմից, որն էլ հանգեցրեց հույն-թուրքական «Երեսնօրյա պատերազմի» (1897 թ. ապրիլի 17 - մայիսի 20): Պատերազմում Հունաստանը պարտություն կրեց²²⁵: 1897 թ. դեկտեմբերի 18-ին Կ. Պոլսում կնքվեց հույն-թուրքական հաշտության պայմանագիրը, որի համաձայն Հունաստանը Թուրքիային զիջեց ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող մի քանի լեռնանցքներ Թեսալիայի հյուսիսային շրջանում: Ընդհանուր առմամբ, Թուրքիային միացվեց 395 քառ. կմ հունական տարածք²²⁶: Սակայն այդ պայմանագրով միաժամանակ Կրեոնին հաջորդ տարվանից՝ 1898 թվականից սկսած, ինքնավարություն էր տրվում, և չորս մեծ տերությունները (Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան, Իտալիա) համաձայնության եկան հույն Գեորգ իշխանի կառավարմանը հանձնել կղզին՝ իրենց հովանավորության ներքո: Որպես բարձրագույն կոմիսար՝ Գեորգ իշխանը պետք է կառավարեր կղզին երեք տարի ժամկետով, սակայն այն երկարաձգվեց մինչև ութ տարի: Իրավաբանորեն այն Օսմանյան կայսրության մի մասն էր կազմում, սակայն փաստացի սուլթանի

222 Նույն տեղում, էջ 79:

223 Marriott J., նշվ. աշխ., էջ 376:

224 Նույն տեղում, էջ 380:

225 Ըստ Թաշճյանի՝ այս հապվածում հույները փվել են 55.000 սպանված: Տե՛ս Tashjian J., նշվ. աշխ., էջ 20:

226 Балканские исследования..., с. 186.

իշխանությունն այլևս չէր փարածվում կղզու վրա:

Սակայն ժամանակի ընթացքում պարզ դարձավ, որ Կրեյտեում հաս-
տատված վարչաքաղաքական համակարգը չէր համապատասխանում
ինքնավարության սկզբունքներին: Իրականում բոլոր հարցերը որոշում
էին մեծ փերությունների հյուպատոսները, իսկ գլխավոր կոմիսարը ստիպ-
ված էր լինում կատարել նախօրոք ընդունված որոշումները: Կղզու վրա
շարունակում էր ծածանվել սուլթանական դրոշը, թուրքական բանտերում
փառապում էին շափ կրեպացիներ, ովքեր պայքարել էին իրենց ազատու-
թյան համար: Ի վերջո 1905 թ. կղզում բռնկվեց նոր հակաթուրքական
շարժում, որը գլխավորեց Է. Վենիզելոսը՝ Կրեյտեի ինքնավարության Ար-
դարադատության և Արտաքին գործերի նախարարը: 1905 թ. մարտի 23-
ին Կրեյտեում ընդունվեց հռչակագիր, որում հայտարարվում էր «Կրեյտեի
քաղաքական միավորումը Ղունական թագավորությանը՝ միասնական ա-
զատ սահմանադրական պետության մեջ»²²⁷: Վենիզելոսը լուրջ հակա-
սություններ ուներ գլխավոր կոմիսար Գեորգ Իշխանի հետ: Բացի այդ լրա-
նում էր վերջինիս պաշտոնավարման ժամկետը: 1905 թ. նոյեմբերի 15-ին
Վենիզելոսը հանդիպեց հյուպատոսների հետ և բանակցությունների արդ-
յունքում որոշվեց ռազմական գործողությունները դադարեցնել, իսկ ապս-
տամբները պետք է զենքը հանձնեին և համաներում ստանային²²⁸: 1906 թ.
սեպտեմբերին Կրեյտեի գլխավոր կոմիսար նշանակվեց Ալեքսանդր Զաի-
միսը՝ Ղունաստանի նախկին վարչապետը: Զաիմիսն ավարտեց կրեպա-
կան միլիցիայի կազմավորումը, որը պետք է փոխարիներ եվրոպական
զորքերին:

227 Галкин И. С., Дипломатия Европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905-1912 гг., Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1960, с. 28.

228 Նույն տեղում, էջ 30:

1.3. Նույնների դրությունը երիտթուրքերի կառավարման տարիներին

1908 թ. հուլիսին Օսմանյան կայսրությունում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից կազմակերպված հեղաշրջման հետևանքով վերականգնվեց 1876 թ. Սահմանադրությունը, որը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց հպարակ քրիստոնյա ժողովուրդների կողմից: Նույն թվականին կազմավորված օսմանյան խորհրդարանում 288 երեսփոխանից 147-ը թուրք էին, 141-ը՝ այլազգի²²⁹:

Նեղաշրջումից և խորհրդարանի բացումից հետո երկրի հասարակական կյանքում բուռն աշխուժություն նկատվեց: Նեղաշրջմանը ջերմորեն արձագանքած քրիստոնյա ժողովուրդները՝ հույները, հայերը, սերբերը, բուլղարները, ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին երկրում տեղի ունեցող նոր գործընթացներին:

Այնուամենայնիվ երկար ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի պարզ դառնան երիտթուրքերի իրական նպատակները: Քրիստոնյաների նկատմամբ դաժան քաղաքականությունը, որ վարում էր Աբդուլ Համիդը մինչև երիտթուրքերը, նոր դրսևորումներ ստացավ վերջիններիս՝ իշխանության գալուց հետո: Ադանայի հայերի կոտորածը 1909 թ. դարձավ երիտթուրքերի մարդաբյաց քաղաքականության առաջին խոշոր դրսևորումը²³⁰: Անգամ 1908 թ., ապա նաև 1912 թ. խորհրդարանական ընտրություններն անցան բացահայտ ճնշումների պայմաններում և հատկապես այն վայրերում,

229 Ահմադ Ֆերոզի խոսքերով կայսրության բոլոր տարրերն էլ լավ ներկայացված էին խորհրդարանում: 288 պարզամավորներից 147-ը թուրք էին, 60-ը՝ արաբ, 27-ը՝ ալբանացի, 26-ը՝ հույն, 14-ը՝ հայ, 10-ը՝ սլավոն, և 4-ը՝ հրեա: Տե՛ս Ahmad Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908 – 1914*, Oxford: Clarendon, 1969, p. 28: Մեկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ 275 պարզամավոր ընտրվեց, որոնցից 60-ը՝ արաբ, 25-ը՝ ալբանացի, 23-ը՝ հույն, 12-ը՝ հայ, 4-ը՝ բուլղար, 3-ը՝ սերբ, 1-ը՝ վալախ և 5-ը՝ հրեա: Տե՛ս Mandelstam A., *Le Sort de l'Empire ottoman*, Lausanne – Paris: Payot et cie, 1917, p. 16. Ըստ հույն պատմաբան Խ. Ֆիրկինիդիսի՝ հույն պարզամավորների թիվը 27 է եղել: Տե՛ս Τσιρκινίδης. Χάρης, Η Γενοκτονία των Ελλήνων της Ανατολής, (Πόντου - Μικράς Ασίας - Ανατολικής Θράκης - Κωνσταντινούπολης - Κύπρου) Ένα διαρκές, ατιμώρητο έγκλημα, σελ. 11. Համացանց՝ <http://www.hecucenter.ru/word-files/Tsirkinidis%20Gr.doc>

230 1909 թ. Ադանայում (Կիլիկիայում) 30.000 հայերի հետ թուրքերին զոհ գնացին նաև 1.000 հույներ: Տե՛ս Hassiotis I., *The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)*, *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (ed. R. Hovannisyan), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 132.

որպեղ քրիստոնյաները մեծ թիվ էին կազմում: Պատահական չէ, որ դրանք պատմության մեջ մտել են որպես «մեծ ծեծկոտուքի ընտրություններ»²³¹: Աստիճանաբար սահմանափակվեց նաև խորհրդարան ընտրվող հույն երեսփոխանների թիվը²³²:

Ակնհայտ էր դառնում, որ քրիստոնյա քաղաքային Օսմանյան Թուրքիայում այդպես էլ էական փոփոխություն չգրգռեց իր վրա: Թեև 1909 թ. ընդունվեց քրիստոնյաներին զինվորագրելու օրենքը, սակայն թուրքական բանակում ոչ թուրք զինվորներին ծաղրում և ճնշում էին թուրք սպաները: Չղիմանալով այդ պայմաններին՝ շատ հույներ ստիպված էին խույս տալ զինվորական ծառայությունից²³³: Քրիստոնյաների՝ փվյալ դեպքում հույների իրավական դրության մեջ կատարված փոփոխությունները չէին հանգեցնում իրական կյանքում նրանց վիճակի բարելավմանը: Ավելին, իշխանությունների կողմից աստիճանաբար ավելի ու ավելի հեղափոխական դիրքորոշում էր հանդես բերվում քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ: Արդյունքում հույների հանդեպ սկսված հալածանքները հանգեցրին նրանց բռնի տեղահանություններին և ջարդերին 1913-1914 թթ.: Այդ քաղաքականության ընկալման համար անհրաժեշտ է նախ համառոտ անդրադառնալ այն պայմանավորող հանգամանքներին և դրա վրա ազդող գործոններին:

231 Ակցոյու Յ., Անիծված առյուծի բնաջնջումը: Մեր Անատոլիայի հեղեղահանության մեթոդավորված բնաջնջման գործընթացի իրար հաջորդող փուլերը (Ղուև. թարգմ.՝ Լ. Վարդանյան, Խմբ. Ս. Գրքաշարյան), Երևան: Ճարտարագետ, 2007, էջ 69:

232 Ջարդերի ժամանակահատվածում օսմանյան խորհրդարանի հույն պատգամավորներից են եղել՝ Արծուլյուն, Դիմիստոկլի Էֆկալիդեսը, Էմանուել Էմանուելիդեսը, Խարալամբիդեսը, Էվկլիդեսը, Դեմետրիադեսը, Մեյմարոյուն, Նեոֆիտոսը, Կալինոյուն, Կեվեսսիդեսը, Մաթեոս Կոֆիդեսը, Կոսմիդեսը, Սիմեոնոյուն, Տոկինիդեսը, Յորբաժոյուն, Վանգելը, Յորդի Յովանիդեսը: Տե՛ս http://www.greek-genocide.org/ottoman_greek_deputies.html

233 Ներառյալ արդեն թաքցնելով հակահունական քաղաքականության իրական պատճառները և նպատակները՝ կառավարությունը 1914 թ. ապրիլի 14-ին հաղորդագրություն տարածեց, որում ներքին գործերի նախարար Թալեաթը, բերելով մի շարք անհիմն ու անտեղի արդարացումներ՝ կապված հույների արտաքսումների պատճառների հետ, մասնավորապես նշում էր, որ «12.000 հույն դասալիք մեր բանակից ստիպել են իրենց ընտանիքներին իրենց հետևից գնալ Ղուևապահ»: Տե՛ս Papadopoulos A, Persecution of the Greeks in Turkey Before the European War, New York; Oxford University Press American Branch, 1919, p. 97.

12. Հուլիսի բռնագաղթը՝ թուրքացման քաղաքականության բաղադրիչ:

Էփրատի վող ժամանակահատվածում քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունն ըմբռնելու համար կարևոր նշանակություն ունեն «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ (1910 թ. օգոստոս) և հատկապես չորրորդ (1911 թ. սեպտեմբերի 29 - հոկտեմբերի 9) համագումարները: Կուսակցության ներսում ընդունվեցին հակահայկական և հակահունական քաղաքականության հիմնական որոշումները:

Համագումարում ընդունված որոշումները դառնալու էին երիտթուրքերի հետագա տարիների ազգային քաղաքականության հիմքը: Փաստացի, սրղեն 1911 թ. համագումարն ընդունեց նոր դոկտրին, որը ներառում էր անցում բռնի օսմանացման (իսկ իրականում՝ թուրքացման) քաղաքականության²³⁴. նպատակը թուրք ազգի տիրապետության ամրապնդումն էր և թուրքական միջավայրում այլ ազգերի՝ գլխավորապես քրիստոնյաների ծուլումը: Այդ է հաստատում նաև թուրքական ազգայնականության գաղափարախոս Զիա Գյոքալփը՝ նշելով, որ «օսմանացման քաղաքականությունը ոչ այլ ինչ էր, քան ոչ թուրքացման քաղաքականության բողոքական սկիզբը»²³⁵: Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության երեք հիմնական ուղղությունները պետք է լինեին՝ ա) խաղաղ և բռնի միջոցներով կայսրության օսմանացման քաղաքականության իրականացում, որի տակ պետք է հասկացվեր թուրքացում, բ) կայսրության ազգություններին սեփական լեզվով խոսելու հնարավորությունից զրկում, գ) հաշվի առնելով, որ հիմնական վտանգը գալիս է կայսրության քրիստոնյա ազգերից, հատկապես հայերից ու հույներից, անհրաժեշտ էր սահմանափակել նրանց իրավունքները՝ չնայած սահմանադրորեն հռչակված ձևական հավասարությանը, և քրիստոնեական վիճաբանություն ամրապնդել մահմեդական տարրը, սրելով քրիստոնյա բնակչության արտագաղթը խթանող պայմաններ²³⁶:

Այսպիսով կարևոր է այն հանգամանքը, թե այդ քաղաքականությունը

234 Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений. Ереван: Гитутюн, 1999, с. 18.

235 Մեջբերվում է ըստ՝ Akçam T., A Shameful Act..., p. 74.

236 Авакян А., Геноцид 1915 г., с. 15-16: Տևն նաև՝ Ավագյան Ա., Պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության ընդունումը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ և չորրորդ համագումարներում, «Հայոց ցեղասպանություն պատմություն և դասեր», Երևան, 1995, հ. 3, էջ 18:

որքանով էր առնչվում օսմանահպատակ հույներին: Այդ հարցի պատասխանը գրեկտուն օգնում է մինչև 1913-1914 թթ. այդ ուղղությամբ կառավարության գործողությունների դիտարկումը:

Այսպես, թուրքացման քաղաքականության ջարագովներից էր դուկտոր Նազըմը, ով կանգնած է հույների բռնագաղթի որոշումների ընդունման ակտիվներում: Տենց նա է 1910 թ. առաջ քաշել Մակեդոնիան մասնադական գաղթականներով բնակեցնելու ծրագիրը²³⁷: Անշուշտ, Մակեդոնիան հույներից և բուլղարներից ազատելու ծրագիրն ամբողջությամբ չի իրագործվել՝ կապված Բալկանյան պատերազմների հետ: Այնուամենայնիվ Մակեդոնիայում թուրքացման քաղաքականությունն ունեցել է որոշ դրսևորումներ: Խոսքն այսպեղ վերաբերում է նրան, որ այդ նույն շրջանում Մակեդոնիայի բնակավայրերի քրիստոնյա առաջնորդները «խորհրդավոր կերպով անհետացան կամ նրանց գլխան մնում»²³⁸: Այդ մասին որպես ակնապես վկայում է Ջորջ Հորթոնը, ով այդ ժամանակ (1910-1911) ԱՄՆ-ի հյուպատոսն էր Սալոնիկում: Նա պատմում է, թե ինչպես անհետացածների հարազատները գալիս էին կառավարչի մոտ և փնտրություններ պահանջում իրենց ամուսինների, որդիների և եղբայրների մասին, ովքեր անհետացել էին Մալոնիկի փողոցներից: Պապաստիանները հեզմական էին՝ «Երևի նրանք թողել են ձեզ և հեռացել», «Երևի նրանք գնացել են Ամերիկա»: Մակայն շուտով նրանց դիակները սկսեցին գտնել լեռների հովիտներում և անտառներում²³⁹: Հորթոնը համոզիչ կերպով բացատրում է փախ, որ բռնության մյուս դրսևորումների հետ միասին այս ամենը թուրքացման քաղաքականության բնորոշ օրինակ է²⁴⁰: Մակեդոնիայի օրինակը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության թուրքացման քաղաքականության ամենավաղ և ամբողջությամբ չիրագործված փորձերից մեկն է:

Նման նպատակի առկայությունն են ապացուցում նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության որոշ անդամների ակտիվ լուծալություններն այս ուղղությամբ: Այդ մասին վկայում են հենց թուրքական

237 Анакян А., Геноцид 1915 г..., с. 22.

238 Housepian M., Smyrna 1922, The Destruction of a City, New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1971, p. 19-20.

239 Horton G., The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extirpation of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, With the True Story of the Burning of Smyrna, Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company Publishers, 1926, p. 30-31.

240 Ուշագրավ է այն փաստը, որ հենց ինքը՝ Ջ. Հորթոնն ձգտագործում է թուրքացում (Turkifying) եզրը: Տե՛ս Horton G., նշվ. աշխ., էջ 38.

աղբյուրները. «Էգեյան (ծովի) ավազանում «գլխի» գործողությունն իրականացվում էր ռազմական միջոցներով՝ Չորրորդ բանակի շտաբի պետ Ջաֆեր Թալաթի Բալթի, ով Պերթե [Դեմիրիան] փաշայի հրամանատարության տակ էր, և Իզմիրի նահանգապետի միջոցով... Ռահմի Բալթի՝ որպես տեղական վարչական ղեկավարի ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անունից՝ պարասխանալու քարտուղար Մահմուդ Ջելալ Բալթի կողմից (հետագայում հանրապետության նախագահ Ջելալ Բալթի)։ Պետության ուժերը պետք է գործեին համաձայն հրամանների՝ տրված Պարետազմի նախարարության և Բարձրագույն ռազմական հրամանատարի կողմից՝ այս ծրագիրն իրագործելու (համար)»²⁴¹։

Նույնների բռնի տեղահանության ծրագրի առկայությունն ապացուցում են նաև ռուսական աղբյուրները։ Օրինակ՝ ռուսական արխիվային փաստաթղթերի համաձայն՝ «հույների արտաքսումն իրականացվում է իշխանությունների կողմից մշակված ծրագրի համաձայն»²⁴²։

Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին զգալի դերակատարություն ունեն էշրեֆ Քուչուրաշըն։ Նա «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամ էր, «Նախուկ կազմակերպության» ակտիվ գործիչ²⁴³։ Այսպես պետք է հարուկ ընդգծել «Նախուկ կազմակերպության» («Teşkilat-ı Mahsusa»)՝²⁴⁴ առանձին միավորների ակտիվ ներգրավման փաստը։ Թրա-

241 Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbi'nde Teşkilat-ı Mahsusa ve Heyber'de Türk Cengi*, İstanbul, 1962, s. 62., Մեջբերվում է ըստ՝ Akçam T., *A Shameful Act...*, p.105.

242 Авакян А., *Черкесский фактор в Османской империи и Турции*, с. 229.

243 Dadrian V., "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources" – *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, Vol. 2 (Ed. Israel Charny), New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1991, p. 126-127.

244 Նախուկ կազմակերպության հիմնադրման թվի վերաբերյալ կան տարբեր տեսակետներ։ Տարածված տեսակետներից մեկի համաձայն՝ դրա պաշտոնական հիմնադրումը թվագրվում է 1914 թ. օգոստոսով։ Ըստ էշրեֆ Քուչուրաշի՝ այն ստեղծվել է 1911-1913 թթ.։ Տե՛ս Philip Stoddard, *Teşkilatı Mahsusa: Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilatı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, -(Çeviren: Tansel Demirel), İstanbul: Arma Yayınları, 2003, s. 54.: Սակայն, ըստ երևույթին, Նախուկ կազմակերպության պաշտոնական հիմնադրումը միայն գոյություն ունեցող իրավիճակի վավերացումն էր։ Նստակ է, որ դրա անդամները որպես առանձին ջոկատ գործել են դեռևս 1912-1913 թթ. ընթացքում։ Թուրքական որոշ աղբյուրներում «Teşkilat-ı Mahsusa» անվանումը տարածվում է մինչև 1914 թ. գործող այդ խմբի վրա։ Տե՛ս Zürcher E. J., *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905–1926*: Leiden: E. J. Brill, 1984, p. 59.

կիսայի և Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի հույն բնակչությունն առաջինն էր, որ դարձավ այս կազմակերպության դաժանությունների զոհը:

Այս առումով ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում Ալ. Պապադոպոլոսի կողմից դեռևս 1919 թ. հրատարակված պաշտոնական փաստաթղթերի ժողովածուն: Այնտեղ նշվում է, որ հույն բնակչության նկատմամբ երկրորդների քաղաքականությունը դրսևորվել է հետևյալ գծերով՝ ա) հարձակումներ հունական գյուղերի և գյուղական բնակչության վրա «Նաբուկ կազմակերպության» հրոսակախմբերի (չեթե) կողմից, բ) բնակչությանն ահաբեկչության և սպանությունների միջոցով հարկադրում՝ լքելու իրենց տները, գ) ամբողջ գյուղերի դափարկում, դ) հունական ձեռնարկությունների զավթում²⁴⁵:

1913-1914 թթ. հույների բռնագաղթի թուրքական քաղաքականության իրողությունը հաստատվում է նաև եզակի մի փաստաթղթով, որը հույների բռնի տեղահանության հրաման է՝ տրված Թալեաթ փաշայի կողմից՝ ուղղված Զմյուռնիայի նահանգապետ Ռահմի բեյին 1914 թ. մայիսի 14-ին: Փաստաթուղթն առաջին անգամ հրատարակվել է ֆրանսիական «Le Temps» թերթում 1916 թ. հուլիսի 29-ի համարում, իսկ այնուհետև տեղ է գտել Ռեյնե Պյուտյի կազմած ժողովածուի մեջ: Ներկայացնենք վերջին աղբյուրում տեղ գտած տեքստի թարգմանությունը. «Քաղաքական պատճառներից ելնելով՝ անհետաձգելի է, որ Փոքր Ասիայի ափերին բնակվող հույները պետք է հարկադրվեն լքելու իրենց գյուղերը՝ Էրզրումի և Խալդիայի (՝) վիլայեթներ տեղափոխվելու համար:

Եթե հրաժարվեն նշված վայրերը տեղափոխվելուց, բանավոր հրահանգներ փոխառնելու մեր մահմեդական եղբայրներին, որպեսզի բոլոր տեսակի դաժանություններով հարկադրեն հույներին լքելու բնակավայրերն իրենց համաձայնությամբ:

Մի՛ մոռացեք նման դեպքերում այդ գաղթականներից ստանալ գրավոր տեղեկանք, որը հաստատում է, որ նրանք հեռանում են իրենց օջախներից սեփական նախաձեռնությամբ»²⁴⁶:

Այս փաստաթուղթն ինքնին արտացոլում է 1913-1914 թթ. բռնի տեղահանությունների նպատակը, ինչպես նաև մեխանիզմները: Զննելով փաստաթուղթը՝ համոզվում ենք, որ

ա) 1913-1914 թթ. բռնագաղթը պետական քաղաքականություն էր, որն ուղղակիորեն ղեկավարվում էր պետության առաջին դեմքերի կողմից,

245 Papadopoulos A, նշվ. աշխ., էջ 97:

246 René Puaux, *La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie*: Paris: Édition du Bulletin Hellénique, 1919, p. 11.

բ) 1913-1914 թթ. բռնագաղթը երիտթուրքերի բռնի օսմանացման (թուրքացման) քաղաքականության բաղադրիչն էր:

գ) 1913-1914 թթ. բռնագաղթը, հակահունական քաղաքականության առաջին խոշոր դրսևորումը լինելով, նպատակադրվածություն ուներ զրկել Հզեյան ծովափը հույն (քրիստոնյա) բնակչությունից:

Բ. Տեղահանությունը պայմանավորող գործոնները

1. Օսմանյան կայսրություն - Ղուևասրան հարաբերություններն ու դրանց ազդեցությունը հույնների տեղահանության գործում:

Հույների տեղահանությունը պայմանավորված էր նաև մի շարք գործոններով: Այս առումով ամենակարևորն Օսմանյան կայսրություն - Ղուևական թագավորություն լարված հարաբերություններն էին: Բալկանյան Ա և Բ պատերազմների հետևանքով Օսմանյան կայսրությունը կորցրեց իր եվրոպական տիրույթների մեծ մասը²⁴⁷: Ղյուսիսեզեյան (կամ Ղյուսիսարևելյան Հզեյան) կղզիներում²⁴⁸ պետք է պահպանվեր «status quo»-ն, այսինքն՝ դրանք պետք է մնային Ղուևասրանի վերահսկողության տակ:

Բալկանյան պատերազմներից Օսմանյան կայսրությունը դուրս եկավ փարածքային զգալի կորուստներով: 1913 թ. նոյեմբերի 13-ին Աթենքում կնքվեց նոր՝ հույն-թուրքական հաշտության պայմանագիր, որը վավերացնում էր Ղուևասրանի փարածքային ձևաբերումները Մակեդոնիայում և Էպիրոսում: Մակայն այդ պայմանագիրը ևս չորոշեց Հզեյան կղզիների հետագա ճակատագիրը: Երիտթուրքերը ցանկանում էին վերադարձնել նշված կղզիները²⁴⁹: Ղուևասրանն իր հերթին չէր պատրաստվում զիջել այդ կղզիները թուրքերին, որոնց բնակչության

247 Երկրորդ պատերազմի ավարտից հետո 1913 թ. օգոստոսի 10-ի Բուխարեստի պայմանագրով Ղուևասրանին էին ամրագրվում Կրեպեն, հարավային Մակեդոնիան (Սալոնիկ, Սերես, Դրամա, Կավալա քաղաքներով), Էպիրոսի հարավը Ցանինայով: Ղուևասրանը ստացավ մինչև Մեստրա (հուն.՝ Նեստրոս) գետը (որը հունական Մակեդոնիայի և Արևմտյան Թրակիայի սահմանն է): Արևմտյան Թրակիան՝ Մեստրա գետից մինչև Էվրոս (Մարիցա) գետը՝ 110 կմ ծովափով, անցավ Բուլղարիային:

248 Ղյուսիս-Հզեյան կղզիների մեջ են մտնում Սամոս, Իկարիա, Քիոս, Լեսբոս (Միթիլեն), Սամոթրակիա. Թասոս կղզիները:

249 Քիլիմեյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերություններն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1913-1914), «Լրաբեր» ռասարակական գիտությունների, 1976, թիվ 10, էջ 34:

մեծ մասը հույներ էին, բացի այդ՝ ավելի շատ պատմական իրավունքներ ուներ դրանց նկատմամբ: Կղզիների հարցը դարձավ 1913-1914 թթ. հույն-թուրքական հարաբերությունների ամենակնճռոտ հանգույցը: Շենց կղզիների կորուստը դարձավ Օսմանյան կայսրությունում հակահունական քրամադրությունների սրման գլխավոր պատճառը: Այս հարցը սերտորեն կապված էր հույների տեղահանության հետ: Մասնագիտական գրականության մեջ նշվում է, որ հույների տեղահանությունը կոչված էր ճնշում գործադրելու հունական կառավարության վրա՝ կղզիների հարցում զիջումներ կորզելու համար²⁵⁰: Չժխտելով նման տեսակետը՝ պետք է ընդգծել, սակայն, որ դա նպատակներից միայն մեկն էր, բայց ոչ գլխավորը: Բալկանյան պատերազմները և կղզիների փաստացի կորուստը մեծ մտահոգություն էին պատճառում կայսրության կառավարող շրջաններին. նրանք մտահոգված էին Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերի, մայրաքաղաք Կ.Պոլսի անվտանգությամբ, քանի որ կղզիներն այդ հարցում ունեին ռազմավարական բացառիկ նշանակություն: Թուրքերը հասկացան, որ հոծ հույն բնակչություն ունեցող շրջանները վտանգավոր են այն առումով, որ ցանկացած պահի դրանք կարող են կորցնել: Շենց կղզիների կորուստը նրանց ստիպեց հանգել այլ ժողովուրդներից կայսրության տարածքը մաքրելն արագացնելու մտքին:

Իրականում այս ամենն ուներ նաև հոգեբանական կողմ: Բալկանյան պատերազմների հետևանքով տարածքային կորուստները սրեցին հպարտ քրիստոնյաների նկատմամբ արելությունը: Թուրք սոցիոլոգ և պատմաբան Թ. Աբջամն այն կարծիքն է հայտնում, որ տարածքային կորուստները, Արևմուտքից տնտեսական և ռազմական ոլորտներում անհամեմատ հետ մնալը, «փառահեղ անցյալի բեռը» (մեծ փառքերություն կար իր հզորության գագաթնակետին գլուխը «փառահեղ» Օսմանյան կայսրության և ընթացիկ իրականության միջև) թուրքական իշխող շրջաններում վերջնականապես ձևավորեցին յուրահավույժ ագրեսիվ հոգեվիճակ, որի բաղկացուցիչն էր «թերաբժեքության բարդություն»²⁵¹: «Քավության տոխագի» փնտրությունը կսնգ առավ հենց քրիստոնյա հպարտների վրա, որոնց էլ վերագրվեց Օսմանյան կայսրության բոլոր դժբախտությունների աղբյուր և պատճառ լինելը, ինչպես նաև նրանք մեղադրվեցին թուրքերի ստորացված վիճակի համար:

250 Smith M. L., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, New York: St. Martin's Press, 1973, p. 32.

251 Акчам Т., Турецкое национальное "Я" и Армянский вопрос, Москва: АО "Арно-Никс", 1995, с. 53-55.

Մեր կարծիքով՝ հոգեբանական գործոնի դերն ակնհայտ է, սակայն այն գերազնահատել պետք չէ: Վերջիվերջո, այդ քաղաքականությունն իրավիճակային չէր. հակահունական քաղաքականության դրսևորումներ եղել են նաև երիտթուրքական հեղաշրջումից սկսած մինչև Բալկանյան պատերազմները: Այսպիսի չհամաձայնելով թուրք հեղինակի հետ՝ պետք է նշել, որ այդ քաղաքականությունը պարզապես հույն փարթից ազգավելու ծրագիր չէր, այլ թուրքացման քաղաքականության բաղադրիչ: Հոգեբանական գործոնի գերազնահատումը ստիպում է մտածել, որ դա իբր երիտթուրքական վարչակարգի «կուրակված զայրույթի պոռթկումն էր», այնինչ դա լավ մշակված պետական քաղաքականություն էր:

Վերնախավի վախն ու մտահոգությունները պայմանավորված էին նաև այն հանգամանքով, որ այնպիսի ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող շրջանում, ինչպիսին Փոքր Ասիայի Էգեյան ծովափն էր, հույները կազմում էին ամբողջ բնակչության գրեթե կեսը՝ 48.5 տոկոսը²⁵², իսկ Զմյուռնիա քաղաքում և նահանգում՝ նաև մեծամասնությունը:

2. Տնտեսական գործոնը:

Քրիստոնյա (հայ և հույն) բուրժուազիան բավական ամուր դիրքեր ուներ Օսմանյան կայսրությունում: Հույների փնտեսական ներկայությունը հատկապես զգալի էր մայրաքաղաքում և ծովեզրյա բնակավայրերում: Շենք նրանք էին վերահսկում Արևմուտքի հետ կապարվող առևտուրը: Պարահական չէ, որ 1884 թ. հիմնված օսմանյան Առևտրաարդյունաբերական պալատում մինչև Բալկանյան պատերազմները հույները մեծամասնություն էին կազմում²⁵³: Հույները հատկապես մեծ ազդեցություն ունեին ֆինանսների ոլորտում: Գալաթայի հայրնի բանկիրները (սարաֆները) գլխավորապես հույներ և հայեր էին: Նրանք ունեին փնտեսական մեծ հզորություն և ազդեցություն, քանի որ հանդես էին գալիս որպես Բ. Դռանը և նախարարություններին դրամական փոխառություններ փողոցներ: Մասնավորապես 1879 թ. Գալաթայի բանկիրները, համագործակցելով եվրոպական գործարարների հետ, Բ. Դռանը տրամադրեցին 8.725.000 օսմանյան լիրա²⁵⁴: Ավանդաբար սուլթան-

252 Maccas L., նշվ. աշխ., էջ 87;

253 Инджикян О. Г., Буржуазия Османской империи, Ер.: Изд-во АН Арм. ССР, 1977, с. 157.

254 Այդ հույն ֆինանսիստներն էին Զարիֆիսը, Ստեֆանուլիկ-Սկիլիծիսը, Թ. Մավրոկորդատոսը, Ա. Վասստոսը, Կորոնայոսը և Նեգրեպոնիսը: Տե՛ս Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 31:

ների ֆինանսական խորհրդարարությունը քրիստոնյաներ են եղել: Մասնավորապես Աբդուլ Համիդ 2-րդը պարբերաբար խորհրդակցում էր հույն բանակիր Զարիֆիսի հետ: Մեկ այլ հույն ֆինանսիստ՝ Զագրոֆոսը, սուլթան Մուրադ 5-րդի (1876 թ.) բանակիրն էր:

Հույներն ու հայերը համարում էին հեյրեյալ մասնագիտությունները՝ բժիշկներ, դեղագործներ, ճարտարագետներ, իրավաբաններ, բանկային կառավարիչներ, ուսուցիչներ և այլն: Նրանք նաև կազմում էին Թուրքիայում եվրոպական ձեռնարկություններում աշխատող միջին խավը: Նույնիսկ Կոստանդնուպոլսում քաղաքային որակյալ բանվոր դասի մեծ մասը կազմված էր հույներից: Ըստ հույն պարամաբան Ալ. Ալեքսանդրիսի՝ 1914 թ. դրությամբ Օսմանյան կայսրության տնտեսության մեջ հույների ներդրումը հասնում էր 50 տոկոսի²⁵⁵:

Երիտթուրքերի հակահունական քաղաքականությունն ակտիվ դրսևորվեց տնտեսական բնագավառում: Կայսրության մի շարք վայրերում իթթիհադականները հակահայկական և հակահունական բոյկոտ հրահրեցին²⁵⁶: Հույների և հայերի դեմ ուղղված բոյկոտը շարք հեշտությամբ վերածվում էր կոդոպուրի և թալանի²⁵⁷: Հունական նավերին թույլ չէին տալիս կանգնել կայսրության նավահանգիստներում, արգելված էին նաև հունական ապրանքները²⁵⁸: Հակահունական և հակահայկական բոյկոտը փարածվեց ամբողջ Փոքր Ասիայում:

Տնտեսական պարտամիջոցների կիրառումը նպատակ ուներ հարվածելու քրիստոնյաների դիրքերին: Դա առաջին հերթին ծառայելու էր նրանցից ազատվելու ծրագրին: Հաջորդ կարևոր նպատակակետը, թուրք պարամաբան Հիքմեթ Բայուրի խոսքերով, «Օսմանյան կայսրության» հույների հետ առևտրական հարաբերությունները խզելու մասին կառավարության ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գաղտնի որոշումը մի կողմից նպաստելու էր նրանց տնտեսական ազդեցության խաթիվմանը, իսկ մյուս կողմից՝ դյուրացնելու էր տնտեսական ասպա-

255 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 32: Համեմատության համար տե՛ս Илджикян О. Г., նշվ. աշխ., էջ 212-214:

256 Ալաօյաճեան Ա., Պարտութիւն Եվդոկիոյ Հայոց, Կահիրե: Նոր ասպղ տպ., 1952, էջ 1212-1219:

257 Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին, Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988, էջ 164:

258 Photiades K., The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks: Tübingen: Union of the Fighters for the Liberation of the Greek Lands Seized by Turkey, 1987, p. 13.

րեզում թուրքերի խիստ թույլ դիրքերի ամրապնդումը»²⁵⁹: Փաստորեն երիտթուրքերը ցանկանում էին նաև քրիստոնյաների տնտեսական կարողությունն օգտագործել թուրքական բուրժուազիայի ամրապնդման համար:

Հույների տնտեսական դիրքերը թուլացնելը, ապա նաև տնտեսությունից նրանց դուրս մղելը կազմում էր թուրքացման քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը, այլ կերպ ասած՝ տնտեսության թուրքացումը: Կուսակցության ինչպես Մալոնիկի, այնպես էլ Կոստանդնուպոլսի ժողովներում (1913 թ.) առաջ էր քաշվել «ազգային տնտեսության» գաղափարը²⁶⁰: Մասնավորապես, Զմյուռնիայի շրջանում տնտեսության թուրքացման քաղաքականությունը հաջողությամբ իրականացնելու համար այսպեղ «Միություն և առաջադիմության» պատասխանաբար քարտուղար Զելալ Բայարին աջակցելու է ուղարկվում «Նարուկ կազմակերպության» գործակալ Կարա Քեմալը²⁶¹:

Այսպիսով, հույների տնտեսական դիրքերի թուլացումը, կայսրության տնտեսական կյանքից նրանց դուրսմղումը կազմում էին 1913-1914 թթ. հակահունական քաղաքականության տնտեսական կողմը: Տնտեսության թուրքացման քաղաքականության դիտարկմամբ առավել ամբողջական է դառնում երիտթուրքերի «հունական» քաղաքականության էությունը:

Գ. Փոխանակո՞ւմ, թե՛ արտաքսում:

Բալկանյան պատերազմների հետևանքով Հունաստանի և Բուլղարիայի կազմում հայտնվեցին զգալի մահմեդական բնակչություն ունեցող տարածքներ: Կոստանդնուպոլսի՝ 1913 թ. սեպտեմբերի 29-ին ստորագրված պայմանագրով նախատեսվում էր Թուրքիայի և Բուլղարիայի սահմանամերձ շրջանների (15 կմ խորությամբ) բնակչության փոխանակում: Դրա հիման վրա էլ 1913 թ. նոյեմբերի 15-ին ստորագրվեց թուրք-բուլղարական «Բնակչության փոխանակման վերաբերյալ պայմանագիրը»:

259 Մեջբերվում է ըստ՝ Քիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 8(332), Երևան, 1970, էջ 15:

260 Uğur Ümit Üngör, Seeing like a nation-state: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-50, "Journal of Genocide Research, (2008), 10(1), March, p. 21.

261 Մեջբերվում է ըստ՝ Uğur Ümit Üngör, Seeing like a nation-state..., էջ 23-24: Կարա Քեմալը (Մուստաֆա Քեմալ բեյ, 1868-1926) «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ԿԿ-ի անդամներից էր: Sten Zürcher E. J., The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926: Leiden: E. J. Brill, 1984, p. 81.

Բուլղարիայի փարածքից 9.714 մահմեդական ընդհանրապես (48.570 մարդ) փոխանակվեց արևելյան Թրակիայի 9.472 բուլղար ընդհանրապես (46.764 մարդ) հետը²⁶²:

Երիտթուրքական վարչակարգը նպատակ ուներ նման մի պայմանագիր կնքել նաև Հունաստանի հետ: Սակայն Հունաստանի հետ պայմանագրի կնքումը միայն պարզ փոխանակման նպատակ չէր հետապնդում: Բանն այն է, որ երիտթուրքների մտահոգությունները միայն կղզիներով չէին սահմանափակվում: Հույն բնակչությունը բավական մեծաթիվ էր ոչ միայն Արևմտյան Փոքր Ասիայում, այլ նաև Բալկանյան պարբերազմներից հետո Օսմանյան կայսրությանը մնացած Արևելյան Թրակիայում: Նշված շրջանների հույն բնակչությունից ազատվելը կնպաստեր նաև այդ փարածքները կորցնելու վրանգի վերացմանը:

1914 թ. մայիսին Աթենքում օսմանյան դեսպան Գալիբ Քեմալը Հունաստանի վարչապետ Է. Վենիզելոսին առաջարկեց Զմյուռնիայի շրջանի քրիստոնյաներին փոխանակել Մակեդոնիայի մահմեդականների հետ: Նամակագրական կապի միջոցով ձեռք բերվեց նախնական պայմանավորվածություն: Դրա համաձայն փոխանակումը պետք է կրճատվեր բնութագրով, իսկ գաղթականների անվտանգության երաշխավորները պետք է լինեին երկու պետությունները²⁶³: Սրբեղծվելու էր համապետական հանձնաժողով, որը պետք է զբաղվեր ընթացիկ հարցերով: Այս հանձնաժողովը միջոցներ ձեռնարկեց պայմանավորվածության վերջնական իրագործման համար և հանդիպեց Զմյուռնիայում 1914 թ. հունիսի վերջերին՝ իր առջև խնդիր ունենալով հստակեցնել հույների և մահմեդականների փոխանակման պայմանները: Դրանից հետո էլ հանձնաժողովը մի քանի հանդիպում ունեցավ, սակայն պայմանների վերջնական հստակեցումը տեղի չունեցավ: Եվ մի կարևոր հանգամանք է, որ միանգամից ակնհայտ է դառնում. եթե Բուլղարիայի հետ 1913 թ. նոյեմբերի 15-ին ստորագրվեց պայմանագիր, ապա Հունաստանի հետ համաձայնությունն այդպես էլ վերջնական պայմանագրի տեսք չստացավ՝ մնալով միայն նախնական համաձայնություն²⁶⁴:

262 Ladas S., *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Company, 1932, p. 19-20.

263 Ladas S., նշվ. աշխ., էջ 21-22:

264 Դեռևս խնդրո առարկա հիմնահարցի ժամանակակից և դրանով զբաղվող Ս. Լադասն իր աշխատության մեջ որևէ կոնկրետ պայմանագրի մասին չի խոսում: Նա ներկայացնելով այդ շրջանում Օսմանյան կայսրության և Բալկանյան պետությունների միջև ստորագրված փոխանակման բոլոր պայմանագրերը, 1914 թ. հույն-թուրքական որևէ փոխանակման պայմանագրի ստորագրման մասին չի նշում.

Ակնհայտ է, որ 1914 թ. հույն-թուրքական համաձայնագիրն իրականում նախնական պայմանավորվածություն էր: Առաջին աշխարհամարտը հնարավորություն չտվեց հստակեցնել փոխանակման մեխանիզմները: Սակայն այսպեղ ուշադրություն է գրավում մի կարևոր հանգամանք. համաձայնագրի վերաբերյալ բանակցությունները և դրա կայացումը ընթանում էր 1914 թ. մայիս-հունիս ամիսներին: Դա հենց նույն ժամանակահատվածն էր, երբ երիտթուրքական իշխանությունները սաստկացրել էին Արևելյան Թրակիայի և Արևմտյան Փոքր Ասիայի հունաթափումը: Այս համաձայնագրի շինծու լինելն ապացուցում է հենց իրադարձությունների ժամանակագրությունը: Եթե դրան գումարենք նաև այն, որ մինչև 1914 թ. մայիսն արդեն բազմահազար հույներ արտաքսվել էին, փվյալ ենթադրությունն ավելի համոզիչ է դառնում: Այդ դեպքում ինչի՞ էր ծառայելու այդ համաձայնագիրը: Փաստերի դիտարկումը և վերլուծությունը թույլ է տալիս հանգելու այն եզրակացության, որ դա ճկուն դիվանագիտական խաղ էր, որը միանգամից հետապնդում էր երկու նպատակ: Նախ պայմանագրի կնքումով կվավերացվեր մինչև 1914 թ. մայիսը բազմահազար հույների տեղահանությունը, ապա նաև «կարձակեր թուրքերի ձեռքերը» նշված փարածքների հունաթափումն իրականացնելիս՝ խտրականություն չդնելով բռնի և կամավոր միջոցների միջև: Ինչո՞ւ չէ, նաև կշեղեր հունական կառավարության ուշադրությունը, քանզի մինչ ընթանում էին բանակցությունները, բուռն կերպով տեղի էր ունենում նշված փարածքների հունաթափումը: Իսկ որ Օսմանյան կառավարությունն այս համաձայնագիրն օգտագործում էր Ղունաստանի հանդեպ իր քաղաքականությունում, մեկ անգամ ևս երևաց Լոզանի կոնֆերանսի ժամանակ, երբ քննարկվում էր հույն-թուրքական պայմանագրի կնքման հարցը: Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ Ինոնյուն նշեց, որ այդ հարցում մեղավոր են հենց իրենք՝ հույները, և Վենիզելոսը, քանի որ փոխանակում տեղի է ունեցել դեռևս 1914 թ.²⁶⁵:

Հույների բռնի տեղահանությունը սխալ և անտեղի է բացատրել 1914 թ. հույն-թուրքական համաձայնությամբ:

Դ. Բռնի տեղահանությունների ընթացքը և հետևանքները:

Հարկ է նշել, որ արդեն Բալկանյան պատերազմների ընթացքում

ևս միայն ներկայացնում է հինգ կետից բաղկացած նախնական համաձայնագրի տեքստը, որն էլ վերցրել է Ղունաստանի արտգործնախարարությունում պահվող Վենիզելոսի և Գալիբ բեյի նամակագրությունից: Sten Ladas S., նշվ. աշխ., էջ 21-22:
265 Ակցոլլու Յ., Անիծված առյուծի բնաջնջումը..., էջ 110:

թուրքական իշխանությունները սկսեցին հույների տեղահանություններ և սպանություններ կատարել: Այդ գործողությունները, որպես կանոն, գոնե մինչև 1913 թ. ամառ ավելի շուտ կրում էին առանձին դեպքերի բնույթ²⁶⁶: Իրավիճակը փոխվեց հապկապես սկսած 1913 թ. հուլիսից, երբ թուրքական բանակն անցավ հարձակման: Առաջիններից մեկը հարվածի փակ ընկավ Արևելյան Թրակիայի Մալգարայի շրջանը: Այսպեղ թուրքերն իրենց գործողություններում փարբերություն չէին դնում հույների և հայերի միջև: Թուրքական զորքերի հրամանատարությունը կարգադրել էր իր զինվորներին «բանդել, այրել, կոտորել»²⁶⁷: Թե որքան մարդ զոհ գնաց թուրքական բանակի դաժանություններին, դժվար է որոշել: Մալգարայի շրջանում (համանուն քաղաքը և շրջակա 18 գյուղերը, ինչպես նաև Խարիուպոլիս քաղաքն իր 7 գյուղերով), բռնության է ենթարկվել 2.860 հույն ընտանիք՝ 17.160 մարդ²⁶⁸: Խարիուպոլիս քաղաքում բռնություններից, թալանից և սպանություններից հետո կայմակամը փեղի նշանավորներին սփռվեց սփորագրել փաստաթուղթ, որի համաձայն բոլոր բռնություններն իբր կատարվել էին բուլղարական բանակի կողմից²⁶⁹:

Հույների՝ Արևելյան Թրակիայում սկսված բռնագաղթն ու սպանությունները 1914 թ. գարնանը սփռվում են համակարգված բնույթ: Այսպես, Կ. Պոլսի «Բիզանդիոն» թերթը 1914 թ. ապրիլի 14 (27)-ին գրում է, որ Թրակիայի ծովեզերքին (Ռոդոսսիում) 15.000 հոգի շոգենավի է սպասում՝ բոլորն էլ հիվանդ և ուժասպառ²⁷⁰: Իսկ Մալոնիկում փողոցներն արդեն լիքն են ժամանած գաղթականներով: Օսմանյան իշխանությունները, ըստ հայկական պարբերականի, վտարյալներին ասում էին. «Ասկե վերջը հոս միայն իսլամները պիտի բնակին: Եթե մնալ կուզեք, իսլամությունն ընդունեցեք»²⁷¹:

266 Այդ համապրեքստում կարելի է նշել նաև օսմանյան բանակում ծառայող քրիստոնյա զինվորների սպանության դեպքերը: Այսպես, 1912 թ. նոյեմբերի 3-ին Կ. Պոլսից Հունաստանի Արտաքին գործերի նախարարություն հասած մի զեկույցից պարզ է դառնում, որ բացի խաղաղ հույն բնակչության նկատմամբ կիրառված բռնություններից, մի առիթով հենց թուրք զինվորների կողմից հրամանատարի ցուցումով սպանվել է ավելի քան հարյուր քրիստոնյա զինվոր: Տե՛ս Papadopoulos A, *Persecution of the Greeks in Turkey Before the European War*, New York; Oxford University Press American Branch, 1919, p. 24.

267 Papadopoulos A, նշվ. աշխ., էջ 50:

268 Նույն փեղում, էջ 52:

269 Նույն փեղում, էջ 44-45:

270 Բիզանդիոն, ապրիլի 14 (27), 1914:

271 Նույն փեղում:

Սկսած 1914 թ. գարնանից՝ հակահունական բռնությունների թափերաբեմ է դառնում Արևմտյան Փոքր Ասիան։ Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբն այստեղ շարունակվող հալածանքները լրիվ տեղավորվում էին երիտթուրքերի՝ 1911 թ. Սալոնիկի համագումարի որոշումների շրջանակում։ Հիմնական նպատակն էգեյան ծովափի «մաքումն» էր հունական փարրից, որպեսզի պատերազմի սկսվելուց հետո կանխվի այդ փարածքների հնարավոր միացումը Ղուեսսփանին։ Այդ ժամանակ դեռևս շեշտը դրվում էր արտաքսումների վրա²⁷², սակայն իրականացվեցին նաև մեծաքանակ սպանություններ։ Առաջին նկատելի իրադարձությունները ծավալվեցին Զմյուռնիայից 70 մղոն հյուսիս գտնվող Ադրամիտիում քաղաքում։ 1914 թ. մայիս ամսին այստեղ ժամանեցին մեծ քանակությամբ մահմեդական փախստականներ, որոնց ուղեկցում էին հրոսակախմբեր՝ զինված մահակներով, դանակներով և հրացաններով։ Հարյուրավոր հույներ սպիպված էին փախչել իրենց տներից և ապաստան գտնել քաղաքի եկեղեցում։ Մտնելով քաղաք՝ մահմեդական խումբերը սկսեց թալանել հույների տներն ու խանութները։ Նրանք ջարդում էին դռները, թալանում գույքը, անարգում աղջիկներին, բշտում մնացած բնակիչներին տներից և հետո նորից շարունակում ավարառությունը²⁷³։

Ադրամիտիումի դեպքերը դարձան կայսրության էգեյան ծովափի հույն բնակչության համակարգված հալածանքների «մեկնարկը»։ Արտաքսումներն ու երկրի հունաթափումն արագացնելու համար լայն հակահունական քարոզչություն էր տարվում նաև մահմեդական բնակչության շրջանում²⁷⁴։ Ի դեմս հույների՝ ձևավորվում էր թշնամու կերպարը։ Գաղափարական աշխարհանքը հույներին ներկայացնում էր իբրև «ղավաճաններ» և «երկրի թշնամիներ»։ Տարածվում էին Բալկանյան պատերազմների ժամանակ հույների կողմից «մահմեդականների կոտորածների» լուսանկարներ։ Սրան գումարվեց նաև Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայտարարված «ջիհադը»։

Արևմտյան Փոքր Ասիայի հունաշատ քաղաքները մեկը մյուսի հետևից ենթարկվեցին տեղահանությունների։ Այսպես, Պերգամոնում կայմակամն

272 Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия..., с. 34:

273 Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία: Αυθεντικά εκθέσεις και επίσημα κείμενα: Ἐκκλησις πρὸς τὸ ἐλληνικὸν γένος καὶ τὴν δημοσίαν Γνώμην τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, Επιτροπή των εν Μυτιλήνῃ Μικρασιατῶν Προσφύγων, Ἀθήνα, : Πανελληνίου Κράτους, 1915, σελ. 78-88.

274 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 42:

իր մոտ է կանչում եկեղեցական փեղապահին և նրան հայտնում, որ հույները պետք է քաղաքը թողնեն երկու օրվա մեջ (1914 թ. հունիսի 14-ին)²⁷⁵: Բնակչության մեծ մասը տարահանվում է՝ վախենալով բռնություններից, մնացածն էլ ենթարկվում է «չտեսնված բռնության»: Հունիսի 17-ին, երբ այսպետ էլ ժամանում մահմեդական փախստականները, ո՛չ բուն քաղաքում, ո՛չ էլ շրջակայքում այլևս հույն չէր մնացել: Միայն Պերգամոնում հույներին պատճառվեց 20 միլիոն ֆրանկի վնաս²⁷⁶:

Կիդոնիա (Այվալըք) քաղաքը, որն Այդընի վիլայեթի երկրորդ խոշոր հունական քաղաքն էր Զմյուռնիայից հեկո, ևս գերծ չմնաց վայրագություններից: Կայմակամի հրամանով ծիթապարդի փնկադաշտերը, որ կիդոնիացի հույների գոյարման հիմնական աղբյուրն էին, բռնագրավվեցին ու փոխանցվեցին այսպետ ժամանած մահմեդականներին: Եվ դրանից հետո, երբ փնկադաշտերն այլևս չէին պարկանում հույներին, նրանք շարունակեցին հարկվել դրանց համար: 1914 թ. մայիսի վերջին սկսվում են Կիդոնիա քաղաքի ու շրջակա գյուղերի հույն բնակչության դաժան բռնագաղթն ու դրան ուղեկցող սպանությունները²⁷⁷:

Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածի հունաթափումն այնպիսի ծավալներով էր տարվում, որ արդեն 1914 թ. հունիս ամսին Չեշմեի հույն միությունը պարզում է Տիեզերական պարիսպաբարան՝ նշելով, որ իր թեմը բոլորովին պարավել է, այլևս հույն չունի, և հարցնում է, թե ինչ անի²⁷⁸: Եվ դա այն բանից հետո, երբ ընդամենը երկու շաբաթ առաջ էր Չեշմե քաղաքում նոր կառավարիչ (Հիւմի Ուրան) նշանակվել²⁷⁹:

Ամենապարավորիչը Ֆոկեայում ծավալված ողբերգական իրադարձություններն էին: Այդ քաղաքն ուներ 8.000 հույն և 400 թուրք բնակչություն: Այսպետ կարարված ոճրագործություններին ականադես են եղել ֆրանսիացի հնէաբաններ Մ. Մանսիեն և Ֆ. Սարպիոն: Վերջինս նշում է, որ 1914 թ. հունիսի 11-ին հին Ֆոկեայի շրջակա գյուղերի (Գյորեն-Քյոյ, Սույուջուկ, Բադ-Արասսի, Վարի) հույն բնակչությունը ենթարկվում է հարձակման²⁸⁰: Բուն Ֆոկեայի վրա հարձակումը տեղի է ունենում հունիսի 12-ին, սկսվում

275 Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία..., σελ. 90.

276 Sartiaux F., Le Sac de Phocée et l'Expulsion des Grecs Ottomans d'Asie-Mineure en Juin 1914, Revue des Deux Mondes, 15 Décembre 1914, Paris, p. 682.

277 Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία..., σελ. 103-116.

278 Բիւզանդիոն, հունիսի 5 (18), 1914 թ.:

279 Crossing the Aegean, an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey, Edited by Renée Hirschon, New York-Oxford: Berghahn Books, 2006, p. 83.

280 Sartiaux F., նշվ. աշխ., էջ 658.

է հույն բնակչության ջարդը: Ֆ. Սարգիսն նկարագրում է այդ օրվա և զիջերվա դեպքերի մանրամասները՝ զոհերի ճիչերը, ծերերի, կանանց, երեխաների փանջանքներն ու սպանությունները²⁸¹:

Ֆոկեայի ջարդը մեծ արձագանք ունեցավ Մարսելում՝ որպես Ֆոկեայից գաղթած հույների վերաբնակեցման քաղաք²⁸²: Սպանությունները, կանանց և աղջիկների առևանգումները, թալանը և արտաքսումները շարունակվում են ամբողջ հունիս ամսվա ընթացքում²⁸³: Այս շրջանում 3.800 փնտրից 3.000-ը քանդվեց: Բնակչությունն արտաքսվեց հիմնականում շրջակա կղզիներ: Արդեն հուլիսի կեսերին Փոքր Ասիայից արտաքսվածների թիվը հասել էր 120.000-ի, որից 47.000-ը Միթիլենում էր, 25.000-ը Քիոսում, մնացածները փեղակայվել էին Սալոնիկի և Պիրեայի միջև²⁸⁴:

Հակահունական արշավը չափազանց ծանր հետևանքներ ունեցավ հույն ժողովրդի համար: 1914 թ. ամռանը Կոստանդնուպոլսում մեծ տերությունների դեսպանատների աշխատակիցներից կազմվեց միջազգային հանձնաժողով՝ Էգեյան ծովափին կատարվածը քննելու համար²⁸⁵: Այսպես, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Իտալիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչներից կազմված միջազգային հանձնաժողովը Թալեաթի ուղեկցությամբ Էգեյան ծովեզերքին կատարած շրջագայության ժամանակ արձանագրեց, որ այդ ամենի հետևանքով այդ շրջանների զգալի մասը վերածվել էր անապատի: Նրդեհված ու կործանված էին հունական գյուղերն ու ավանները, ավերված՝ փները, այգիներն ու դաշտերը: Այդ հանձնաժողովի անդամ, ռուսական ներկայացուցիչ Տուխոլկան հաղորդում է, որ ամբողջ Էգեյան ծովափից հույների վարարման ծրագիրը նախօրոք մշակված էր կառավարության կողմից²⁸⁶:

1913-1914 թթ.՝ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը փեղահանված և կոտորված հույների թիվն ըստ Կ. Պոլսի

281 Anglo – Hellenic League, Letters on the Expulsion of Greeks from Asia Minor, and in Reply to Ill-Treatment Inflicted on Turks in Greek Macedonia, London: The Anglo – Hellenic League, 1914, p. 8-9.

282 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 46:

283 Turkish Atrocities against Greeks: Massacres in Asia Minor, “The Scotsman”, 19 June, 1914, p. 7.

284 Sartiaux F., նշվ. աշխ., էջ 679:

285 Բիզանդիոն, հունիսի 9 (22), 1914 թ.:

286 Քիլիմյան Գ., Երիտթուրքների ազգային քաղաքականության հարցի շուրջ..., էջ 14:

Տիեզերական պատրիարքարանի տվյալների կազմում է 284.172 մարդ²⁸⁷ (Թրակիա և Փոքր Ասիա՝ առանց Պոնտոսի), որից 153.890-ը՝ Փոքր Ասիայից, իսկ 130.282-ը²⁸⁸՝ Թրակիայից: Այլ աղբյուրների տվյալները հիմնականում համընկնում են Պատրիարքարանի թվերի հետ՝ մի քիչ ավել կամ պակաս ներկայացնելով: Մասնավորապես, ըստ Բարթոնի, նշված ժամանակահատվածում միայն Փոքր Ասիայի արևմտյան ափից բռնագաղթված հույների թիվը ավելի քան 100 հազար²⁸⁹ էր (այս տվյալը չի ներառում այլ շրջանները): Իսկ բրիտանական «Morning Post» օրաթերթի համաձայն՝ Թրակիայից և Փոքր Ասիայից վտարվածների թիվը կազմում է 350.000²⁹⁰:

Ե. Թուրքական ժխտողականության վաղ դրսևորումները՝ կապված հույների բռնագաղթի հետ:

Պետք է նշել, որ երիտթուրքական իշխանությունները սկզբից ներդրեցին հույների բռնի տեղահանությունների փաստի ժխտման բաղադրականություն: Սակայն ակնհայտ է, որ նրանք չէին կարող պնդել, որ հույները շարունակում էին ապրել իրենց բնակավայրերում, ուստի ժխտումն իրականացվում էր այլ միջոցներով: Հույների բռնագաղթի ժխտումն «արդարացնող փաստարկները» հետևյալներն էին՝

1) Հույների բռնագաղթը կապվում էր պատերազմի հետ, այսինքն՝ բնակչությունը գաղթել է Բալկանյան պատերազմների ժամանակ ծավալված ռազմական գործողությունների հետևանքով: Սակայն վերևում արդեն ներկայացվել է արևելյան Թրակիայում թուրքական զորքերի հրամանատարության կողմից արձակված հրամանը («Քանդել, այրել, կոտորել»): Այստեղ պետք է նշել, որ բնակչության զանգվածային տեղահանությունները և կոտորածը պատերազմի պարտադիր պայման չեն: Բացի այդ, Բալկանյան Բ պատերազմն ավարտվեց 1913 թ. ամռանը, իսկ

287 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 8:

288 Չնայած այս փուլում կոտորածների տեսակարար կշիռը համեմատաբար փոքր էր, այնուամենայնիվ, դժվար է որոշել, թե այս տվյալների մեջ կոտորվածների թիվը որքան է: Տվյալներ կան անգամ, որ Թրակիայում տեղահանվածներից կոտորվել է նվազագույնը 15.690 հույն: Տե՛ս Սաքայան Դ., Զմյուռնիա 1922, Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը..., էջ 8:

289 Barton J., Story of Near East Relief (1915-1923) An Interpretation, New York: Macmillan, 1930, p. 63.

290 Manchester League of Unredeemed Hellenes, Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919, p. 31.

բռնագաղթի ակտիվացումը եղել է դրանից հետո՝ 1913 թ. աշնանից սկսած:

2) Հույների՝ 1913-1914 թթ. բռնագաղթը ոչ մի աղերս չունեի պեղարական քաղաքականության հետ: Դա Հունաստանում ծավալված հակաթուրքական գործողությունների արձագանքն է: Այս դրույթն առաջ է քաշվել դեռևս այն ժամանակ Աթենքում օսմանյան դեսպան Գալիբ Զեմալի կողմից²⁹¹: Սակայն այս փաստարկը չի դիմանում քննադատության, քանի որ ժամանակի բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր և վկայություններ են խոսում այդ քաղաքականության՝ պեղարական բնույթ ունենալու մասին: Բավարարվենք՝ միայն հիշատակելով Թալեաթի՝ հուշագրական բնույթի մի սկզբնաղբյուրում պահպանված կոչն Արևելյան Թրակիայի Մակրիի մահմեդականներին. «Գլավուրներից մեր երկրի ազապման ժամը եկել է... Կարգադրում ենք հետևյալը. 1) դուք չեք հապուցելու Մակրիի և Լիվիսիի գլավուրների նկատմամբ ձեր որևէ դրամական պարտավորություն, 2) դուք պետք է վռնդեք բոլոր գլավուրներին իրենց գյուղերից, 3) դուք կտրեք նրանց դաշտերին, փնթիկ, գույքին և ամբողջ սեփականությանն ու պետք է բաժանեք դա իրար մեջ եղբայրաբար, 4) որևէ դեպքում չգնեք կամ չվաճառեք նրանց ոչինչ»²⁹²: Այսինքն՝ մահմեդականներին հենց թուրքական պետության առաջին դեմքերն են հրահրել դուրս գալ խաղաղ քրիստոնյա բնակչության դեմ:

3) Տեղահանություններին կան փոքր քանակության փոխանակման բնույթ (որի մասին արդեն խոսվել է), կան էլ մեղքը բարդում էին հույների վրա: Ավելին, փորձ էր արվում ներկայացնել, որ իրենք՝ հույներն են իրենց նախաձեռնությամբ գաղթում կայսրության փարածքից: Փոխարենը, իբր թուրքական իշխանություններն ամեն ինչ անում են՝ կասեցնելու «արտագաղթը»: Այդ մասին վկայում է «Բիզանդիկոն» թերթը, որի համաձայն Թալեաթը տեղեկություններ է փարածում, որ իբր 1914 թ. հունիսին Այվալըքի շրջանում փորձում է կանգնեցնել հույների գաղթը, կարգ ու կանոն հաստատել և նրանց վերադարձնել իրենց տները²⁹³: Թե ինչ արժեք ունեին Թալեաթի այս հաղորդումները, կարելի է պարզել նրանցով կազմել ռուսական մամուլում տեղ գտած հետևյալ հրապարակումից: Այսպես, հույների տեղահանությունը դատապարտող իր մի ելույթից հետո

291 Y. H. Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C.II, III. Kısım, Ankara, 1951, s. 118. Մեջբերվում է ըստ՝ Քիլիմջյան Գ., Երիտթուրքների ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը..., էջ 15:

292 [Ecumenical Patriarchate], *Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918)*, Paris, Imprimerie Chaix, 1919, p. 3.

293 Բիզանդիկոն, 2(15) հունիսի, 1914:

Թալեաթն իր մոտ է կանչում իշխանության ներկայացուցիչներին և հրահանգում. «Ոչ մի ուշադրություն չդարձնեք ժողովրդին ուղղված իմ խոսքերին: Մեր պարտքն է մինչև վերջ իրագործել նշված ծրագիրը և շարունակել մեր երկրից քրիստոնյաների վարարումը»²⁹⁴:

Թաքցնելով հակահունական քաղաքականության իրական պատճառները և նպատակները՝ կառավարությունը 1914 թ. ապրիլի 14-ին հաղորդագրություն տարածեց, որում ներքին գործերի նախարար Թալեաթը, բերելով մի շարք անհիմն ու անպեղծ արդարացումներ՝ կապված հույների արտաքսումների պատճառների հետ, մասնավորապես նշում էր, որ «12.000 հույն դասալիք մեր բանակից ստիպել են իրենց ընտանիքներին իրենց հետևից գնալ Հունաստան»²⁹⁵:

4) Փորձ է արվել ամեն կերպ անուշադրության մատնել և նվազեցնել տեղահանված հույների թիվը՝ այն ներկայացնելով որպես նվազ նշանակություն ունեցող երևույթ: Մասնավորապես շրջանառության մեջ էր դրվել այն տեսակետը, որ «գաղթած» հույների թիվը կազմում էր 1.000 մարդ²⁹⁶: Այնինչ, եթե այն բաղդապում ենք վերևում արդեն հիշատակված տվյալների հետ, ակնհայտ է դառնում, որ այս «փաստարկը» ևս ոչ մի լուրջ հիմքեր չունի:

Նշված «փաստարկների» հիշատակումը մեզ հնարավորություն է տալիս ուրվագծել թուրքական ժխտողականության ամենավաղ օրինակները:

Այսպիսով, օսմանյան իշխանությունների կողմից 1913-1914 թթ. հույն ժողովրդի նկատմամբ իրականացվել է բռնի տեղահանությունների քաղաքականություն, որը թուրքական կողմը հետևողականորեն փորձել է ներկայացնել որպես բնակչության կամավոր փոխանակում: Դրան պատկան Արևելյան Թրակիայի և Արևմտյան Փոքր Ասիայի հունաթափումն էր: Այն տնտեսական պարտամիջոցների հետ միասին Օսմանյան կայսրությունում թուրքացման քաղաքականության մի մասն էր կազմում: Այդ քաղաքականությունը սերտորեն կապված էր մի շարք գործոնների հետ, որոնցում առաջնակարգ տեղ էին զբաղեցնում հույն-թուրքական լարված հարաբերությունները:

294 Санкт – Петербургские ведомости, 2(15), VII, 1914; Մեջբերվում է ըստ՝ Զիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, թիվ 8, էջ 14:

295 Sfrn Papadopoulos A, Persecution of the Greeks in Turkey, p. 97.; ՏՏՆ նաև Բիզանդիոն, 14(27) ապրիլի, 1914:

296 Զիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության..., էջ 16:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՎՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ՎԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵՎ 1919-1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎՈՒՅՆ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ: ՎԱՅ-ՎՈՒՆԱԿԱՆ ՎԱՄԱԳՈՐԾԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

2.1. Նույնների զանգվածային փնդահանություններն ու կոպտորածներն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին

Բալկանյան պատերազմներից հետո (նաև ընթացքում) փարվող հակահունական քաղաքականությունը բավական ծանր վիճակի մեջ դրեց Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հույներին: 1913 թ. երկրորդ և 1914 թ. առաջին կեսերին մեծաքանակ հույն բնակչության արտաքսումը Թրակիայից և Փոքր Ասիայի Էգեյան ծովափից լուրջ հիմքեր էր փախս ենթադրելու, որ սպասվող Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքահպարակ հույներն ապահովության ոչ մի երաշխիք չէին ունենալու, քանի որ նման դեպքերի կրկնությունը սպասելի էր: Բալկանյան պատերազմներից հետո փնդի ունեցած հակահունական տրամադրությունների արմատականացումը²⁹⁷ հենվում էր նաև դրանց՝ իսլամի դրույթներով հիմնավորելու վրա. երիտթուրքների հոգեբանության ու քաղաքական գործունեության մեջ ընդգծվեցին կրոնական շեշտադրումները: Այդ քաղաքականության տրամաբանական շարունակությունն Օսմանյան կայսրության՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշվելուն հետևած ջիհադի (սրբազան պատերազմի) պաշտոնական հայտարարումն էր: Այս միտումը շարունակվեց ոչ միայն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, այլև 1919-1922 թթ.²⁹⁸:

1914 թ. օգոստոսի 1-ին բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Երիտթուրքական կառավարությունը հայտարարեց իր չեզոքության մասին, սակայն պատերազմի մեջ ներքաշվելը միայն ժամանակի խնդիր էր: Աշխարհամարտը բարեհաջող մթնոլորտ էր

297 Կրեմերի, Էգեյան ծովի կղզիների և Եվրոպական Թուրքիայի մեծ մասի կորստից հետո կայսրությունում ապրող ոչ թուրք ժողովուրդների (փվյալ դեպքում՝ հույների) նկատմամբ անվտանգությունը դարձավ երիտթուրքների ներքին քաղաքականության ելակետերից մեկը: Տե՛ս Քիլիմեյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին..., 1988, էջ 157:

298 Hofmann T., Co-Victims in Genocide..., p. 20.

ստեղծում նաև ազգայնամտական ծրագրերի իրականացման համար: Թե ազգային քաղաքականության բնագավառում ինչ էր սպասում քրիստոնյաներին, ևս մեկ անգամ փաստում են կայսրության ներքին գործերի նախարար Թալեաթի խոսքերը՝ ուղղված ամերիկյան դեսպան Հ. Մորգենթաուին դեռևս պատերազմից առաջ. «Որպեսզի Թուրքիան ապրի, գոյարկի, մենք պետք է ազատվենք օտար ժողովուրդներից»²⁹⁹: Այսինքն՝ Թուրքիան՝ թուրքերին, և հեղափոխությունը, ինչպես ցույց տվեց ղեկավարող հեղափոխական ղեկավարները, մնացած ժողովուրդները՝ գլխավորապես քրիստոնյաները՝ հայերը, հույները և ասորիները, դատապարտվում էին մահվան:

Հատուկ ուշադրության է արժանի Հունաստանի դիրքորոշումը վերահաս պատերազմի և օսմանահպատակ հույների ճակատագրի նկատմամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմն ամենևին էլ միանշանակ չընդունվեց Հունաստանի կառավարող շրջաններում: Այսպես, թագավորական ընտանիքը և անձամբ արքա Կոստանդինոսն ունեին ընդգծված գերմանամետ դիրքորոշում: Կոստանդինոսն ամուսնացած էր գերմանական կայսր Կառլին 2-րդի քրոջ հետ: Դրան հակառակ՝ Է. Վենիզելոսը և նրա գլխավորած Լիբերալ կուսակցությունը գտնվում էին, որ Հունաստանը պետք է համագործակցի Անտանտի հետ և պատերազմի մեջ մտնի ընդդեմ Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Թուրքիայի: 1915 թ. հունիսի 13-ի ընտրությունները բավական ամրապնդեցին Վենիզելոսի դիրքերը, ում կողմնակիցները խորհրդարանում ստացան 184 տեղից 123-ը³⁰⁰: Սակայն շուտով հակասությունները Կոստանդինոս թագավորի և վարչապետ Է. Վենիզելոսի միջև այնքան խորացան, որ վերջինս հոկտեմբերին հրաժարական տվեց: Ավելին, դեկտեմբերյան նոր ընտրություններին նա չմասնակցեց: Դրա փոխարեն 1916 թ. օգոստոսի 30-ին Վենիզելոսի կողմնակից սպաներն ընդվզեցին, և սեպտեմբերին Է. Վենիզելոսը Սալոնիկում կազմեց ժամանակավոր հեղափոխական կառավարություն, որը պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային ու նրա դաշնակիցներին³⁰¹: Նա կարողացավ նույնիսկ հասնել նրան, որ 1917 թ. Կոստանդինոսը հրաժարվեց գահից՝ հօգուտ իր որդի Ալեքսանդրի: 1917 թ. հունիսին Վենիզելոսի կառավարությունը հաստատվեց Աթենքում: Հունիսի 30-ին Անտանտի թշնամիներին պատերազմ հայտարարեց նաև Աթենքում հաստատված կառա-

299 Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story. Garden City-New York: Doubleday, Page & Co., 1918, p. 51.

300 Улунян Ар., Политическая история современной Греции, Москва: ИВИ РАН, 1998, с. 103.

301 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 157:

վարությունը³⁰²: Պատերազմին հունաստանի մասնակցության գլխավոր նպատակն Օսմանյան կայսրության կազմում գրնվող հունական հողերի ազատագրումն էր:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հույների հալածանքներն ու ջարդերը, որոնք սկսվեցին ավելի վաղ, քան հայերինը, ընդհանուր առմամբ այն նույն քաղաքականության շարունակությունն էին, որ նրանց նկատմամբ կիրառվեց Բալկանյան պատերազմների վերջին շրջանում և 1914 թ. գարնան և ամռան ամիսներին: Այն «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հակաքրիստոնեական քաղաքականության բաղկացուցիչն էր և դրա «առաջին արարը»: Սակայն այս փուլում արդեն այդ քաղաքականությունն աչքի ընկավ ձեռնարկված միջոցառումների և ընդգրկված տարածքի մասշտաբայնությամբ: Եթե նախորդ շրջանում հիմնական շեշտը դրվում էր արտաքսումների վրա, իսկ գործողության տարածքը միայն Թրակիան և Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափն էր, ապա Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին բացի այն, որ տեղի ունեցան հույների զանգվածային ջարդեր, դրանք ընդգրկեցին կայսրության ամբողջ տարածքը: Իսկ մեխանիզմների բազմազանությունը՝ սկզբում դեռևս օրենքների և հրամանների տեսքով, դրսևորվեց պատերազմի հենց առաջին օրերին:

Թուրքիայում հակահունական քաղաքականության ուսումնասիրման համար աղբյուրագիտական բացառիկ նշանակություն ունեն Կոստանդնուպոլսի հունական պիեզերական պատրիարքարանի հրապարակած փաստաթղթերը, որոնք լույս են տեսել նույն շրջանում և փաստական հարուստ նյութ են պարունակում հույների տեղահանությունների և կոտորածների մասին: Այս առումով առանձնանում են «Սև գրքերը»: Դրանցից առաջինը դեռևս 1920 թ. հրապարակել է հենց Պատրիարքարանը³⁰³, իսկ մյուսը՝ Պատրիարքարանի հաղորդած փյալյների հիման վրա՝ «Պոնտոսի կենտրոնական խորհուրդ» կազմակերպությունը 1922 թ.³⁰⁴: Պատրիարքարանի հրապարակած տեղեկագրերից իր կարևորությամբ առանձնանում է նաև «Հույների հեղապնդումները Թուրքիայում 1914-1918 թթ.» ժողովածուն³⁰⁵: Հույն զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ լավ պատկերա-

302 Նույն տեղում, էջ 33:

303 The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920: Constantinople: Press of the Patriarchate, 1920.

304 Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 - 1922 [Black Book: The Tragedy of Pontus 1914 - 1922], Athènes: Imprimerie Phoenix, 1922.

305 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 - 1918.

ցում է Կալիս Ռընե Պյուոյի հրապարակած Կոնստանդնուպոլսի Կաթոլիկական Պատրիարքարանի հավաքած Կոնստանդնուպոլսի վրա³⁰⁶։ Ուշագրավ է այն փաստը, որ Հունական Պատրիարքարանի Կոնստանդնուպոլսի մեծաքանակ Կոնստանդնուպոլսի կան նաև հայերի Կոնստանդնուպոլսի ներքին և սպանությունների վերաբերյալ։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո երկրորդական վարչակարգն ընդունեց մի շարք օրենքներ ու հրամաններ, որոնք պետք է կարգավորված և նպատակային բնույթ հաղորդեին հակահունական քաղաքականությանը։ Դրանցից առաջինը 1914 թ. օգոստոսի 3-ին Ռազմական նախարարության հրամանն էր, որի համաձայն 18-45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ ենթակա էին զորակոչման։ Կարճ ժամանակ անց զորակոչված քրիստոնյաներին զինաթափ էին անում և նրանցից կազմում աշխատանքային գումարականներ, Կոնստանդնուպոլսի Փոքր Ասիայի խորքերը՝ ճանապարհներ կառուցելու և ամենապարբեր ծանր աշխատանքներ կատարելու համար։ Սակայն հետագայում պարզ է դառնում, որ աշխատանքային գումարականների կազմակերպման գլխավոր նպատակը ոչ թե քրիստոնյա աշխատուժի ձրի օգտագործումն էր, այլ նրանց ոչնչացման փուլային տարբերակներից մեկն ամբողջ պատերազմի ընթացքում։ Թե ինչ վիճակում էին գտնվում քրիստոնյա զինվորներն աշխատանքային գումարականներում, կարելի է պարկերացում կազմել Կոնստանդնուպոլսի հյուպատոսի՝ 1917 թ. մարտի 7-ի հաղորդագրությունից (այն Աթենք է հասել միայն սեպտեմբերի 18-ին)։ «... Տեղավորված աշխատանքային գումարականներում՝ այս դժբախտները ցրված են կայսրության խորքերում ամենապարբեր ուղղություններով՝ սկսած Փոքր Ասիայի ափերից և Սև ծովից մինչև Կովկաս, Բաղդադ, Միջագետք ու Եգիպտոս՝ մի մասը ռազմական ճանապարհներ կառուցելու, մյուսները՝ Բաղդադի երկաթուղու թունելները փորելու համար... Ես պետք է ասեմ այդ դժբախտներին Կոնստանդնուպոլսի հիվանդանոցներում՝ ընկած իրենց մահճակալներին կամ գետինի՝ նման կենդանի կմախքների՝ անհամբեր սպասելով մահվան, որպեսզի վերջ տրվի իրենց տառապանքներին... Այս աղետալի իրավիճակը բնութագրելու համար ես պետք է սահմանափակվեմ՝ ասելով, որ մեծաքանակ մահացության պատճառով Կոնստանդնուպոլսի գերեզմանատունը լի է այդ գումարականներում ծառայողների դիերով, և որ յուրաքանչյուր փոստում, ինչպես շուն ընկած է, չորս, հինգ, երեքսն՝ վեց

Constantinople: Press of the Greek Patriarchate, 1919.

306 René Puaux; La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Édition du Bulletin Hellénique; 1919.

դիակ»³⁰⁷:

Աշխարանքային ծանր պայմաններին չդիմացողները, ովքեր սրիպված փախչում էին, 1915 թ. մարտից հայտարարվեցին օրենքից դուրս: Սակայն կան բազմաթիվ փաստեր, որոնց համաձայն օսմանյան բանակում ծառայող ինչպես հույն, այնպես էլ հայ զորակոչիկներն աչքի են ընկել իրենց խիզախությամբ և ավելի լավ են ծառայել, քան որևէ ոչ թուրքական փարր³⁰⁸: Սակայն այդ ամենը չի խանգարել, որ զորակոչվածներին պարերազմի ընթացքում աստիճանաբար ոչնչացնեն: Նպատակը նույնն էր, ինչ որ հայերի դեպքում՝ զրկել բնակչությանն ուժեղ, աշխատունակ, զենք վերցնելու ընդունակ հարվածից՝ մնացածների արտաքսումն ու կոտորածը ղյուրացնելու համար: Ֆրանսիական հեղափոխության փվյալները ևս հաստատում են աշխարանքային գումարականներում հույների դժոխային վիճակը: 1917 թ. օգոստոսի 5-ին սրացված քեդեկության համաձայն՝ միայն մեկ դեպքում 30.000 երիտասարդ է սպանվում³⁰⁹: Ընդհանուր առմամբ, ըստ հունական փվյալների, աշխարանքային գումարականներում հավաքված 18-45 տարեկան հույների թիվն անցնում էր 200.000-ը³¹⁰, որոնցից առնվազն 150.000-ը նահապակվել է³¹¹:

Նախահունական քաղաքականությունը փարվում էր նաև նրանց քրնքտեսական հզորությանը հարվածելու ուղղությամբ: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը սկսեց փպել ու փարածել թռուցիկներ՝ Թուրքիայի բոլոր դժբախտությունների համար մեղադրելով հաջողակ հույն գործարարներին. «Նունաստանը թշնամին է մեր կրոնի, պատմության, փառքի, ժառանգության, ավելին՝ մեր իրական գոյության: Դուք

307 Les Persécutions antihélleniques en Turquie, depuis le début de la guerre européenne: D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires, Paris: Bernard Grasset, 1918, p. 18-19.

308 Օրինակ՝ բժիշկ Կ. Խաչերյանը, ով նաև սրացել էր զինվորական շքանշաններ, կամ Սարգիս Թորոսյանը: Տե՛ս Սաքայան Դ., Եզվ. աշխ., էջ 34 և 142; Torossian S., From Dardanelles to Palestine, A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and Her Allies and a Harem Romance, Boston: Meader Publishing Company Publishers, 1947.

309 Խիրկինիդիս, Խարիս, Η Γενοκτονία των Ελλήνων της Ανατολής, (Փոնտու - Միկրաս Ասիաս - Անատոլիկի Թրակիս - Կոնստանտնուպոլիս-Կիպրոս) Ένα διαρκές, ατιμώρητο έγκλημα, σελ. 9. Նամացանց՝ <http://www.hecucenter.ru/word-files/Tsirkiniadis%20Gr.doc>

310 Փաթիադիս Կ., Օի Էքիսլամիսմոի տիս Միկրաս Ասիաս և ոի Կրոնթոքրիստիանոի տոս Փոնտոս, Թեսսալոնիկ: Էկժոժիկոս Օիկոս Աժելփոն Կուրիակիժ, 1988, սել. 442.

311 [Manchester League of Unredeemed Hellenes], Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919, p. 30.

չպետք է ոչինչ գնեք հույներից կամ որևէ մեկից, որ նման է հույնի (...) Դա այն ճանապարհն է, որով մենք կպահենք մեր ազգային ժառանգության և կրոնի փառքը»³¹²:

1915 թ. մայիսին ընդունվեց «Տեղահանության օրենքը»³¹³, որը բանակին լիազորություններ էր տալիս այնպիսի, որպեսզի անհրաժեշտ է, փոխադրել և երկրի խորքերը բնակեցնել քրիստոնյա բնակչությանը: «Վերաբնակեցում» անվան տակ մինչև 1918 թ. բազմահազար հույներ բռնագաղթի ենթարկվեցին: Նրանց փոխարեն այդ տարածքները բնակեցվեցին մահմեդական փախստականներով, ովքեր էլ տիրացան հույների գույքին: Այս ամենն իրականացվում էր «Հատուկ կազմակերպության» միջոցով³¹⁴:

Վերը հիշատակված բոլոր միջոցառումները մասն էին կազմում հստակ ծրագրված քաղաքականության, որ որդեգրել էր երիտթուրքական վարչակարգը և որի «նպատակային» իրագործման հաջողությունը պայմանավորող «հիմնաքարերն» էին.

- տնտեսական և ամեն կարգի առավելությունների վերացում, հույների ապրանքների բոյկոտ,
- բոլոր քրիստոնյաների հաշվառում-առանձնացում,
- զորակոչ-աշխատանքային գումարտակների ստեղծում և երիտասարդների սպանություն,
- բռնի իսլամացում,
- տեղահանություններ և զանգվածային սպանություններ-կոտորածներ:

Չնայած պատերազմի ընթացքում հակահունական քաղաքականությունը տարվում էր կայսրության ամբողջ տարածքում, այնուամենայնիվ կառավարության ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Թրակիայի, Մարմարա ծովի շրջակայքի, Այդլնի նահանգի և Պոնտոսի հույն բնակչության վրա, քանի որ օսմանահպատակ հույների մեծամասնությունը կենտրոնացված էր հենց այդ վայրերում:

Պատերազմն սկսելուց շուրջ մեկ ամիս անց Թալեաթ փաշան իր զինակիցների հետ «շրջագայության մեկնեց» Արևելյան Թրակիայի Մակրիի ու Լիվիսիի շուրջ յոթանասուն գյուղեր և մահմեդականներին կոչ

312 Milton G., *Paradise Lost, Smyrna 1922, The Destruction of a Christian City in the Islamic World*, New York: Basic Books, 2008, p. 66-67.

313 Hovannisian R., *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkley - Los Angeles: University of California Press, 1967, p. 51.

314 Dadrian V., *The History of the Armenian Genocide....*, p. 236.

արվեց ակտիվորեն մասնակցել հակահունական քաղաքականությանը³¹⁵:

Մակրիում և Լիվիսիում ծավալված ողբերգությունը, որն աչքի ընկավ դեպքերի բավական դանդաղ, բայց հետևողական զարգացմամբ, շարունակվեց ամբողջ պատերազմի ընթացքում: Հույներին աստիճանաբար արտաքսեցին Փոքր Ասիա: Մակրիի բնակչությունից ավելի քան երեք հազարը տեղակայվում են աշխատանքային գումարտակներում: Այդընթացքում մեկ տարի աշխատեցնելուց հետո նրանց ուղարկում են պետության խորքերը³¹⁶: Մի քանի տարի շարունակվող հալածանքներից, սպանություններից և արտաքսումներից հետո այդ բնակավայրերը դառնում են անմարդաբնակ: 1918 թ. ապրիլին Լիվիսիի ինը հարյուր ընտանիքից մնացել էր 25-ը, իսկ Մակրիի հինգ հարյուր ընտանիքից՝ 11-ը³¹⁷: Այս փոքրիկ բնակավայրերի հունաթափումը, կիրառված միջոցներն ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրելու դեպքում, պարզ կարելի է տեսնել ոչ միայն Արևելյան Թրակիայի, այլև ամբողջ կայսրության տարածքում հույների ցեղասպանության «մանրակերպը»:

Հակահունական քաղաքականությունը ոչ պակաս դաժանությամբ դրսևորվեց նաև Մարմարա ծովի շրջանում: Մարմարա ծովի ափերի հունաթափումը սկսվել էր դեռևս Առաջին աշխարհամարտից առաջ, սակայն իրադարձություններն այսօրեղ «բուռն ծավալվեցին» հատկապես պատերազմի սկսվելուց հետո: Այսպես, 1915 թ. հունիսի 5-ին Մարմարայի³¹⁸ կառավարիչն իր մոտ է կանչում հունական համայնքի վարչության

315 Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918), Paris, Imprimerie Chaix, 1919, p. 3.

316 Նույն տեղում, էջ 8:

317 Նույն տեղում, էջ 9:

318 Մարմարան համանուն կղզու գլխավոր քաղաքն է: Մարմարա կղզին գտնվում է Մարմարա ծովի կենտրոնական մասում՝ Դարդանելի ու Բոսֆորի միջև, ունի ռազմավարական կարևոր դիրք: Կղզում կար հինգ հունաբնակ գյուղ՝ Պրոաստրեիոն, Կլազակի, Աֆթոնիոն, Պալաթիա և Գալիմի: Կղզին ուներ մոտ 15.000 բնակչություն՝ գերազանցապես հույներ, 29 հունական եկեղեցի, 12 դպրոց, 50 ուսուցիչ, 50 քահանա և 1.500 աշակերտ (երկու սեռի): Մարմարայում կատարված ջարդերի կարևոր վկայություն է Պ. Թեոդոսիոսի՝ մի վերապրողի պատմությունը, որը, փաստացի, զոհերից մեկն է եղել: Նա, սակայն, կարողացել է փախչել Աթենք: Նրա վկայությունը հետազայում գրի է առնվում մի տիկնոջ՝ Սերաֆինա Յեյկեսիի և նրա քրոջ կողմից: Sten Kyriakides N. G., The Tragedy of the Sea of Marmora: How the Greeks of Marmora Were Expelled from Their Homes and Scattered Among the Villages Around Kermasti or the Unwritten Testament of the Greeks Who Forced to Embrace Mohammedanism, New York: Relief Committee for Greeks of Asia Minor, 1918.

(խորհրդի) անդամներին և հաղորդում նրանց, որ պետության վիճակի հետ կապված՝ Մարմարայի բնակիչները պետք է ուղարկվեն Փոքր Ասիա, և այս փաստը պետք է հայրնի լինի համայնքի վարչության անդամներին: Նրանք սկզբում շար են ահաբեկվում այս որոշումից, սկսում են արտասվել և կառավարիչից օգնություն խնդրել, խորհուրդ են հարցնում նրանից, թե իրենք ինչպես կարող են ակնկալել կառավարության խղճահարությանը: Առանց որևէ ավելորդ գթասիրության կառավարիչը նրանց դուրս է վռնդում հեղեղայա խոսքերով. «Դո՛ւրս կորեք, խարդախներ»։ Դրանից հետո, արդեն հունիսի 7-ից սկսվում է Մարմարայի հույն բնակչության բռնագաղթը: Խտրականություն չդնելով կանանց, երեխաների ու ծերերի միջև՝ նրանց վտարում են իրենց տներից: Հույներին տեղավորում են շոգենավերում, այնուհետև ուղարկում Պանդերմա (Պանդրոմոս), ուր շապերը սպանվում են կամ մեռնում սովից: Կանանց և երեխաների զգալի մասն էլ հափշտակվում է մահմեդականների կողմից³¹⁹: Արդեն 1915 թ. հուլիսի դրությամբ Մարմարա ծովի ափերի և կղզիների բնակավայրերից տեղահանված և հետագայում սպանված հույների թիվը հասավ մոտավորապես 30.000-ի³²⁰: Այն բնակավայրերը, որոնք հիմնականում բնակեցված էին մահմեդականներով, ևս «մաքրվեցին» հույներից:

Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի հունաշար բնակավայրերը ևս գերծ չմնացին ողբերգական իրադարձություններից, որտեղից մինչև 1914 թ. վերջն արդեն տեղահանվել էր 120.000 հույն³²¹: Կիդոնիա (Այվալի, Այվալըք) քաղաքը, որը գլխավորապես հունաբնակ էր և ուներ ավելի քան 30.000 հույն բնակչություն, լիովին դատարկվեց: Քաղաքացիների տեղահանությունները կատարվեցին ոչ անմիջապես: Մի մասը տեղահանվեց 1914 թ. ընթացքում, երկրորդ մասը՝ 1915 թ. հուլիսին, իսկ վերջինը՝ 1917 թ. ապրիլին³²²:

Հափուկ ուշադրության է արժանի Հոնիայում՝ Արևմտյան Փոքր Ասիայում, գերմանացիների վերաբերմունքը հույների տեղահանությունների վերաբերյալ: Դա հափկապես ակնհայտ է դառնում Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում և վերջում Լիման ֆոն Սանդերսի՝ գերմանական ռազմական առաքելության ղեկավարի վարքագծի փո-

319 Kyriakides N. G., նշվ. աշխ., էջ 5-9:

320 Persecution of Greeks, Turco-German Plan, «The Scotsman», 15 July, 1915, p. 6

321 Greeks in Asia Minor, Fresh Campaign of Persecution, «The Scotsman», 11 January, 1915, p. 8.

322 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 64-69.

փոխության պարագայում: Այսպես, նա Գերմանիայի Արտգործնախարարության աջակցությամբ կանխում է 1916 թ. Ղոնիայում առավել մեծաքանակ տեղահանությունը, իսկ 1917 թ. վերջերին Զմյուռնիայի հույների բռնագաղթը՝ ճնշում գործադրելով նահանգապետ Ռահմի բեյի վրա³²³: Տեղեկություններ են պահպանվել, որ նա եղել է Պանդերմայից տեղահանված որբ երեխաների համար հատուկ հիմնադրամ ստեղծողներից մեկը և անգամ դրամական փոխանցում է կատարել³²⁴: Սակայն նույն Լիման ֆոն Սանդերսը 1917 թ. գարնանը հրամայեց «էվակուացնել Այվալին և նրա շրջակայքը»: Գլխավոր հիմնավորումն Այվալիի «մշտական դավաճանությունն էր և լրտեսությունը հոգուր Անտանտի երկրների»³²⁵: Փաստորեն մինչև Ղունաստանի՝ պարտերազմի մեջ մտնելը գերմանացիներն, այնուամենայնիվ փորձում էին առնվազն չմասնակցել հակահունական քաղաքականությանը:

Գերմանական դեսպանատան թարգմանիչ Շվյորբելը, ով 1915 թ. ամռանը երկու անգամ եղել է Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանում, հաղորդում է, որ Սոմա-Պանդերմա երկաթգծի մոտ գոյություն է ունեցել «համակենտրոնացման ճամբար»³²⁶: Այդտեղ են հավաքվել հույն երեխաներ, կանայք և ծերունիներ, ովքեր արտաքսվել էին Մարմարայի ափերից: Այնուհետև վկայակոչելով երկաթգծի բժշկի փոխյունը՝ նա տեղեկացնում է, որ սովից և տարբեր պատճառներով մահացածների թիվը չափազանց մեծ է: Նա նշում է նաև, որ Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի հունական քաղաքակրթությունը կործանվում է, և այդ գործում մեծ «ներդրում» ունի Զմյուռնիայի նահանգապետ Ռահմին, իսկ 1914 թ. մայիսից Մակեդոնիայից ու Միթիլեն կղզուց մահմեդականների հոսքն այս շրջան քրիստոնյաների հետ հաշվեհարդար տեսնելու նպատակներին է ծառայում³²⁷:

Տեղահանված հույներին համակենտրոնացման ճամբարներում տեղավորելու մասին հիշատակություն կա նաև «Նյու Յորք Թայմս»-ի 1916 թ. օգոստոսի 21-ի համարում, ուր նշվում է, որ «Թուրքական իշխանությունները Սև ծովի շրջանում հույների հետ վարվում են այնպես, ինչպես գերմանացիները հյուսիսարևելյան Ֆրանսիայի գրավված հատվածի քաղաքային բնակչության հետ: Թուրքական (տեղական - Գ. Վ.) իշխա-

323 Hofmann T., նշվ. աշխ., էջ 31-32:

324 Les Persécutions antihelléniques en Turquie..., p. 27.

325 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 68.

326 Hofmann T., նշվ. աշխ., էջ 29:

327 Նույն տեղում, էջ 29-30:

նությունները, ցուցումներ ստանալով Կոստանդնուպոլսից, որպեսզի ողջ իշխանությունը գերմանացիների ձեռքում է, գյուղերից մեծ քանակությամբ բնակիչների բռնություն են և ուղարկում համակենտրոնացման ճամբարներ՝ դեպի երկրի խորքերը: Այս միջոցները գործնականում մահվան վճիռ էին մեծաթիվ մարդկանց համար, որոնց հարկադրում էին գնալ ուրբով, բացարձակապես առանց սննդի: Խղճահարություն առաջացնող այդ քարավանները ճանապարհին թուրքերի կողմից ենթարկվում էին հարձակումների, ովքեր հափշտակում էին նրանցից հնարավոր ամեն ինչ, դժբախտ մայրերին զրկում էին երեխաներից: Տեղահանությունն ահռելի չափերի է հասել»³²⁸:

Այդընթացի և Բրուսայի վիլայեթների գրեթե ոչ մի բնակավայր գերծ չմնաց փեղահանություններից, ջարդերից և թալանից: Դրանց թվում էին Չեշմեն, Սոկիան (Անեռն), Մագնեսիան (Մանիսա), Պիսիդիան (Ադալիա) և այլն:

Հակահունական արշավը մոլեգնում էր նաև Փոքր Ասիայի կենտրոնական հատվածում: Այսպես, Կոնիայի հունական միտրոպոլիտ (արքեպիսկոպոս) Պրոկոպիոսի հաղորդմամբ այս վիլայեթի հույները գրկվում էին ավելի ծանր վիճակում, քան երբայեցիները՝ Եգիպտոսում: Նրանք կրեցին անասելի փառապանքներ՝ փնտրեսական հարստահարություններ, թալան, փեղահանություններ, բռնություններ և բնակչության անգութ սպանել³²⁹:

Պոնտոսում հակահունական քաղաքականությունը փարվում էր պափերազմի սկզբից: Մակայն այսպես իրադարձությունները սկսեցին ավելի բուռն ծավալվել 1916 թ. ապրիլից սկսած՝ կապված ռուսների կողմից փարածքի գրավման, այնուհետև նահանջի հետ: Տրապիզոնի գրավումը ռուսների կողմից և հունական պարտիզանական ջոկատների հարկադիր ստեղծումը լրացուցիչ ազդակ դարձան, որպեսզի ռուսների նահանջից հետո թուրքերը իսկական հաշվեհարդար փնտրեն հույն բնակչության հետ: Ընդհանուր առմամբ Պոնտոսում փեղի ունեցած ջարդերն ու արտաքսումները ոչ մի առանցքային փարբերություն չունեին Փոքր Ասիայի այլ վայրերի կամ Թրակիայի դեպքերից: Դա հույն ժողովրդի պոնտական հատվածի բնաջնջումն էր: Երկար փարիններ Պոնտոսում փեղի ունեցածը դիտարկվել

328 "Turks Deporting Greeks", The New York Times, 21 August, 1916, p. 2. Չնայած այս հոդվածում չափազանցված է ներկայացվում գերմանացիների դերը քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ թուրքական իշխանությունների բաղադրականությունը նկարագրելիս, այնուամենայնիվ որպես աղբյուր հոդվածը փի կորցնում իր կարևորությունը:

329 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 95.

է որպէս առանձին՝ «պոնտական ազգի» ցեղասպանություն: Տարիներ շարունակ այդ խնդրով հիմնականում զբաղվել են պոնտական ծագում ունեցող հույներ: Այս առումով հեղափոխութիւն է, որ «Պոնտական» և «Հունական» կոտորածները ոգեկոչում են Կարթէր օրեր՝ համապատասխանաբար մայիսի 19-ին և սեպտեմբերի 14-ին: Սակայն Պոնտոսում բազմափառ հույների կոտորածները և արտաքսումները ողջ թուրքահայաբնակ հույների նկատմամբ իրականացված ցեղասպան քաղաքականության մի մասն են: Ուստի նպատակահարմար է և արդարացված դրանք դիտարկել որպէս մեկ ցեղասպանություն՝ չորարանջարկով միմյանցից:

Պոնտոսում ջարդեր Կոնստանտինոպոլի ունեցան բոլոր շրջաններում՝ Տրապիզոն, Ռոդոպոլիս (Ջելիզլիկ), Խալդիա (Գյումուշխանէ), Կոնստանտինոպոլիս (Նիկոպոլիս - Շապին Գարահիսար), Նեոկեսարիա (Նիքսար), Ամասիա: Այսպէս հաշուարկական հալածանքների հիմնական կազմակերպիչներից էր Տրապիզոնի վալի, «Հապոնկ կազմակերպության» ակտիվ գործիչ Ջեմալ Ազմի՝³³⁰: Ընդհանրապէս, Պոնտոսում թուրքական վայրագությունների արձանագրման և հեղափոխութեան սերունդներին փոխանցման գործում մեծ ավանդ ունեն Պոնտոսի հույն միւրոպոլիսները, որոնց հաղորդագրություններում հաճախ ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրվում են հույն ժողովրդի չարճարանքները: Նրանցից էր Ամասիայի և Սամսունի արքեպիսկոպոս Գերմանոսը: Պոնտոսից փրկված հույների կոմիտէի նախագահ Կոստանդինիդէսին 1918 թ. դեկտեմբերի 29-ին ուղղված նամակում Գերմանոսը որպէս ականաբար պարմում է, որ Փոքր Ասիայի շրջաններից Պոնտոսը ենթարկվեց ամենամեծ փորձությունների և դժբախտությունների: Առաջինը Սինոպ քաղաքը և շրջակայքը դադարեցվեցին, այնուհետք Այաջիկը և Կարգան իրենց շրջակա գյուղերով ենթարկվեցին նույն ճակատագրին: Նրանք ցրվեցին Կասպամոնուի շրջանում, բայց նրանց մեծ մասն արդէն ճանապարհին կործանվեց հոգնածությունից և վանջանքներից: Այաջիկի շրջանում (Սինոպի կազայում) միայն հունական երկու գյուղեր՝ Յոկարի-Էյոյը և Մերնեյը, խուսափեցին ջարդերից, բանի որ ամբողջությամբ մահմեդականացվեցին³³¹:

330 Հույն հեղինակներից Թ. Մալիքիսն այն կարծիքն է հայտնում, որ Պոնտոսի հույն բնակչության կոտորածի ծրագիրը մշակվել և ընդունվել է Թալեմաթի ու Էնվերի կողմից 1916 թ. դեկտեմբերին: Տե՛ս Малкидис Ф., История Греков Понта, Александруполис: Изд. Союз. Репатриантов Области Эврос, 2010, с. 26.

331 Karavangelis G., The Turkish Atrocities in the Black Sea Territories: Copy of Letter of His Grace Germanos, Lord Archbishop of Amassia and Samsoun, Delegation of the Pan – Pontic Congress, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919, p. 4; Տե՛ս նաև՝ Les Atrocités Turques au Pont-Euxin, Copie d'une lettre de S. E. l'Archevêque

1916 թ. ղեկպնեմների կեսերից սկսվում է Ամիսոսի (Սամսունի) հունաթափումը: Ամենից առաջ թուրքական բանակը մոխրի է վերածում քաղաքի շրջակայքը: Գրեթե բոլոր գյուղերը՝ հարուստ ծխախոտի փնկասփաններով, նախ կողոպտվում են, ապա կրակի մատնվում: Մեծաթիվ էին նաև Ամիսոսից արտաքսված հույները, ովքեր ուղարկվում էին հիմնականում Անկարայի վիլայեթ՝ Չորում, Սունգուրլու և ավելի հեռու: Ամասիայի հունական միտրոպոլիտ Գերմանոսը փողեկացնում է, որ ղեկպնեմների 24-ին ձերբակալվում է նաև հույն առևտրականների զգալի մասը և արտաքսվում³³²: Արդեն 1917 թ. հունվարի 6-ին և հաջորդող օրերին թուրքական ոստիկանության սպաներն ավերում են մի շարք հունական եկեղեցիներ: Այդ ժամանակ է, որ բազմաթիվ առևտրականների հետ միասին արտաքսվում են զգալի թվով գիտնականներ, արվեստագետներ և փարբեր ոլորտների նշանավոր մարդիկ³³³:

Կոստանդնուպոլսում Ավստրո-հունգարական կայսրության դեսպան Պալավիչինին Ամիսոսի շրջանում կատարված ողբերգության վերաբերյալ Վիեննա է հաղորդում հետևյալը. «1916 թ. ղեկպնեմների 11 - Հինգ հունական գյուղեր թալանվել են, իսկ հետո այրվել: Բնակիչներն արտաքսվել են: 1916 թ. ղեկպնեմների 12 - Քաղաքի շրջակայքի գյուղերն այրվում են: 1916 թ. ղեկպնեմների 14 - Այրվում են ամբողջ գյուղեր դպրոցներով և եկեղեցիներով: 1916 թ. ղեկպնեմների 17 - Սամսունի շրջանում այրվել է 11 գյուղ: Թալանը շարունակվում է: Գյուղերի բնակիչները ենթարկվում են բռնության: 1916 թ. ղեկպնեմների 31 - Մոտ 18 գյուղ այրվել է ամբողջությամբ, իսկ 15-ը՝ մասնակիորեն, մոտ 60 կին է բռնաբարվել: Թալանվել են անգամ եկեղեցիները»³³⁴:

1916 թ. նոյեմբերին Կոլոնիայի արքեպիսկոպոսության Նիկոպոլսի (Շապին Գարահիսար) շրջանի Վալջանա, Տրուպի բնակավայրերը ենթարկվում են հարձակման: Բնակիչների մի մասին քշում են, մյուս մասին՝ սպանում: Շրջանի մյուս գյուղերը, որ դեռևս չէին ենթարկվել հարձակման, ամենին էլ ավելի լավ վիճակում չէին գտնվում: Նիկոպոլիս քաղաքը կրակի մատնվեց այն հայերին գրնելու համար, ովքեր փորձել էին ապաստան գտնել հույների փնեմում: Այսպեղ թուրքերը կազմակերպեցին քրիստոնյաների՝ հայերի և հույների լիակատար կոտորած և ունեց-

d'Amassia et Samsoun Germanos, Paris: Imp. Dubois et Bauer, 1918, p. 3-4.

332 Les Atrocités Turques au Pont-Euxin..., p. 5.

333 Նույն փնեմում:

334 Μαλκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αργαίου, 2010, σελ. 196.

վածքի թալան: Նրանցից հսկայական թվով մարդիկ բռնի մահմեդականացվեցին³³⁵:

Հատուկ ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ երիտթուրքերն իրենց վարած հակաքրիստոնյա քաղաքականությունում զգալի տեղ էին հատկացնում հույների մահմեդականացմանը: Այդ երևույթը հատկապես մեծ չափերով դրսևորվեց Կոնստանդնուպոլսի շրջանի բնակավայրերում, ինչի մասին են վկայում Տիեզերական պատրիարքարան հասած բազմաթիվ տեղեկությունները: Այսպես, Նիկոպոլսի մի թուրք բնակիչ՝ Խալիլ Թոփանօղլուն, հրապարակայնորեն խոսում էր այն մասին, որ մինչև պատերազմը նա «մեռնում էր սովից», իսկ այժմ ապրում է շաք լավ՝ համարյա դրախտում, բազմաթիվ թուրքացված (մահմեդականացված) հույն աղջիկների հետ³³⁶:

Խալիլիայի արքեպիսկոպոսության Արգիրուպոլսի (Գյումուշխանեի) շրջանում Տրապիզոնի վալի Ջեմալ Ազմիի հրամանով թուրքական պաշտոնյաները հայտարարեցին հունական ապրանքների բոյկոտ: Դա չափազանց ծանր դրության մեջ դրեց հույներին: Բացի այդ քրիստոնյա հույների գորահավաքի հետևանքով այս շրջանում երիտասարդ և առողջ հույն տղամարդիկ գրեթե չէին մնացել, որ պաշտպանեին իրենց ընտանիքները: Չափազանց նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել հունական համայնքների ոչնչացման համար: Այս իրավիճակում ռուսական զորքերի առաջխաղացումն ուղղակի զագաթնակեցին հասցրեց հունական տարրի նկատմամբ եղած ավերությունը: Երբ ռուսները գրավեցին Էրզրումը, Արգիրուպոլսից և շրջակայքից մեծաթիվ թուրքեր տեղափոխվեցին Սեբաստիա՝ այդ ընթացքում թալանելով և ավերելով քրիստոնեական գյուղերը³³⁷:

Դիվանագիտական մի զեկուցագրից պարզ է դառնում, որ Կերասունի շրջանում շուրջ 38 գյուղ է հունաթափվել, մոտ 23.000 հույն՝ արտաքսվել³³⁸:

335 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 97.

336 Малкилис Ф., նշվ. աշխ., էջ 27:

337 Այդ ընթացքում Վերին Տարսուս, Ներքին Տարսուս, Մելեք, Ուլու-Մեյրան, Մակրոլիթ, Յաուլ, Զիման, Կոմպատուր, Պապուց, Զապուլի, Պինձանլա, Թումանօղլու, Սոմլի, Պարոնի, Զանգեր և Սիոն գյուղերի ողջ քրիստոնյա բնակչությանը՝ բացառությամբ 200 հոգու, արտաքսեցին Սեբաստիա: Տեղեկեղեցիները և դպրոցները սկզբում թալանվեցին, այնուհետև այրվեցին: Շարժական գույքը կողոպտվեց, իսկ անշարժ գույքը բռնագրավվեց թուրքերի կողմից: Տե՛ս Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 97.

338 Les Persécutions antihelléniques en Turquie..., p. 53.

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Պոնտոսում կատարված ջարդերի մի յուրօրինակ վիճակագրական ամփոփագիր է Տրապիզոնի հունական հոգևոր առաջնորդի զեկուցագիրը՝ ուղղված գնդապետ Կաթեխակիսին 1919 թ. մայիսի 20-ին: Համաձայն այդ փաստաթղթի՝ Ամասիայի շրջանում պատերազմից առաջ հունական բնակչությունը կազմում էր 136.768 մարդ: Այդ թվից 73.375-ը արտաքսվեց կամ տեղահանվեց, ընդ որում 70 %-ը գոհվեց աքսորի ժամանակ, և միայն 30 %-ը վերադարձավ: Նեոկեսարիայի շրջանից արտաքսված 25.000 մարդուց փրկվեց գյուղացիների միայն 6 %-ը, իսկ քաղաքացիների՝ 35 %-ը, ընդ որում փրկվածները թալանված էին և մերկ՝ հիրավի ներկայացնելով թուրքերի բարբարոսության կենդանի վկայություն: Կոլոնիայի շրջանում բոլոր գյուղերը դատարկվել էին, իսկ Նիկոպոլսում քչերն էին ողջ մնացել: Խալդիա-Աերասունի հատվածում հունական ամբողջ բնակչությունը կազմում էր 167.450 մարդ: Նրանցից 45.000-ը ռուսական գրավման ժամանակ ապաստան խնդրեց Ռուսաստանից, իսկ ավելի քան 90.000-ն արտաքսվեց Փոքր Ասիայի խորքերը: 80 %-ը մահացավ սովից, հեղափոխություններից և հարձակումներից: Աերասունի 72 հունական գյուղերից ոչ մեկը չմնաց³⁴¹:

Կոստանդնուպոլսի Հունական պիեզերական պատրիարքարանը, ամփոփելով Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Պոնտոսում հույն գոհերի թվային տվյալները՝ ըստ վեց միպրոպությունների, տալիս է հետևյալ վիճակագրությունը.

մեջ են մտնում թուրքերի հետ, որի ընթացքում հինգ վանական և 300 քրիստոնյա կարողանում են գաղտնի հեռանալ վանքից: Սակայն թուրքերն անդրդվելի էին: Հաջորդ օրը նրանց է միանում նաև շրջակայքի մահմեդական բնակչությունը, որոնք էլ գրավում և թալանում են վանքը: Եկեղեցական գույքը յուրացվում է, իսկ ձեռագիր մատյանները, արխիվներն այրվում են: Երկու տարի անց Ռոդոպոլիսի միպրոպոլիս Կիրիլը գրում է, որ ոչ պակաս, քան 487 քրիստոնյա է կոտորվել Վազելոն վանքում: Տե՛ս Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 110-111. Տե՛ս նաև՝ King W. H., Turkish Atrocities in Asia Minor, Washington: United States Government, Printing Office, 1992, p. 16-17.

341 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 28:

Աղյուսակ 20.

Նաստրամբոլ	27.216
Ամասիա	89.370
Նոլոնիա	19.938
Ռոդոպոլիս	17.479
Տրասպիզոն	38.434
Խալդիա	64.582
Ընդամենը	257.019 ³⁴²

Հայկական վիլայեթներում ևս տեղի ունեցան հույների տեղահանություններ: Այսպես, Բիթլիսի, Մուշի, Կարինի, Երզնկայի հույները թուրքերի գործած վայրագությունների հետևանքով հայերի հետ կոտորվեցին, նրանց մի մասն էլ տեղի հայության հետ բռնեց գաղթի ճամփան: Իսկ ահա Կարսի մարզի հույները, որոնք բավական մեծաթիվ էին, հունական հյուպատոսության վկայությունների տվյալներով դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերի 23-ին և 25-ին, երբ թուրքերը գրավում և թալանում են Օլթին ու Արդահանը, իսկ դեկտեմբերի 26-31-ը պաշարում Սարիղամիշը, սկսում են մեծ զանգվածներով հեռանալ իրենց բնակավայրերից: Այս շրջանում Կարսի մարզի շուրջ 20.000 հույն հեռանում է դեպի արևելյան և հյուսիսարևելյան նահանգներ: Օլթիի ու Սարիղամիշի հույները շարժվում են դեպի Կարս, իսկ Արդահանում հաստատվածները՝ ապաստանում Ախալքալաքի հունական գյուղերում: Բացի այդ, այս շրջանում միայն Ախալշեն և Երևան էին հասել 8.900 հույն, որոնց մի մասն առավել ապահովության համար շարժվեց դեպի Թիֆլիս և Նյուսիսային Կովկաս³⁴³:

Առանձնակի բարդություն է ներկայացնում պատերազմի փորձիներին հույն զոհերի ու արտաքսվածների ընդհանուր թվի որոշումը: Որոշ հետազոտողներ հակված են կարծելու, որ այդ թիվը փափաքովում է 240.000-300.000-ի միջև, որից քառորդը զոհվեց սովից ու զրկանքներից³⁴⁴: 240.000

342 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 7:

343 Բարթիկյան Հր., Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հույները: Վերաբնակեցումներ և տեղահանություններ: Պարմա-բանասիրական հանդես, 1999, թիվ 2-3, Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 400:

344 Sacher H., The Emergence of the Middle East: 1914-1924, New York: Alfred A.

յովայր հյուպատոսների հաղորդագրություններում նշված թվերի գումար է, սակայն չի ներառում Փոքր Ասիայի այն շրջանները, որոնք տեղ չեն գտել դրանցում³⁴⁵։ Ուստի այդ թիվը բավական պակաս է իրական թվից։ Առավել ամբողջական և արժանահավատ են բրիտանական «The Morning Post» օրաթերթի կոստանդնուպոլսյան հասցի ունեցող թղթակցի տվյալները, որոն համաձայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին 450.000 հույ բռնագաղթվեց, որի ընթացքում 150.000-ը տեղափոխվեց աշխարհամասի գումարտակներ և սպանվեց, իսկ 250.000-ը Փոքր Ասիայից և Թրակիայի արտաքսվեց Նուսաստան։ Նույն աղբյուրի համաձայն դրան պետք է ավելացնել Բալկանյան պատերազմներից (ներառյալ) մինչև Առաջին աշխարհամարտ ընկած ժամանակահատվածում արտաքսված շուրջ 350.000 հույներին³⁴⁶։

Սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն Նուսական փեեզերակա պարտիարքարանի տվյալները, որոնց համաձայն Փոքր Ասիայում (առան Պոնտոսի) զոհերի թվաքանակի պատկերը հետևյալն էր.

Այդուսակ 21

Շրջան (թեմ)	Բալկանյան պատերազմներից հետո	Առաջին համաշխարհային պատերազմ	Ընդամենը
Եփեսոս	49.695	8.239	57.934
Նեիոպոլիս	-	9.842	9.842
Չեքմե	60.496	-	60.496
Զմյուռնիա	9.250	-	9.250
Այվալի	5.657	20.730	26.387
Մոշոնիսին	-	6.000	6.000
Ֆիլադելֆիա	-	1.959	1.959
Միգդի	8.628	7.519	16.147
Անեոն	-	13.813	13.813
Դարդանեյ	19.055	6.520	25.575
Նիկոմեդիա	444	8.446	8.890
Պիսիդիա	665	6.395	7.060
Մարմարա	-	29.600	29.600
Բրուսա	-	12.076	12.076
Ռոդոս	-	370	376
Տարսուս և Ադանա	-	3.650	3.650
Քադկեյոն	-	9.394	9.394
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	153.890	144.559	298.449³⁴⁷

345 Les Persécutions antihélleniques en Turquie, ..., p. 60 - 62.

346 [Manchester League of Unredeemed Hellenes], Turkey's Crime..., p. 31.

347 René Puaux. նշվ. առիթ. էջ 7:

Ըստ Պարիսի հարցարանի՝ Թրակիայում զոհերի պարկերը հետևյալն է.

Աղյուսակ 22.

Շրջան (թեմ)	Բալկանյան պարտերազմներից հետո	Առաջին համաշխարհային պարտերազմ	Ընդամենը
Ադրիանապոլիս	17.334	-	17.334
Էնոս	1.457	3.625	5.082
Վիզա	20.677	8.106	28.783
Խանո-Խորա	7.018	-	7.017
Դերկուս	13.542	-	13.542
Դեմոփիկա	13.148	5.368	18.516
Ներակլիա	29.081	22.688	51.769
Գալիպոլի	-	32.825	32.825
Միրոֆիլո	-	4.060	4.060
Քիրո-Քիլիսե	3.500	11.493	14.993
Սիլվիի	2.960	-	2.960
Սուգուպոլիս	7.850	-	7.850
Չորլու	13.715	-	13.715
ԸՆԴՀԱՄԵՆԸ	130.282	88.165⁴⁴⁸	218.447³⁴⁹

Կ. Պոլսի Հունական տիեզերական պարիսի հարցարանի տվյալների համադրումը Թրակիայի, Փոքր Ասիայի և Պոնտոսի համար Բալկանյան պարտերազմներից մինչև Առաջին համաշխարհային պարտերազմի ավարտն ընկած ժամանակահատվածի համար հետևյալն է.

Աղյուսակ 23.

Տարածաշրջան	Բալկանյան պարտերազմներից հետո	Առաջին համաշխարհային պարտերազմ	Ընդամենը
Թրակիա	130.282	88.165 (88.485)	218.447 (218.767)
Փոքր Ասիա	153.890	144.559	298.449
Պոնտոս	-	257.019	257.019
ԸՆԴՀԱՄԵՆԸ	284.172	489.743 (490.063)	773.915 (774.235)

³⁴⁸ Նույն աղբյուրում 88.165 տվյալը հիշարակվում է նաև որպես 88.485: Տե՛ս René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 8:

³⁴⁹ René Puaux, նաև ստե՛ս էջ 7:

Փաստորեն, երեք տարածաշրջանների՝ Թրակիայի (218.767), Արևմտյան Փոքր Ասիայի (298.449), Պոնտոսի (257.019) նշված տվյալները և դրանց գումարը (774.235) ներառում են 1913-1918 թթ. ընկած ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրությունում տեղահանված հույների հավաքական թիվը³⁵⁰:

Հույների զանգվածային ոչնչացման առաջին շրջանում գոհերի թիվը գրեթե նույնքան է նշում նաև Հ. Մորգենթաուն: Ըստ նրա տվյալների՝ սկզբնապես տարագրված հույների թիվը 400.000 էր: Մակայն կոնկրետ թիվ չնշելով՝ նա գրում է. « (...) Ներկաբար հույների մարտիրոսությունն ընդգրկում էր երկու փուլ՝ պատերազմին նախորդող և 1915 թ. սկիզբը: Առաջինը հարվածի ենթարկվեցին Փոքր Ասիայի ծովափում ապրող հույները: Երկրորդը տուժեցին Թրակիայի և Մարմարա ծովի, Դարդանելի, Բոսֆորի, ինչպես նաև Սև ծովի շրջանի հույները: Այս վերջինները հարյուր հազարներով ուղարկվեցին Փոքր Ասիայի խորքերը: Թուրքերը գրեթե նույն կերպ վարվեցին հույների հետ, ինչպես վարվել էին հայերի հետ: Նրանք սկսեցին հույներին տեղակայել Օսմանյան բանակի մեջ և հետո տեղափոխել աշխատանքային գումարտակներ՝ օգտագործելով նրանց ճանապարհներ կառուցելու համար Կովկասում և գործողության այլ վայրերում: Հույն զինվորները հայերի պես հազարներով մեռան ցրտից, քաղցից և ուրիշ գրկանքներից: Պահված զենքեր գտնելու համար տնեպուն նույն խուզարկությունները տեղի ունեցան հունական գյուղերում, և հույն տղամարդիկ ու կանայք ծեծվեցին և կտրուկների ենթարկվեցին ճիշտ այնպես, ինչպես իրենց հայ ընկերները: Հույներն էլ ենթարկվեցին նույն բռնագրավումների, որոնք հանգեցրին ամենամեծ կոդուպուտի, ինչպես դա տեղի էր ունեցել հայերի հետ: Թուրքերը փորձեցին հույն հպատակներին բռնի մահմեդականացնել. հույն աղջիկները հայ աղջիկների պես առևանգվեցին և թուրքական հարեմներ տարվեցին, հույն տղաները հափշտակվեցին և մահմեդականների տնեպում տեղավորվեցին: (...) Ամենուր հույները խմբերով հավաքվեցին և թուրք ժանդարմների այսպես կոչված պաշտպանության տակ փոխադրվեցին, գլխավորապես հեփոփուն, երկրի խորքերը: Թե այս ձևով քանի հոգի ցիրուցան եղան, որոշակիորեն հայտնի չէ, սակայն մոտավոր հաշիվը տալուսնում է 200.000-ից մինչև 1.000.000»³⁵¹:

350 Tsirkinidis H., "At last we uprooted them...": The Genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor, through the French Archives, Thessaloniki: Kyriakides Brothers, 1999, p. 107.

Տվյալների հակասականության և անճշտությունների պատճառներից մեկն էլ այն է, որ հաճախ անտեսվել կամ ոչ ճշգրիտ է ներկայացվել Պոնտոսում գոհերի թիվը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Օսմանյան կայսրության պարտությամբ, և 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրվեց Մուդրոսի զինադադարը, որով Անտանտը և Ղունաստանը պարտադրեցին Թուրքիային հնարավորություն տալ ողջ մնացած հույներին վերադառնալու իրենց բնակավայրերը: Սակայն կարճ ժամանակ անց պարզվեց, որ վերադառնալով իրենց տները, հույները դրանք գտնում էին ավերված, թալանված և այրված, իսկ վերահաս քեմալական ազգայնամոլական շարժումն արդեն ազդարարել էր հույն ժողովրդի նոր կոտորածների սկիզբը:

2.2. Հույների զանգվածային տեղահանություններն ու կոպորացիաները 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում: Զմյուռնիայի աղետը

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո 1919 թ. հունվարին իր աշխարանքներն սկսեց Փարիզի հաշտության համաժողովը, որը շարունակվեց մինչև 1920 թ. հունվար: Հունաստանը, մասնակցելով պատերազմին և կատարելով դաշնակցային իր պարտավորությունները, սպասում էր, որ Անտանտի իր դաշնակիցներն էլ կատարեն իրենց խոստումները, և արդարացի լուծում տրվի թուրքահայտակ հույների խնդրին: Հունաստանը լուրջ հույսեր ուներ՝ միավորելու Թուրքիայի կազմում գտնվող հունաբնակ հողերը: Փարիզի հաշտության համաժողովին է. Վենիզելոսը ներկայացրեց հուշագիր, որով պահանջում էր Հունաստանին միացնել Այդոնի վիլայեթի գրեթե ողջ տարածքը, Դարդանեյի առանձին սանջակը և Բրուսայի վիլայեթի արևմտյան հատվածը՝ 125 հազար քառ. կմ տարածքով և այդ ժամանակ արդեն 800.000 հույն և 30.000 հայ բնակչությամբ: Դրան պետք է գումարվեր նաև Իմբրոսից հարավ՝ մինչև Կաստելորիցո ընկած կղզիները՝ որպես արևմտյան Փոքր Ասիային աշխարհագրորեն պարկանող տարածք, որտեղ կար 370.000 հույն և 130.000 թուրք, հրեա և այլ ազգության բնակչություն³⁵²:

Հույն-թուրքական պատերազմը սկսվեց 1919 թ. մայիսի 15-ին, երբ հունական զինված ուժերը Փարիզի հաշտության համաժողովի որոշումների համաձայն³⁵³ իրենց հսկողության տակ վերցրին Զմյուռնիա քաղաքը³⁵⁴: Հունական կողմի այս քայլի համար իրավական հիմնավորում էր ծառայում Մուդրոսի՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված զինադադարի 7-րդ հոդվածը, որը դաշնակիցներին իրավունք էր վերապահում իրենց անվտանգության դեմ սպառնալիքի դեպքում զբաղեցնել ցանկացած ռազմավարական կետ Թուրքիայում³⁵⁵:

352 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 58:

353 1919 թ. մայիսին դաշնակիցների Գերագույն խորհուրդը թույլ տվեց Հունաստանին զբաղեցնել քաղաքը: Տե՛ս Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 66:

354 Ամերիկյան նավատորմի հրամանատարի՝ Զմյուռնիան դաշնակիցների ընդհանուր հսկողության տակ դնելու ծրագիրը չիրականացվեց: Բրիտանական ներկայացուցիչն առաջարկեց դա թողնել հույներին, որ իրենց «առանձին գրավեն թափերաբեմը և թույլ տան, որ իրենց դերը խաղան»: Տե՛ս Horton G., նշվ. աշխ., էջ 73:

355 Toynbee A. J., *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilizations*, London: Constable and Co., 1922, p. 77.

Թուրքական և խորհրդային պատմագրության մեջ փարածված է այն կարծիքը, որ հունական կողմը գլխավոր ագրեսորն էր և արևմտյան իմպերիալիստների կամակարարը: Իրականում հունական բանակի գլխավոր խնդիրների մեջ էր մտնում Թուրքիայի փարածքում իրենց հայրենակիցների պաշտպանությունը: Նարկ է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Մուդրոսի զինադադարից հետո սկսեցին արագ ձևավորվել «ինքնապաշտպանական խմբեր» ընդդեմ Անտանտի, իրականում ընդդեմ Նունաստանին և Նայաստանին փարածք զիջելու³⁵⁶: Այդ խմբերի գործողությունների թիրախ դարձավ ոչ թե Անտանտը, այլ հույն և հայ բնակչությունը: Այդ խմբերին անդամագրվում էին շատ մահմեդականներ, որոնք ժամանակին մասնակցել էին հայերի, հույների և ասորիների դեմ ոճրագործություններին և խուսափում էին պատասխանատվությունից³⁵⁷:

Տիեզերական պատրիարքարանի կողմից 1920 թ. Կ. Պոլսում հրապարակված «Թուրքիայի հելլենականության փառապանքների (վկայությունների) Սև Գիրք զինադադարից մինչև 1920 թ.» փեղեկագիրն անդրադառնում է այդ դեպքերին՝ ներկայացնելով հույների սպանությունների և արտաքսումների բազմաթիվ օրինակներ³⁵⁸: Նշված ժամանակահատվածում հույների հալածանքները լայն արձագանք են ստացել նաև ժամանակի արևմտյան մամուլում: Այսպես, 1919 թ. մարտի 21-ին Լոնդոնի «The Times»-ը գրում է, որ Այդընի շրջանում «ոստիկանությանը հրամայված էր պատրաստվել հույն բնակչության ոչնչացմանը... Յուրաքանչյուր աշխարհացի հրամայված էր սպանել չորս կամ հինգ հույնի ...»³⁵⁹: Նույն ամսին Զմյուռնիայի մոտ՝ Բուդջայում, մի խումբ հույն գյուղացիներ, որ վերադառնում էին դաշտից, ենթարկվում են հարձակման: Սպանվում է հիսուն հույն: Նադորդվում է նաև, որ այս շրջանում հունական փարի շատ

356 Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи..., с. 246 – 247.

357 Այդ կազմակերպությունները ժամանակի ընթացքում բավական շարացել էին: Դրանց թվում էր, օրինակ, «Կարակոլը», որի անդամների մեծամասնությունը «Թեջքիլաթ-ը մահսուսեի» նախկին գործիչներ էին: Կային նաև Կիլիկիայի, Զմյուռնիայի, Թրակիայի և այլ շրջանների «իրավունքների պաշտպանության կոմիտեներ»: Տե՛ս Միրզոյան Կ., Թուրքիայում ազգայնական շարժման հարցի շուրջ 1918-1919 թթ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Եր.: ՄԳԱ «Գիտություն» հրատ., պր. XVI, 1996, էջ 127-129:

358 Անգամ հենց զինադադարի ստորագրման օրը թուրքական մի հրոսակախումբ հարձակվում է Ռոդոպոլսի (Պոնոփոսում) Լիվիդիա գյուղի վրա, կողոպտում, թալանում՝ սպանելով նաև մի կնոջ՝ Զոյե Վասիլիդու անունով: Տե՛ս The Black Book of the Sufferings of the Greek People ..., p. 50.

359 “Extermination of Greeks”, The Times, 21 March, 1919, p. 9.

սպանություններ ու կոդապուրներ են լինում³⁶⁰:

Տրևական գորքերի՝ Ջյուռնիայում ավիանումից մի քանի օր անց՝ 1919 թ. մայիսի 19-ին գեներալ Մ. Զեմալն ուղարկվեց Սամսուն՝ ունենալով ռազմական նախարարի և մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշայի կողմից տրված հրահանգը, որի համաձայն նա պետք է կարգուկանոն հաստատեր այս շրջանում, որքան հնարավոր է շուտ հավաքեր տարբեր վայրերում տեղակայված զենքն ու զինամթերքը, դրանց նկատմամբ սահմաներ հսկողություն³⁶¹: Իրականում Մ. Զեմալը, ժամանելով Սամսուն, ձեռնամուխ եղավ ոչ թե սուլթանի և կառավարության հրամանների կատարմանը, այլ սկսեց իր շուրջը համախմբել Թուրքիայի արևելքում գործող տարբեր ազգայնական ուժերի: 1919 թ. հունիսի 21-ին Ամասիայում Ռաուֆ Օրբայը (Մուդրոսում Օսմանյան պետության պարսկիրակ, ծովային նախարար), Ալի Ֆուադ (Ջեբելսոյ) փաշան (Անկարայում 20-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար), Ռեֆեաթ բեյը (3-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Սամսունի մոտ), սպորագրեցին այսպես կոչված Ամասիայի արձանագրությունը, որում նշվում էր, որ երկրի ամբողջականությունը և ազգի անկախությունը վտանգի մեջ է. պետք է ազգային կոնգրես գումարվի Սվազում, իսկ մինչ այդ Էրզրումում հուլիսի 10-ին կհրավիրվի արևելյան վիլայեթների կոնգրես³⁶²:

1919 թ. հուլիսի 23-ից օգոստոսի 7-ը կայացավ Էրզրումի կոնգրեսը, որը կարևոր դեր խաղաց ազգայնական (քեմալական) շարժման հետագա զարգացման և հաջողության գործում: Համաժողովի արդյունքում ընդունված բանաձևն ու հռչակագիրն ակնհայտորեն ուղղված էին առաջին հերթին հույների և հայերի դեմ: Հստակ ընդգծվում էր, որ Տրապիզոնի վիլայեթը, Ջանիքի սանջակը, ինչպես նաև Էրզրումի, Մեքաստիայի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները կազմում են մեկ ամբողջություն և ոչ մի դեպքում չեն կարող անջատվել Օսմանյան կայսրությունից կամ բաժանվել: Երեսպաշտոնեն նշելով, որ իրենք հաստատում են Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող քրիստոնյաների ձեռք բերած իրավունքները, միաժամանակ ընդգծում էին, որ թույլ չեն տա, որ հույները կամ հայերն այնպիսի դիրքորոշում հանդես բերեն, որ իրենց՝ թուրքերի գոյության համար վտանգ ստեղծվի: Եթե Օսմանյան կառավարությունը

360 "Turks Massacre Greeks", The New York Times, 21 March, 1919, p. 3.

361 Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923 гг., Москва: Наука, 1966, с. 68.

362 Кемаль М., Путь новой Турции 1919-1927, т. 1, Первые шаги национально-

ստիպված լինի հրաժարվել «Արևելյան Անապոլիայի» վիլայեթներից, իրենք կստեղծեն ժամանակավոր կառավարություն, որը թույլ չի տա «ուրևաբակ տալ իրենց հայրերի հողը»³⁶³: Այս գործառույթները դրվում էին «Արևելյան Անապոլիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի» վրա:

Էրզրումի համաժողովում ձևակերպված դրույթները զարգացվեցին և հստակեցվեցին 1919 թ. սեպտեմբերի 4-11-ը տեղի ունեցած Սվազի (Մեքաստիայի) համաժողովում, ուր ի տարբերություն առաջինի՝ ներկայացված էին ոչ միայն «Արևելյան Անապոլիայի», այլ նաև Արևմտյան Անապոլիայի և Ռումելիայի ներկայացուցիչները: Համաժողովում որոշվեց կազմակերպությունն անվանել «Արևելյան Անապոլիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտե»: Մեկ անգամ ևս հիշատակելով 1918 թ. Մուղդոսի զինադադարով ճանաչված սահմանները՝ հռչակագրի երրորդ կետում ամրագրեցին, որ իրենք միաձայն ընդունում են ինչպես Այդընի, Մազնեսիայի (Մանիսա) և Բալըքեսիրի ռազմաճակատներում, այնպես էլ օսմանյան տարածքի ցանկացած մասում ամեն տեսակի ներխուժումների և բռնազավթումների դեմ պայքարի և դիմադրության օրինական բնույթը, որը նպատակ ունի հունական կամ հայկական պետության ստեղծում³⁶⁴: Փաստորեն քեմալական ազգայնամտական ուժերը պատերազմ էին հայտարարում կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին:

Էրզրումի և Սվազի համաժողովներում ընդունված որոշումները հող նախապատրաստեցին 1920 թ. հունվարի 28-ին «Ազգային ուխտի» ընդունման համար:

Մ. Քեմալի ժամանումից հետո Պոնտոսում հակահունական քաղաքականությունը նոր թափ ստացավ և որոշակիորեն համակարգվեց³⁶⁵: Ամենուր տարվում էր քարոզչական ուժեղ պայքար ընդդեմ հույների՝ կոչ անելով հավաքագյալներին սպանել «գյավուրներին»: Ամենուր

363 Кемаль М., *ևշվ. աշխ.*, էջ 419:

364 Նույն տեղում, էջ 419:

365 Որոշ տեղեկությունների համաձայն այս շրջանում հունական կառավարության և Կոստանդնուպոլսի Հունական փեեզերական պատրիարքարանի աջակցությամբ հիմնադրվեց «Մավրի Միրա» (հուն.՝ «Սև բախտ», որը խորհրդանշում էր թուրքական լուծը) հունական ազգային կազմակերպությունը, որը նպատակ ուներ պաշտպանել Պոնտոսի հույն բնակչությանը և հասնել անկախության: Ըստ Մ. Քեմալի՝ այն ղեկավարվում էր անմիջականորեն Է. Վենիզելուսի կողմից: St'ya Кемаль М., *Путь новой Турции 1919-1927*, т. 1, *Первые шаги национально-освободительного движения 1919*, Москва: Литиздат, 1929, с. 6, 199, 350.

հայրաբարություններ էին փակցվում՝ թուրքական դպրոցներում, սրճարան-խանութներում, մզկիթներում և մեդրեսեներում, բոլոր պետական հաստատություններում, նույնիսկ փողոցի անկյուններում՝ դրդելով թուրքերին բնաջնջել հույներին և մաքրել Թուրքիան այդ «անհավատ շնե-րից»³⁶⁶։ Հակահունական քարոզչությունը «սնվում» էր հունական ափիան-ման ժամանակ թուրքերի «մեծաթիվ» սպանությունների «փաստարկնե-րով»³⁶⁷։ Ամերիկյան հյուպատոս Զ. Նորթոնը, ով հույների ափիանումից անմիջապես հետո վերադարձել էր Զմյուռնիա, գրում է. «Շատ է խոսվել դաժանությունների ու ջարդերի մասին, որ թույլ են տրվել 1919 թ. մայի-սի 15-ին հունական զորքերը։ Իրականում դեպքերը, որ տեղի են ունե-ցել այդ օրը և դրան անմիջապես հաջորդող օրերին, այնպես են չափա-զանցվել, որ դրանց ազդեցությունը հասարակական կարծիքի վրա շատ ավելի մեծ եղավ, քան թուրքերի կողմից իրագործված որոշ ազգու-թյունների կանխամտածված բնաջնջումը։ Կարծես ո՛չ հաշվի առնվեց հունական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված՝ նման անկարգու-թյունների անմիջական ճնշումը, ո՛չ էլ բուն հանցավորների նկատմամբ խստագույն պատիժների, այդ թվում՝ մահապատժի կիրառումը»³⁶⁸։ Ամե-րիկյան ականապետ Վիլյամ Փեմբեր Ռիվսը նշում է, որ սպանվել է յոթանասուներեք հոգի գլխավորապես հույն զինվորների և մասամբ քաղաքի ամբոխի կողմից։ Այլ ազգությունների ևս հարյուր մարդ է սպանվել³⁶⁹։ Ընդհանուր առմամբ սպանվել է 50-300 մարդ և դավա-պարվել 74 անձ՝ երեքը մահապատժի, չորսը՝ փաժանակիր աշխա-տանքի, որոնցից երկուսը՝ երկար փարիների, փասներկուսը՝ երկա-րափս և հիսուներեքը՝ կարճ ժամկետով բանտարկության։ 74 դավա-պարվածներից 48-ը հույն էր, փասներեքը՝ թուրք, փասներկուսը՝ հայ և մեկ հրեա։ Երեք հույնից, որ մահապատժի էին ենթարկվել, մեկը զինվոր էր³⁷⁰։

Այդ նույն ժամանակ Պոնտոսում իրավիճակը դառնում էր ճգնաժամային։ Ամասիայի միտրոպոլիտ Գերմանոսի՝ 1919 թ. մայիսի 31-ի հաղորդագրությունից պարզ է դառնում, որ ամբողջ ամռան

366 Murat J., The Great Extripction of Hellenism and Christianity in Asia Minor, the Historic and Systematic Deception of World Opinion Concerning the Hideous Christianity's Uprooting of 1922, Miami-Florida: A Triantafillis publ., 1999, p. 60-61.

367 Թուրքական լրագրերը հունական բանակի՝ Զմյուռնիայում ափիանումից հետո «թուրքերի կոտորածի» արդյունքում սպանվածների թիվը հաաքոնցին անգամ փասկյակ հազարների։ Տե՛ս Murat J., նշվ. աշխ., էջ 66։

368 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 72-73։

369 Նույն փեղում, էջ 75։

370 Նույն փեղում, էջ 75-76։

ընթացքում շարունակվել է հույն բնակչության կողոպուտը, երեխաների հափշտակությունը, սպանություններն ու ահաբեկչությունը՝ օգտագործելով նաև լազերին³⁷¹։ Այս շարունակական դաժանությունները ստիպեցին Պոնտոսի հույներին բարձրանալ լեռները և դառնալ պարտիզաններ (հուն. Παλίκαρι)։ Զինադադարից հետո, երբ այսպեղ ժամանեցին անգլիական զորքերը, լեռներում ապաստանած հույների մեծ մասն իջավ իրենց բնակավայրերը, սակայն նրանց հեռանալուց հետո թուրքերի հալածանքների հետևանքով հույները կրկին բարձրացան լեռները։ Նրանք ձեռնարկեցին ինքնապաշտպանական միջոցներ և աստիճանաբար սկսեցին զորեղանալ, ու անգամ նրանց սկսեցին անվանել «Պոնտոսի հույն չեթեներ»։ Մեծ ծովի մերձափնյա շրջանի հույների տեղահանության ժամանակ Սամսունի, Բաֆրայի, Կավդայի բոլոր այն հույն գյուղացիները, ովքեր կարողացան, անգամ իրենց ընտանիքներով լեռները բարձրացան։ Այսպես, Բաֆրայից մինչև Չարշամբա ընկած լեռներում ապաստանեց 20-25.000 մարդ՝ այր, կին և մանուկ, որից 3-4 հազարը զինված էր³⁷²։ Հայդուկային պայքարի գլխավոր օջախներ դարձան Բաֆրան, Սանտան և Օրդուն, շուրջով պարտիզանական ջոկատներ հայտնվեցին Տրապիզոնում և Կարսի շրջանում։ Հունական ինքնապաշտպանական շարժման տաղանդավոր և նշանավոր ներկայացուցիչներն էին Վասիլիս աղան (Վասիլիս Անֆոպուլոս), Իստալ փաշան, Անտոն Չաուշը, Էվկլիդես Կուրտիդին, Անաստաս աղան, Աբաձիսը, Դելի աղան, Էմիլ աղան և այլք³⁷³։ Նրանք պաշտպանում էին ողջ մնացած հույն բնակչությանը, չնայած ունեին զենքի ու զինամթերքի և հատկապես պարենի պակաս։ Արտասահմանի պոնտացի հույները Սանտայի հերոսական պաշտպանության ժամանակ որոշակի օգնություն ցույց տվեցին ֆիդայիներին ոչ միայն հանգանակություններով, այլ նաև ուրիշ միջոցներով։ 1919 թ. Բաթումում հիմնադրվեց «Սանտացի դիմադրողների դրսի կազմակերպության կոմիտեն» (նախագահ՝ Խրիստոս Միսմալիդես), որի նպատակն էր նյութական և բարոյական օժանդակություն ցույց տալ Սանտայում պայքարողներին³⁷⁴։ Առաջին գումարը, որ հավաքվել էր կոմիտեի կողմից, փոխանցվեց սանտացի ուսուցիչ Ֆիլիպոս Խիմոնիդեսին, երբ վերջինս եկել էր Բաթում, որպեսզի շփման մեջ մտնեն Ազգային խորհրդի և Պոնտոսի ազգային ժողովի

371 The Black Book of the Sufferings..., p. 31-32.

372 Հայկունի Պ. Ա., Թափալ Օսման և դեպքերը Մարգուանի մեջ Զինադադարեն յետոյ, Աթենք։ Տպ. «Նոր օր», 1924, էջ 29։

373 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 29։

374 Նույն տեղում, էջ 30։

հետ³⁷⁵:

Հունական զինված խմբերը որոշ ժամանակ թուրքական գորքերին դիմադրելուց հետո ստիպված եղան հեռանալ Հունաստան: Նեպաքըքիը է այն փաստը, որ հունական ինքնապաշտպանական մարտերը, ինչպես հայերինը, որոշակիորեն ապահովեցին խաղաղ բնակչության անվտանգությունը: Պոնտոսի հույների խնդրով զբաղվող անվանի մասնագետ Կ. Ֆոտիադիսը նշում է. «Մինչդեռ այն շրջաններում, ուր չէին կարող գործել պարտիզանները, թուրքերն անարգել շարունակում էին կատարել իրենց կոռծանիչ գործը: Ամեն օր ստացվում էին ողբերգական լուրեր»³⁷⁶:

1919 թ. հուլիսի 25-ին Պոնտոսի հույների՝ Բաթումում ընթացող կոնգրեսի նախագահ Վ. Իոաննիդեսը նամակ ուղարկեց Կ. Պոլսում Հունաստանի դեսպանին՝ տեղեկացնելով փրոդ վիճակի մասին և խնդրելով հունական կառավարության անհապաղ միջամտությունը³⁷⁷: Մինչ այդ՝ 1919 թ. հունիսի 14-ին, Հունաստանի վարչապետ Է. Վենիզելոսը դիմեց Հաշտության կոնֆերանսի Բարձրագույն խորհրդին՝ խնդրելով դաշնակիցներին թույլ տալ ընդարձակելու հույների զբաղեցրած գոտին՝ հիմնավորելով, որ միայն այդ ճանապարհով կկանխվեն թուրք ոճրագործների կողմից այդ տարածքներում կատարվող շարունակական արյունահեղ հարձակումները³⁷⁸:

Սակայն Վենիզելոսի դիմումը մնաց անպատասխան, իսկ հույն բնակչության հալածանքները շարունակվում էին ոչ միայն Պոնտոսում, այլ նաև կենտրոնական և արևմտյան Փոքր Ասիայում: Այսպես, 1919 թ. մայիսի 27-ին հունական բանակն ազատագրեց Այդըն քաղաքը, սակայն շուրջով ստիպված եղավ հետ քաշվել և նորից զբաղեցնել այն հուլիսի 4-ին: Այդ ընթացքում թուրքերն այրեցին քաղաքը. Այդընի երկու երրորդը կոռծանվեց³⁷⁹: Հունական բանակի՝ քաղաքը լքելուց հետո ավելի քան երեք հազար հույն արտաքսվեց Դենիզլիի ուղղությամբ³⁸⁰: Այդընի հունիսյան դեպքերից հետո մոտ 7.000 հույն Այդընից, Օմորլուից, Ալչեից, Կիոսկից և շրջանի այլ քաղաքներից արտաքսվեց Նազլի³⁸¹: Բրիտանացի

375 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 31:

376 Харалампидис М., Фотиадис К., Понтийцы, Право на память, Салоники: Изд. "КЕПОМЕ", 2004, с. 99.

377 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 29:

378 Murat J., նշվ. աշխ., էջ 60:

379 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 91:

380 The Black Book of the Sufferings..., p. 90.

381 Նույն տեղում, էջ 103:

պարմաբան Ա. Թոյնբեիի փվյալներով հունիս ամսին Այդընի փարածքում միայն սպանված հույների թիվը 500 էր³⁸²։ Մոտավորապես նույն հարվածում բրիտանական «Daily Telegraph»-ի փվյալներով 3.500-ն էլ սպանվեց բռնագաղթի ժամանակ³⁸³։

Ակնհայտ է, որ հունական ուժերի կողմից վերահսկվող փարածքից դուրս քրիստոնյաների վիճակը շարունակում էր մնալ ճգնաժամային՝ թուրքական «ազգային կազմակերպությունների» կողմից ձեռնարկված միջոցառումների հետևանքով։ Ուղղակի անհրաժեշտություն էր դարձել հունական ուժերի առաջխաղացումը՝ խաղաղ բնակչությանը փրկելու համար։ 1920 թ. հունիս ամսին հունական կառավարությունն ստացավ դաշնակիցների համաձայնությունը՝ ընդլայնելու Փոքր Ասիայում զբաղեցրած փարածքը³⁸⁴։ Մինչ այդ պահը՝ 1919 թ. մայիսի 15-ից մինչև 1920 թ. հունիսի 22-ը, հունական զորքերի կողմից վերահսկվող փարածքը հարավում հասնում էր Այդըն, արևելքում՝ Ղասաբա, հյուսիսում՝ Այվալըք քաղաքները³⁸⁵։

1920 թ. հունիսի 22-ից հունական բանակը հարձակում սկսեց Զմյուռնիայի գոտուց՝ կապարելով դեսանտային գործողություններ Մարմարա ծովի ափերին և նպատակ ունենալով վերահսկել Դարդանեյից ու Մարմարա ծովից հարավ ընկած շրջանները³⁸⁶։ Նույն այդ շրջանում հույների առաջխաղացումն Արևելյան Թրակիա փնեց մեկ շաբաթ (1920 թ. հուլիսի 20-27), և միայն դաշնակիցների ճնշումը խանգարեց նրանց զբաղվել Կոստանդնուպոլիսը³⁸⁷։ Դա կապարվեց այն բանից հետո, երբ հույների՝ Զմյուռնիայի գորախումբը և Գ. Կոնդիլիսի 3-րդ հետևակային գունդը փոխադրվեցին Պանդերմայից Ռոդոսսրոն։ Զաֆար Թայարի՝ արևելյան Թրակիայում թուրք ազգայնական առաջնորդի թույլ և անկազմակերպ ու-

382 Toynbee A. J., նշվ. աշխ., էջ 151, 273-274:

383 Boyajian D. H., Armenia: The Case for a Forgotten Genocide. Westwood, New Jersey: Educationed Book Crafters, 1972, p. 153.

384 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 125:

385 Корсун Н. Г., Греко – Турецкая война 1919 – 1922 гг., Москва: Гос. Военное изд. Наркомата Обор. СССР, 1940, с. 8–9.

386 Նույն փեղում, էջ 9:

387 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2 : Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge-London-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 1977, p. 358. Հույների զբաղեցրած փարածքն Արևմտյան Թրակիայում (1919 թ. հոկտեմբերի 18) կազմում էր 8.405 քառ. կմ, իսկ Արևելյան Թրակիայում՝ 20.634 քառ. կմ: Sten Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 65:

Ժերը սեղմվեցին հույների կողմից և ցիրուցան եղան: Ինքը՝ Թայարը, գերի ընկավ³⁸⁸: 1920 թ. հուլիսի 26-ին հունական զորքերը մտան Ադրիանապոլիս:

Ահա այս պայմաններում 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրվեց Սևրի պայմանագիրը դաշնակիցների և Օսմանյան Թուրքիայի միջև: Հունաստանն ստացավ Այդընի վիլայեթի Զմյուռնիայի և Մանիսայի սանջակները, Բրուսայի վիլայեթի Բալըքեսիրի սանջակը: Եվրոպական Թուրքիայում Հունաստանին ամրագրվեց Արևելյան Թրակիան՝ մինչև Չաթալջայի գիծը³⁸⁹: Զմյուռնիան պետք է կառավարվեր Հունաստանի կողմից հինգ տարով, սակայն նավահանգստում պետք է բարձրացված մնար սուլթանական դրոշը: Ժամկետի ավարտից հետո այն պետք է փոխանցվեր Հունաստանին, եթե տեղական խորհրդարանը կամ հանրաքվեն այդպես որոշեր: Հունաստանին անցան նաև Իմբրոս և Տենեդոս կղզիները, որոնք վերահսկում էին մուրքը դեպի նեղուցներ³⁹⁰: Մնացած տարածքները, որոնց նկատմամբ Հունաստանը մեծ հետքերորություն ուներ, հատկապես Էպիրոսը, Կիպրոսը, Կոստանդնուպոլիսը, նեղուցների գոտին և Պոնտոսը, դուրս մնացին նրա ձեռքբերումների շրջանակից³⁹¹:

1920 թ. հոկտեմբերին հունական բանակը շարունակեց իր առաջխաղացումը՝ նպատակ ունենալով մեծացնել ճնշումը բեմալականների վրա, որպեսզի վերջիններս ճանաչեն Սևրի պայմանագիրը և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը ստիպեն գնալ խաղաղ բանակցությունների: Հունական նոր առաջխաղացումն սկսվեց Է. Վենիզելոսի լիբերալ կառավարության օրոք, որը, սակայն շուտով կորցրեց իշխանությունը և փոխարինվեց Դ. Գունարիսի կառավարությամբ³⁹²: Իշխա-

388 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 128:

389 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 59:

390 Howard Harry N., The Partition of Turkey, A Diplomatic history 1913-1923, New York; Howard Fertig, 1966, p. 245.

391 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 129:

392 Հունաստանում 1920 թ. նոյեմբերի 1-ին տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրություններ: Է. Վենիզելոսը և իր կողմնակիցները պարտություն կրեցին՝ խորհրդարանում ստանալով 118 տեղ՝ 369-ից: Հոկտեմբերին մահացավ նաև Ալեքսանդր արքան (1917-1920): Իրադրությունն առավել բարդացավ, երբ Կոստանդին արքայի մյուս որդին՝ արքայազն Պավլոսը (Պոլ), հրաժարվեց գահից՝ պատճառաբանելով, որ իր հայրը երբեք չի հրաժարվել գահի նկատմամբ իր իրավունքից, ուստի դեռ շարունակում է մնալ երկրի օրինական թագավորը: Նոր կառավարությունը հանրաքվեով գահին վերադարձրեց Կոստանդին Առաջին արքային (1913-1917 և 1920-1922): Տե՛ս Murat J., նշվ. աշխ., էջ 97-98:

նության փոփոխությունը և մանավանդ Առաքանդին արքայի վերադարձը բացասաբար ընդունվեց դաշնակիցների, հատկապես Մեծ Բրիտանիայի կողմից³⁹³։ Իր վերադարձից հետո արքան փոխեց Առաջին աշխարհամարտի վերերան սպաներից շարերին և ավագ պաշտոններում նշանակեց միապետական անփորձ սպաների³⁹⁴։ Հունական բանակի սպայակազմը, որը պաշտպանում էր Զմյուռնիան և Փոքր Ասիայի ափերը, հիմնականում «ազատվեց» Վենիզելոսի կողմնակիցներից։

1920 թ. դեկտեմբերին հունական ուժերը, մոտենալով Էսքիշեհիրին երկու ճակատով՝ հյուսիս-արևմուտքից և Զմյուռնիայից, 1921 թ. հունվարի 10-ին ճակատամարտ Կոնյայի շրջանում Ինոնյու գետի ափին՝ ճիշտ Զյութահիայից հյուսիս։ «Ինոնյուի առաջին մարտից» հետո հույներն սկսեցին նահանջել դեպի Բրուսա։ Դա պատերազմում թուրքերի առաջին «մեծ հաղթանակն» էր Արևմտյան ճակատի հրամանատար Իսմեթ փաշայի (հետագայում՝ Ինոնյու) գլխավորությամբ³⁹⁵։ Չնայած դա փոքր ճակատամարտ էր՝ ներառելով միայն մեկ հունական դիվիզիա, սակայն կարևոր նշանակություն ունեցավ թուրք ազգայնականների ոգևորությունը բարձրացնելու տեսանկյունից և, որ ամենակարևորն է, որոշակիորեն «ստիպեց» դաշնակիցներին՝ ի հայտ բերելու հույների հարցում իրենց հետընթացը Սևրի պայմանագրի դրույթներից։ Դա դրսևորվեց արդեն 1921 թ. փետրվարի 21-ից մարտի 12-ը տեղի ունեցած Լոնդոնի կոնֆերանսում, որտեղ լրջորեն քննարկվեց Փոքր Ասիայում տիրող ռազմական իրավիճակը։ Կոնֆերանսին մասնակցում էին և՛ Ա. Պալսի, և՛ Անկարայի կառավարությունները։ Հունական կողմը հաստատեց իր բանակի պատրաստակամությունը և մարտունակությունը՝ ազատագրելու Անատոլիայի հունական բնակչությանը թուրքական լծից։ Վարչապետ Կալոգերոպոլոսի խոսքերով՝ Անատոլիայում իրենց զինուժի քանակը կազմում է 120.000 մարդ, մինչդեռ թուրքերինը՝ 65.000։ Դա հնարավորություն կտա հունական զորքերին երեք ամսվա ընթացքում ջախջախել քննադականներին և Փոքր Ասիայում լիակատար կարգուկանոն հաստատել³⁹⁶։ Մինչդեռ քննադականները պահանջում էին Թուրքիայի

393 Դա պայմանավորված էր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կոստանդինի վարած գերմանամետ քաղաքականությամբ։ Դաշնակիցները հայտարարեցին, որ Հունաստանն այլևս չի ստանա ֆինանսական օժանդակություն։ Տե՛ս Murat J., նշվ. աշխ., էջ 175։

394 Վերջին լուր, 6 հունիսի, 1921։

395 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 358։

396 Шамсутдинов А. М., նշվ. աշխ., էջ 235-236։

ճանաչում 1913 թ. սահմաններով: Ընդհանուր առմամբ, Լոնդոնյան կոնֆերանսը ոչ մի շոշափելի արդյունքի չհասավ³⁹⁷:

Ինոնյուի առաջին ճակատամարտից հետո հույները քաշվեցին իրենց նախկին դիրքերը՝ Բրուսայի և Ուշակի միջև: Լոնդոնի կոնֆերանսից հետո՝ 1921 թ. մարտի 23-ին, հույները սկսեցին նոր հարձակում: 1921 թ. մարտի 27-ից ապրիլի 1-ն Ինոնյու գետի ափին տեղի ունեցավ երկրորդ մարտը, որը նշանավորվեց որպես Իսմեթ բեյի գլխավորած թուրքական զորքի երկրորդ հաղթանակ³⁹⁸:

1921 թ. հուլիսին ուժեղացված հունական բանակը՝ բաղկացած ինը դիվիզիայից, սկսեց ուժեղ հարձակում Աֆիոն-Կարահիսար-Ջյութահիա-Էսքիշեհիր գծով Իսմեթի գլխավորած թուրքական ուժերի դեմ: Հույները հուլիսի 12-ին գրավեցին Աֆիոն-Կարահիսարը, հուլիսի 17-ին՝ Ջյութահիան, իսկ հուլիսի 20-ին՝ Էսքիշեհիրը: Թուրքները նահանջեցին և արդեն գտնվում էին Անկարայից միայն 50 կմ հեռավորության վրա³⁹⁹: Սակայն հույներն արագ չզարգացրին իրենց ռազմական հաջողությունները: Թուրքական բանակը, նահանջելով Սաքարիա գետի արևելյան շրջան, կազմակերպեց պաշտպանության վերջին գիծը:

Եվ մինչ հունական բանակն առաջանում էր, քեմալականներն ուժեղացնում էին Փոքր Ասիան քրիստոնյաներից ազատելու գործընթացը: Հունական ինքնապաշտպանական օջախները ոչնչացնելու խնդիր ունենալով՝ Կերասունի թուրքական ուժերի հրամանատար Թուփալ Օսմանը լծվեց Պոնտոսում հակահունական հալածանքների ու բռնությունների գործին: Հայկական աղբյուրների համաձայն՝ Օսման աղան Բաֆրայից և Ինեբոլուից մինչև Տրապիզոն 300 հունական գյուղ ավերեց և այն գյուղացիներին, ովքեր չէին կարողացել լեռներում ապաստանել, տների մեջ ողջակիզեց⁴⁰⁰:

Պետության և բանակի ղեկավարությունը՝ արքա Կոստանդինը, վարչապետ Դ. Գունարիսը և գեներալ Պապուլասը, հանդիպեցին Ջյութա-

397 Կոնֆերանսի հետագա արդյունք, թերևս, կարելի է համարել 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը, որով Ֆրանսիան դարձավ դաշնակիցներից առաջինը, որ բռնեց Անկարայի կառավարության ճանաչման ուղին:

398 Ինոնյուի հաղթանակի պատվին թուրքական ուժերը գլխավորող Իսմեթը 1934 թ. սրացավ Ինոնյու պարվանունը:

399 Шамсутдинов А. М., нշվ. աշխ., էջ 244:

400 Հայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 244: Կերասունի հունական վարժարանը գրավելով՝ թուրքերն այն վերանվանեցին «Օսման աղա մեքթեփ»: Տե՛ս Վերջին լուր, 22 հունիսի, 1921:

հիայում, ուր քննարկեցին ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքը: Որոշվեց շարունակել հարձակումը: 1921 թ. օգոստոսի 13-ին յոթ հունական դիվիզիա կտրեց անցավ Մաքարիա գետը (հուն.՝ Սանգարիոս): Ներսիսյան խմբի գլխավորած ուժերի նահանջին՝ հունական բանակն ի վերջո 21-օրյա ճակատամարտ մղեց թուրքերի դեմ (1921 թ. օգոստոսի 23-սեպտեմբերի 13), որպեսզի հույները պարտություն կրեցին:

Հույները ռազմական արշավը հաջողությամբ ավարտելու համար դիմեցին դաշնակիցների օգնությանը: Սակայն վերջիններս արդեն 1922 թ. վերջերին հանգել էին այն մտքին, որ Սևրի պայմանագիրը չի կարող կենսագործվել: Դա հասկանալիս վերաբերում էր Ֆրանսիային և Իտալիային: Արտահայտելով մտահոգություն Փոքր Ասիայում հունական ուժերի ճակատագրի վերաբերյալ՝ վարչապետ Գունարիսը լորդ Քերզոնին 1922 թ. փետրվարի 22-ին ուղղված նամակում նշում է, որ դրամի ու պաշարների պակասն ուժասպառ է արել հույներին, իսկ քննալականներն ստանում են օգնություն ոչ միայն Ռուսաստանից⁴⁰¹, այլ նաև «որոշ դաշնակից պետություններից» (հավանաբար ակնարկելով Ֆրանսիային և Իտալիային): Հունաստանն անհապաղ համալրման կարիք ունի՝ թարմ ռազմական նյութերի և ֆինանսների տեսքով⁴⁰²: Ի վերջո դաշնակիցները մարտի վերջին հունական և թուրքական կողմերին զինադադար կնքելու առաջարկ արեցին⁴⁰³: Սակայն քննալական կառավարությունը չընդունեց նրանց առաջարկը՝ բացառելով, որ ինքը դրան կհամաձայնի միայն օտար բանակների՝ Թուրքիայից դուրս բերվելուց հետո⁴⁰⁴:

401 1921 թ. մարտի 16-ին կնքված խորհրդա-թուրքական պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիան ստանում էր 10 մլն. ռուբլի ոսկով ֆինանսական և ռազմական օգնություն: Դրանից հետո ևս շարունակվեց օգնությունը Թուրքիային: 1921 թ. մարտի 23-ին խորհրդային Ադրբեջանը թուրքական բանակի կարիքների համար Կարս ուղարկեց 30 վագոն նավթ, 2 վագոն բենզին և 8 վագոն կերոսին: Ալալիկի խորհրդային կառավարությունը «Կարմիր կիսալուսին» միությանը փոխանցեց ևս 30 հազար ռուբլի ոսկով, որին 1921 թ. մայիսի 25-ին հեղինակը ևս ֆինանսական օգնություն քննալականներին՝ 50 մլն. ռուբլի ոսկով: Թուրքիային օգնությունը շարունակվեց նաև հետագայում: Տե՛ս Шамсутдинов А. М., նշվ աշխ., էջ 202-209:

402 Howard Harry N., նշվ. աշխ., էջ 265:

403 Հանդիպելով Փարիզում՝ Քերզոնը, Պուանկարեն և Սեանգերը 1922 թ. մարտի 27-ին հրապարակեցին իրենց պաշտոնական հայտարարությունը՝ ուղղված Հունաստանին և Թուրքիային, որը պարունակում էր հաշտության առաջարկություն երկու երկրներին: Առաջարկվող հաշտության պայմանների մասին տե՛ս Howard Harry N., նշվ. աշխ., էջ 266:

404 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 361:

Այս շրջանում՝ սկսած 1921 թ. մարտից, ուժեղացան հույն-թուրքական ռազմաճակատից արևելք ընկած փարաժքների հույների հալածանքները: Պահպանվել է Ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպության Խարբերդի հիվանդանոցի տնօրեն Մարկ Հ. Ուարդի օրագիրը, որում, սկսած 1921 թ. մայիսի 26-ից մինչև 1922 թ. փետրվարի 23-ը, ներկայացվում են հույների կոտորածներն ու արտաքսումները Կոնիայից, Կեսարիայից, Ամասիայից, Բիլեջիկից, Էսքիշեհիրից, Բրուսայի շրջակա գյուղերից, Էրեզիից, Աֆիոն-Կարահիսարից, Քյութահիայից, Միլրի-Շիսարից, Կերասունից, Սամսունից, Մարզվանից, Իսպարտայից և այլ վայրերից: Ըստ Ուարդի՝ Խարբերդ հասած գաղթականների թիվը կազմել է 20.378 մարդ, որից 18.000-ը՝ հույն, իսկ 2.000-ը՝ հայ էր⁴⁰⁵: Նա պնդում է, որ այս շրջանում Սվազից Խարբերդ պեղք է ուղարկված լինի 30.000 մարդ, որից 5.000-ը փախել է՝ անցնելով փարբեր գյուղերով և քաղաքներով: Միայն Մալաթիայում աշնան և ձմռան ամիսներին կար 4.000 գաղթական, որոնցից 600 երեխայի Ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպությունը տեղավորեց որբանոցներում, ևս 400 հոգու ապահովեց սննդով: Մնացած 1.000 հոգուն ամերիկացիները չկարողացան ձեռք մեկնել կամ խնամել: Մալաթիայում մնացած 2.000-ն էլ ձմռան ընթացքում մահացան քաղցից կամ տիֆից⁴⁰⁶:

Քանի որ փարագրվածները հեղապնդվում և հալածվում էին, շարերը հոգնածությունից ընկնում էին ճանապարհի եզրերին կամ ձմռան գիշերներին ցրտահարությունից մահանում էին: Ամերիկացի միակնակապետ 1922 թ. դեկտեմբեր ամսին Մեքսստիայից Խարբերդ ճանապարհվելիս տեսել է 1.500 դիակ: Մեկ ուրիշը Մալաթիայից Խարբերդ ճանապարհին նույն ամսին տեսել է կանանց և երեխաների 150 դիակ: Այսպիսով, 5.000 հոգու մահանալուց և նույնքան էլ փախուստի դիմելուց հետո միայն 20.000-ը հասավ Խարբերդ⁴⁰⁷:

Մոտ 15.000 փարագիր ուղարկվեց հարավ՝ Դիարբեքիր, Բայջ, ըստ

405 Ward Mark H., The Deportation in Asia Minor 1921 – 1922, London: Anglo – Hellenic League & British Armenia Committee, 1922, p. 3.

406 Նույն տեղում:

407 Նրանցից 5.000-ը մնում էր Խարբերդում և շրջակա գյուղերում, 3.000-ը պարբերաբար ստանում էր հացի բաժին Մերձավոր արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպության կողմից: Յուրա ձմռան ընթացքում, սակայն, նրանցից շարերը մահացան սովից և անպաշտպանվածությունից: Ամենուր մոլեգնում էր տիֆը: Խարբերդում շուրջ 1.300 գաղթական տարվեց Ամերիկյան հիվանդանոց, և չնայած լավ խնամքին՝ նրանցից 341-ը մահացավ (շուրջ 25 տոկոսը): Տե՛ս Ward Mark H., նշվ. աշխ., էջ 4:

ամերիկացիների, միայն 12.000-ը ժամանեց քաղաք: Մնացած 3.000-ը ցրտից կործանվեց բարձր լեռներում: 30.000-անոց քարավանից, որ դուրս էր եկել Սեբաստիայից և անցել Խարբերդով, միայն 10.000-ը Դիարբեքի անոթ անցավ Տիգրիս գետը և հասավ Բիթլիսի վիլայեթ⁴⁰⁸:

Այս շրջանում հույների արտաքսումների և սպանությունների կարևոր վկայություն է նաև երկու այլ ամերիկացիների՝ միսս Բաներման-Մուրդոչի և Մ. Ի. Մ. Կնապի հաղորդած տեղեկությունները, ովքեր այդ ժամանակ եղել են Արաբկիրում: Ըստ նրանց՝ 1921 թ. հուլիսից մինչև 1922 թ. Արաբկիրով անցել է 10.000 հույն տարագիր⁴⁰⁹:

Դեռևս 1920 թ. ապրիլի 10/23-ին Անկարայում իր աշխատանքներն է սկսում Ազգային մեծ ժողովը, որը նույն ամսի 29-ին ընդունեց «Նայրե-նիքի դավաճանության», իսկ սեպտեմբերի 11-ին՝ «Դասալիքների վերաբերյալ» օրենքները: Դրանից հետո արդեն երևան եկան հատուկ բրիգադները՝ «Անկախության դադարանները»: Նույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում հիմնվեց տասն այդպիսի դադարան՝ Անկարայում, Էսքիշեհիրում, Իսպարտայում, Դիարբեքիրում, Կոնիայում, Պոզանկիրում, Սեբաստիայում, Կաստամունիում, Սամսունում և Յոսղաթում⁴¹⁰: Այդ դադարանները մահվան դատավճիռներ էին կայացնում հույների դեմ, որոնց թվում կային շատ գործարարներ, քաղաքապետեր, գյուղապետեր, հրապարակիչներ, Օսմանյան խորհրդարանի հույն նախկին պարզամավորներ: Մի քանի ամսվա ընթացքում Փոքր Ասիայի հույն մրավորական և քաղաքական էլիտան սպանդի ենթարկվեց: «Պոնտոսի»⁴¹¹ անվան փակ ձեռքակալվեցին նաև մեծաքանակ հույն մեծահարուստ երեխաներ: Միայն Ամասիայի անկախության դադարանը շուրջ 600 մարդու դատապարտեց, ովքեր կախաղան բարձրացվեցին՝ դատվելով որպես «Պոնտոսի»⁴¹²: Տեղեկություններ են պահպանվել անգամ, որ միայն 1921 թ. սեպտեմբերին մեկ օրվա ընթացքում կախաղան է բարձրացվել 60 անձ: Ազգերի լիգային ուղղված իր հեռագրում Կ. Պոլսի փիեզերական պարոիարքը փալիս է մի ցանկ, որում հիշատակվում է 168 հույնի, 3 հայի, երկու չեզոք ամերիկացու (մեկը միսիոներ, մյուսը՝ Մարզվանի Ամերիկյան

408 Kemalist War on Christians, „The Times”, 8 June, 1922, p. 3., Տն՛ս նաև՝ Ward Mark H., նշվ. աշխ., էջ 4:

409 L'extermination des Chrétiens d'Orient: Faits, Documents et Témoignages Anglais et Américains, Paris: P. Thévoz, 1922, p. 106.

410 Ալցողլու Թ. Զ., նշվ. աշխ., էջ 104-105:

411 Պոնտոսի կամ փոնթոսյու (pontosçu) – Պոնտոսի անկախության կողմնակից:

412 Նայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 32:

բոլեջի դասախոս) անուններ, ովքեր մահվան դատապարտվեցին և ենթարկվեցին մահապատժի⁴¹³:

Մահվան դատապարտվածների ցուցակը փպագրվել է Մամսունի թուրքական «Ահալի» և «Հիլալ» թերթերում սեպտեմբերի 18-ին, 19-ին և 25-ին⁴¹⁴: Նրանց թվում էին Տրապիզոնի միտրոպոլիտ Խրիսանթոսը, Կերասունի և Խալդիայի միտրոպոլիտ Լավրենտիոսը, Նիքսարի միտրոպոլիտ Պոլիկարպոսը⁴¹⁵ և բազմաթիվ եպիսկոպոսներ:

Քեմալականները լրջորեն նախապատրաստվում էին Անկարայի պաշտպանությանը, և քանի որ Սաքարիա գետի ափին էին հավաքվում բոլոր կարևոր ուժերը, Օսման աղան ևս իր 3.500 չեթեով ուղղվեց այնտեղ: Այս խումբը Մարզվան պետք է հասներ Կավզայի ճանապարհով: 1921 թ. հուլիսի 20-ին Կավզա հասնելով՝ նախօրոք կազմված ծրագրով նրանք ամբողջ քրիստոնյա բնակչությանն առանց որևէ մեկին կենդանի թողնելու՝ մեծից մինչև նորածին, այր թե կին, հայ թե հույն, ջարդեցին⁴¹⁶:

Մարզվանում ևս իրադարձությունները ողբերգական ընթացք ունեցան, ուր Թուփալ Օսմանի ուժերը մտնում են 1921 թ. հուլիսի 23-ին: Մարզվանում 1921 թ. հուլիս ամսին կատարված ջարդերին է անդրադարձել բրիտանական «The Times» օրաթերթը բավական ընդարձակ հոդվածով, որտեղ մասնավորապես նշվում է. «Մոտ 500 կին և երեխա է արտաքսվել գյուղերը՝ Մարզվանի մոտ՝ 15 մղոն հեռավորության վրա: Քաղաքի մեծահասակ բնակչության մեծ մասը սպանվել է: Անկանոն գորքերը մեծ ջանք են գործադրում՝ հայրնաբերելու հայերին, ովքեր մահմեդականացվել են 1915-1916 թթ., բայց հետո վերադարձել իրենց քրիստոնեական հավատին, երբ բրիտանացիներն էին վերահսկում Մարզվանը»⁴¹⁷: Այնուհետև պարզ է դառնում, որ քաղաք մտած անկանոն ուժերը, մի քանի օր մնալով քաղաքում, ավելի քան 2.000 քրիստոնյա (հայ և հույն) բնակչությանը սպանդի են ենթարկում: Մարզվանում Օսման աղայի հրոսակախումբը 5 ժամվա ընթացքում այրում է քրիստոնյաների տները բնակիչներով հանդերձ՝ ծաղրելով. «Որտե՞ղ են ձեր անգլիացիները, ամերիկացիները և ձեր Քրիստոսը, որ օգնեն ձեզ»⁴¹⁸:

413 Alleged Turkish crimes- appeal to the League of Nations, "The Scotsman", 7 October, 1921, p. 3.

414 Το Μαρτυριον του Ποντου, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, Αθήνα: Αλεξ. Βιτσικουνακη, 1922, σελ. 8-11.

415 Նույն փեղում, էջ 12:

416 Հայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 36:

417 The Turk at work, „The Times“, 26 October, 1921, p. 11.

418 Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 – 1922..., p. 21.

Քենալական գորքերի առաջխաղացմանը զուգընթաց՝ Պոնտոսում իրավիճակն ավելի էր լարվում: Այսպես, 1921 թ. հուլիս ամսվա ընթացքում Տրապիզոնից Ռիզե գրեթե ամբողջ արական բնակչությունը՝ 16-ից 50 տարեկան, արտաքսվեց, և նրանց մեծ մասը կոտորվեց ճանապարհին: Իսկ Տրիպոլիի (Տիրեբոլու, հուն.՝ Τρίπολις, քաղաք Կերասունի շրջանում) 2.500 հույներից մնացել էր միայն 200 կին և երեխա, իսկ Կերասունի 14.000 հույներից 4.000 կին ու երեխա դեռևս ողջ էր⁴¹⁹:

Սամսուն-Բաֆրա շրջանում հույն բնակչության բնաջնջումը տարվում էր ավելի համակարգված և առավել դաժանությամբ: Արական սեռի բնակչությունն այս շրջանից տարագրվեց հինգ փուլով. առաջին քարավանը՝ 2.000 անձ, երկրորդը՝ 1.900, երրորդը՝ ավելի քան 2.000, իսկ չորրորդն ու հինգերորդը՝ 500 ու 620 համապատասխանաբար: Այն ժամանակ, երբ այս խմբերն իջնում էին մի բարձունքից, որը գտնվում էր Կավակ (Սամսունից 8 ժամվա հեռավորության վրա) փոքրիկ քաղաքից ոչ հեռու, թուրքական ուղեկցող պահակախումբը հանկարծակի՝ կրակ է բացում նրանց վրա և այսպես սպանում առաջին քարավանից 330 հոգի, իսկ երրորդից՝ 660 հոգի: Մնացած խմբերի կորուստներն անհայտ են⁴²⁰: Բուն Կավակում ևս նույն ոճիները կատարվեցին, փրկվեց միայն ութսունամյա մի ծերունի: Մեկ այլ փոքրիկ բնակավայրում՝ Կավգայում, Օսման աղան երեխաներին և կանանց ըջեց գետի ափ, ուր նրանք կոտորվեցին և նետվեցին գետը⁴²¹:

Հույների զանգվածային կոտորած տեղի ունեցավ 1921 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին Բաֆրայում և շրջակա գյուղերում: Թուրքական զորքերը՝ շուրջ 10.000 հոգի, ներխուժում են Բաֆրայի հունական գյուղերը, և Մուամլի գյուղի բնակիչներին՝ մոտ 250 հույնի, փակում են մի փան մեջ և ողջակիզում: Տեսնելով, որ գյուղերը փրկել այլևս անհնար է, հույների մի մասն ապաստան է գտնում Բաֆրա քաղաքում: Սակայն թուրքերը, շրջապատելով քաղաքը, պահանջում են իրենց հանձնել այդտեղ թաքնվածներին, ինչպես նաև յուրաքանչյուր ընտանիքից հանձնել մեկական տղամարդ՝ որպես ռազմագերի⁴²²: Ի վերջո թուրքերը կոտորում են դիմադրությունը և սրի քաշում բնակչությանը⁴²³: Հունական ազատագրական պայքարի այս օջախը ևս ոչնչացվում է:

Այս դեպքերի առիթով «The Scotsman» թերթը գրում է. «Բաֆրայում

419 Το Μαρτυριον του Ποντου..., σελ. 15.

420 Նույն տեղում:

421 Նույն տեղում:

422 Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 – 1922..., p. 23.

423 Նույն տեղում: Տես նաև՝ Το Μαρτυριον του Ποντου..., σελ. 15 - 16.

արական բնակչությունը խեղդամահ է արվել եկեղեցում և դպրոցներում: Օսման աղան Զարայի շրջանում այրել է 18 գյուղ և հրամայել ընդհանուր ջարդեր իրականացնել Չարկի Կարահիսարում: Աբբայում Օսման աղայի զինակիցները սպանել են 44 անձի միայն մեկ փան մեջ և հրկիզել 42 գյուղ: Օսման աղայի հրամանով փասը ընտանիք սպանվել էր Լանդիկում»⁴²⁴:

Այս շրջաններից, հարկապես Սամսունից փրկվածները, որ հասել էին Կ. Պոլիս, հաղորդում էին, որ քեմալականներն այդպեղ ողջակիզել են 3.000 հույն գյուղացու⁴²⁵: Սամսունի և Բաֆրայի դեպքերից հետո «The New York Times»-ը գրում է. «...700.000 հույներ են կոտորվել, արտաքսվել կամ մահացել սովից Թուրքիայի հետ պատերազմն սկսվելուց ի վեր»⁴²⁶:

Պոնտոսի շրջանը գրեթե ամբողջությամբ մաքրվեց հույն բնակչությունից: 1922 թ. մայիսի 25-ին Կոստանդնուպոլսում գրավող հունական ռազմածովային բազան Նունասպրանի Արքեպոքսիա քաղաքում ուղարկեց հաղորդագրություն, որում ասվում էր, որ վերը նշված շրջաններում քրիստոնյաների վիճակն աղետալի էր: Գյուղական վայրերում գործնականում բնակիչներն արտաքսվել են, ճանապարհին մորթվել, իսկ ձերբակալվածներն սպանվել են րեղում կամ ողջակիզվել⁴²⁷: Իսկ Թուփալ Օսմանը՝ «Պոնտոսի դահիճը», իր բարբարոսությունների համար Անկարայում մեծ գնահատանքի արժանացավ և Ազգային մեծ ժողովի դահլիճում հայտարարեց. «Ես այս ուրքս ազգիս և հայրենիքիս սիրոյն համար գոհեցի և մինչև որ հեղինակները ծովը թափեմ, չպիտի նստիմ»⁴²⁸:

Նունասպրանը 1922 թ. հուլիսի 29-ին դիմեց դաշնակիցներին՝ խնդրելով թույլ տալ Կ. Պոլիսը գրավել, որպեսզի ի վերջո խաղաղություն հաստատվի: Դրան հետևեց 25.000 զինվորի դուրսերումը Ռոդոսաթ: Սակայն դաշնակիցներն արգելեցին հունական բանակին զբաղեցնել Կ. Պոլիսը⁴²⁹: Օգտվելով դրանից և գրեթե ավարտելով Պոնտոսի հունաթափումը՝ քեմալականները 1922 թ. օգոստոսի 26-ին սկսեցին «մեծ

424 Alleged Turkish atrocities, "The Scotsman", 12 September, 1921, p. 7.

425 Villages fired by Kemalists – Inhabitants Reported to Have Been Burnt Alive. "The Scotsman", 18 August, 1921, p.5.

426 700.000 Greeks Victims of Turks, "The New York Times", 10 July, 1921, p. 4.

427 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 33:

428 Նայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 44: 1912 թ. Բալկանյան պատերազմների ժամանակ Զորք Բիլիսիեի մոտ բուլղարացիների հետ ընդհարման ժամանակ նա ծնկից վիրավորվել էր, որի հետևանքով կաղ էր մնացել: Այդ պարճառով նրան կոչում էին Թուփալ Օսման: «Գյավուրի» գնդակով իրեն հասցված վիրավորանքի համար քրիստոնյաների նկատմամբ վրեժով էր լցված:

429 Howard Harry N., նշվ. աշխ., էջ 267:

հարձակումը»։ Թուրքական զորքերը կտրեցին հույների պաշտպանության վերջին գիծը և հաջորդ օրվա վերջին առաջացան 50 կմ հարավ և 20-30 կմ արևելք։ Զարգացնելով հարձակումը՝ նրանք հեկտ վերցրին Քյութահիան, Էսքիշեհիրը, իսկ Դոմուլփինարի վճռորոշ ճակատամարտում (օգոստոսի 30) հաղթանակ տարան գեներալ Տրիկոպիսի խմբավորման դեմ, որն ստիպված էր գերի հանձնվել իր զորքերի մնացորդների հետ (5.000 մարդ)⁴³⁰։ Արդեն սեպտեմբերի 1-ին Մ. Ջեմալն արտաբերեց իր հայրնի հրամանը թուրքական բանակին. «Զինվորներ, ձեր առաջին նպատակակետը Միջերկրականն է, առաջ»⁴³¹։ Սեպտեմբերի 2-ին թուրքական զորքերը մտան Էսքիշեհիր, և հունական կառավարությունը խնդրեց Մեծ Բրիտանիային՝ զինադադար կնքելու միջնորդության համար, որը գոնե կպահպաներ հունական իշխանությունը Ջմյուտեհայում⁴³²։ Դրան հետևեց սեպտեմբերի 6-ին Բալլըբեսիրի և Բիլեջիկի, հաջորդ օրը՝ Այդընի, իսկ սեպտեմբերի 8-ին Մանիսայի գրավումը։ Աթենքում կառավարությունը հրաժարական տվեց։ Թուրքական հեծելազորը մտավ Ջմյուտեհա սեպտեմբերի 9-ին, Մուդանիան ընկավ սեպտեմբերի 11-ին, և ամբողջ հունական դիվիզիան անձնավորու եղավ։

Հունական զորքերի այս անկազմակերպ նահանջը, որը վերածվեց իսկական փախուստի, շատ է քննարկվել պատմագիտության մեջ։ Ուսումնասիրողներին հարկապես հետաքրքրում է այն փաստը, թե Անկարայի մարտույցներում կանգնած հունական բանակն ինչպես կարողացավ մի քանի ամիսների ընթացքում ոչ միայն մի շարք պարտություններ կրել, այլ նաև կորցնել Փոքր Ասիան։ Ընդհանուր առմամբ դա պայմանավորված էր մի շարք համալիր գործոններով։ Նախ քննադական բանակն օգնություն էր ստանում Խորհրդային Ռուսաստանից, մինչդեռ հույներն օրեցօր ավելի էին զգում սննդամթերքի ու ռազմամթերքի պակաս։ Ինչպես նշում է Ջ. Հորթոնը, «Տարիներով հունական բանակն առանց բավարար սննդի և հագուստի պահել էր ռազմաճակատի երկար գիծը...»⁴³³։ Դաշնակից տերությունների նահանջը Սևրի պայմանագրի սկզբունքներից և հարկապես Ֆրանսիայի՝ քննադականների հետ գործարքի մեջ մտնելը ևս այն ժամանակ իր դերն ունեցավ։ Խոսքը վերաբերում է 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում ստորագրված ֆրանս-թուրքական համաձայնագրին (Ֆրանկլի-Բույոն համաձայնագիր)։ Ի լրումն այլ

430 Kinross L., նշվ. աշխ., էջ 315:

431 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 362:

432 Նույն տեղում, էջ 363:

433 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 93:

պայմանների՝ Ֆրանսիան Կիլիկիայում թուրքերին հանձնեց մեծաքանակ ռազմամթերք⁴³⁴։ Կոստանդին արքայի վերադարձից հետո Բրիտանական կառավարության ոչ միանշանակ քաղաքականությունը շար լավ է նկարագրում այն ժամանակ գաղութների հարցերով նախարարի պաշտոնը զբաղեցնող Ու. Չերչիլը⁴³⁵։ Ընդգծված թուրքամետ քաղաքականություն էր վարում 1919-1922 թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ հանձնակապար ծովակալ Մարկ Լ. Բրիստոլը։ Երբ 1922 թ. սեպտեմբերի 3-ին Ջ. Նորթոնը հեռագիր է ուղարկում Բրիստոլին Կ. Պոլիս, որում խնդրում է նրան հանուն մարդասիրության խնդրել Պետդեպարտամենտին, որ ԱՄՆ-ը միջամտի Անկարայում՝ թուրքական բանակի կողմից հույների հեղապնդումը դադարեցնելու և Զմյուռնիայում աղետը կասեցնելու համար, հետևում է բացասական պատասխան⁴³⁶։

Նուսական զորքերի խուճապահար նահանջի հետ միաժամանակ բազմաազար հույն բնակիչներ սկսեցին լքել իրենց բնակավայրերը՝ նահանջելով Զմյուռնիա։ Արդեն 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ին Զմյուռնիայի փողոցներում կար ոչ պակաս քան 150.000 անօթևան գաղթական⁴³⁷։ Սեպտեմբերի 8-ին Զմյուռնիայից հեռացավ հունական բարձրագույն քաղաքացիական կառավարիչ Ստերդիադիսը, մինչ այդ քաղաքը լքել էին հունական զորքերը⁴³⁸։ Նաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 9-ին՝ շաբաթ, անպաշտպան մնացած քաղաք մտան քեմալական զորքերը Նուրեդդին փաշայի գլխավորությամբ⁴³⁹։

Թուրքերի՝ Զմյուռնիա մտնելուց հետո ամենաողբերգական դրվագներից էր Զմյուռնիայի միտրոպոլիտ Խրիստոստոմոսի սպանությունը. նրան չափազանց արուամ էին քեմալականները⁴⁴⁰։

434 Pallis A. A., նշվ. աշխ., 111-112:

435 Churchill W., The World Crisis- The Aftermath, New York: Charles Scribner's Sons, 1929, p. 373 – 434 (chaps. 17-18).

436 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 96: Նույնը՝ Murat J., նշվ. աշխ., էջ 120-121:

437 Milton G., նշվ. աշխ., էջ 236:

438 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 99-100:

439 Այդ դեպքերը շար լավ նկարագրվում են հայ ականապետի կողմից: Տե՛ս Սաքայան Դ., նշվ. աշխ., էջ 65-67:

440 Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ դեռևս 1914 թվականին Խրիստոստոմոսը զբաղվել էր 120.000 հույն գաղթականների վիճակով՝ Կոստանդնուպոլսից հրավիրելով եվրոպական դիվանագետների և նրանց ուշադրությունը կենտրոնացնելով հույների նկատմամբ կատարված ոճիրների վրա: Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1922 թ. օգոստոսի 25-ին Զմյուռնիայի կաթոլիկ արքեպիսկոպոսը Խրիստոստոմոսին նաև է առաջարկել՝ Զմյուռնիայից

Զմյուռնիայում քեմալականները նախ հարձակվում են հայկական թաղամասի վրա (Նայնոց): Բրիտանացի ականապետ Ռ. Թրելուարի վկայությամբ Նուրեդդին փաշայի հրամանով նրանք տուն առ տուն փնտրում էին հայերին: Երեքշաբթի գիշերը (սեպտեմբերի 12 լույս 13) հազարավոր հայեր կոտորվեցին, իսկ նրանց մարմինները մնացին հողին չհանձնված, որի հետևանքով հաջորդ օրը դիակների գարշահոտն ահավոր էր, և շատ շրջաններ դարձել էին անհասանելի⁴⁴¹:

Նայկականից հեկո հերթը հունական և եվրոպական (ֆրանկների) թաղամասերին էր: Դեռևս բաղաբը գրավելուց առաջ քեմալականների սուրհանդակները փարածել էին հունարենով գրված թուուցիկներ: Դրանցում նշվում էր, որ Անկարայի կառավարությունը չի կարող պատասխանատու լինել սպանությունների և ջարդերի համար⁴⁴²: Փաստորեն դրանով արդեն «նախազգուշացվում էր» սպասվող կոտորածների և աղետի մասին: Ուշագրավ է այն փաստը, որ անգամ հրդեհի պատասխանատվությունը թուրքերն իրենց վրա չէին վերցնում՝ համարելով դա հույների և հայերի

փախչելու համար և խնդրել է հեռանալ կործանման դատապարտված քաղաքից, իսկ նա հրաժարվել է՝ ասելով. «Նույն եկեղեցու ավանդույթը և հոգևորականի պարտականությունը թելադրում են համայնքի մոտ մնալ»: Իսկ մահվանից մի քանի օր առաջ՝ սեպտեմբերի 7-ին, Է. Վենիզելուսին գրած նամակից պարզ է դառնում, որ նա արդեն կանխազգացել է, թե ինչ է կատարվելու Զմյուռնիայի հեկո. «Փոքր Ասիայի հեղինակալությունը իջնում է դժոխք, որից ոչ մի ուժ ի վիճակի չի լինելու բարձրացնել ու փրկել նրան»: Տե՛ս Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 302: Մեկ այլ նամակում՝ օգոստոսի 31-ին ուղղված Կ. Պոլսի Տիեզերական պատրիարքին, նշում է. «Յուրաքանչյուրն էլ գգում է, որ ամենամեծ վրանգներն են կախված անբախյալ քրիստոնյա բնակչության վրա երկրի ներքին շրջաններում և Զմյուռնիայում, որովհետև շատ լավ հայտնի է, որ թուրքական բնակչությունը՝ քաղաքացիական և գյուղական, առանց որևէ բացառության, զինված է մինչև արամները... Այսպիսով, հույները ենթարկվելու են ջարդերի և բնաջնջման: Հարյուր հազարավոր հույներ կկործանվեն առանց նույնիսկ մի քանի օրվա և ժամվա ամենափոքր պաշտպանության, մինչդեռ եվրոպացիների միջամտությունը կարող է փրկել իրավիճակը»: Տե՛ս Slain Archbishop foraw Massacre: Chrysostomos Sent Letters to Foreign Officials Predicting Smyrna Disaster, „The New York Times”, 24 September, 1922, p. 35.

441 Oeconomus L., The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom, A File of Overwhelming Evidence, Denouncing the Misdeeds of the Turks in Asia Minor and Showing Their Responsibility for the Horrors of Smyrna, London: George Allen & Unwin Ltd., 1922, p. 79.

442 Kemal won't Insure Against Massacres, "The New York Times", 11 September, 1922, p. 3.

կազմակերպած սադրանքի արդյունք⁴⁴³, կամ էլ վերագրելով դա պարահականությանը: Մակայն կան օտարերկրացի ականատեսների բազմաթիվ վկայություններ Զմյուռնիայում այդ օրերին կատարված ոճրագործության իսկական պարճառների վերաբերյալ: Այսպես, Ամերիկյան իգական վարժարանի ուսուցչուհի օրիորդ Մինի Միլսը նշում է. «Ես իմ սեփական աչքերով տեսա մի թուրք սպայի՝ ձեռքին նավթի կամ բենզինի թիթեղյա տուփ, և մի քանի ռուպեից տուրը կրակի մեջ էր»⁴⁴⁴: Բրիտանացի պատմաբան և լրագրող Ա. Թոյնբին հավաստիացնում է, որ թուրքական զորքերը դիտմամբ մինչև հիմքերն այրել են յուրաքանչյուր տուն⁴⁴⁵: Բացի այդ պեղք է հաշվի առնել, որ այրվեցին և կործանվեցին քաղաքի հայկական և հունական թաղամասերը, մինչդեռ թուրքականը մնաց անվնաս⁴⁴⁶:

Ընդհանուր առմամբ, քաղաքի այրված հատվածը ներառում էր հայկական, հունական և եվրոպական թաղամասերը, արևմուտքում՝ Բելլա Վիստա փողոցի հատվածից (ծովափի մոտ) մինչև առևտրի տուն, հարավում՝ առևտրի տներից մինչև Բասմա-խանե երկաթուղային կայարան, արևելքում՝ Այդընի երկաթգծից դեպի հյուսիս՝ մինչև ծխախոտի ֆաբրիկա, իսկ հյուսիսում՝ Նաջի-փաշա, Մասուրդի և Բելլա վիստա փողոցները մինչև ծովափ⁴⁴⁷:

1922 թ. սեպտեմբերի 16-ին թուրքերի հրամանով 18-45 տարեկան հույն և հայ տղամարդիկ հայտարարվեցին ռազմագերիներ. նրանք չպեղք է հեռանային: Իսկ մնացած քրիստոնյա բնակչությունը նույն հրամանի համաձայն պեղք է լքել Թուրքիան մինչև հոկտեմբերի 1-ը⁴⁴⁸:

Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպության գործադիր քարտուղար Է. Ն. Բիերսթադը նշում է, որ մոտավոր հաշվարկներով 100.000 մարդ կոտորվեց, 280.000-ը թշվեց ծովափ, իսկ 160.000-ը արտաքսվեց թուրքերի կողմից երկրի խորքերը, որոնց այլևս

443 Milton G., նշվ. աշխ., էջ 307:

444 Նույն տեղում, էջ 306:

445 Toynbee A. J., նշվ. աշխ., էջ 152:

446 Եվրոպական թաղամասը ևս արժանացավ նույն բախտին: Ներառվել էր, որ քաղաքի հրեական մասն անվնաս մնաց: Նրդեհի հետնանքով դադարեցին գոյություն ունենալ հայկական, ֆրանսիական և հունական եկեղեցիները, ֆրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան, դանիական և գերմանական հյուպատոսարանները, Զմյուռնիայի թատրոնը, ֆրանսիական փողոցի հրաշալի խանութները, ինչպես նաև բազմաթիվ շինություններ: Տե՛ս Oeconomus L., նշվ. աշխ., էջ 136:

447 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 310:

448 Murat J., նշվ. աշխ., էջ 155:

«երբեք չսրեսան»⁴⁴⁹։ Ամերիկյան հյուպատոս Զ. Նորթոնը, ով Զմյուռնիայում էր մինչև 1922 թ. սեպտեմբերի 13-ը, նշում էր, որ զոհերի թիվը կազմում էր 100-120 հազար։ Ըստ նրա՝ միայն հայերից ոչնչացվեց 25.000 մարդ⁴⁵⁰։ Սակայն հենց ինքը Նորթոնը ընդգծում է, որ դժվար է քաղ զոհերի ճշգրիտ թիվը։

Զմյուռնիայի կանանց հիվանդանոցի բժշկուհի Հեսթեր Լավջոյի վկայությամբ ծովափին 1922 թ. սեպտեմբերի 24-ին կար գաղթականների ութ նավ։ Նաջորդ օրը մի նավ ևս եկավ, բեռնվեց մարդկանցով և հեղ գնաց։ Սեպտեմբերի 26-ի գիշերը 19 նավ ժամանեց գաղթականների համար, և այդ ժամանակվանից սկսած՝ մեծաքանակ նավեր էին ամեն օր գալիս մինչև շաբաթվա վերջը։ «Դարելի է ասել, որ այդ շաբաթը հայտնի կղաղթողներն էին Զմյուռնիայի դարձնված շաբաթ»⁴⁵¹։

Թուրքական ինքնաթիռները կտրում անցնում էին այդ վայրերը և վայրենորոշում թուրքիկներ, որոնցում ասվում էր՝ բոլորը պետք է 1922 թ. սեպտեմբերի 30-ին փախչեին պետության խորքերը՝ անկախ փախչելից և սեղից, երեխա, կին թե փղամարդ լինուց⁴⁵²։

Զմյուռնիայի հրդեհը 1922 թ. սեպտեմբերի 13-15-ին, դրան հետևած բնակչության բռնի փախուստը և զանգվածային կոտորածներն իրենց պարզագույն իմաստով քրիստոնեական փախուստի ներկայության վերջն էին Փոքր Ասիայում։ Քաղաքը, որն ամենամեծ քրիստոնեական կենտրոնն էր Փոքր Ասիայում, և որը հաճախ թուրքերի կողմից անվանվում էր «գլխավոր Իզմիր» իր քրիստոնեական լինելու համար, կործանվեց։

Նունական բանակի պարությունից և նահանջից ու Զմյուռնիայի

449 Bierstadt E. H., The Great Betrayal, A Survey of The Near East Problem, New York: Robert M. McBride and Company, 1924, p. 36.

450 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 173-174։

451 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 39։

452 Այս դեպքերի կապակցությամբ Զ. Նորթոնը գրում է. «Այս վերջին փախուստը Զմյուռնիայի ծովափին ամբողջությամբ արտահայտում է թուրքերի սատրանայական և մեթոդաբար իրականացված ծրագիրը։ Զինվորներին թույլ էր տրված բավարարելու իրենց՝ աղյան ծարավը, թալանելու ու բռնաբարելու՝ առաջինը ընկնելով հայերի վրա՝ մորթելով և այրելով նրանց ու իրենց ազատություն փախչելու նրանց կանանց հետ։ Բայց հույներին, որոնց նկատմամբ առկա էր ավելի խորն արելություն, վերապահված էր ավելի դանդաղ ու անշտապ մահ։ Մի քանիսը, որ վերադառնում էին, պատմում էին սարսափելի պատմություններ։ Որոշները գնդակահարվել էին կամ ոչնչացվել խմբերով։ Բոլորը սովախար էին լինում և հազարներով մեռնում հիվանդությունից, հոգևածությունից և անպաշտպանվածությունից»։ Տե՛ս Horton G., նշվ. աշխ., էջ 173-174։

աղեկից հետո Փոքր Ասիայի արևմտյան և հյուսիսարևմտյան շրջաններում մնացած հույները թուրքերի հետապնդումներից փրկվելու համար հեղհույն էին հունական գործերին: Այսպես, «The New York Times»-ը գրում էր, որ այն քիչ մարդիկ, որ փախել էին Դարդանեղից, Բիզանից և շրջակա վայրերից, հավաստիացնում էին, որ Բիզանի քրիստոնյա բնակչությունը կոտորվել էր թուրքական հրոսակախմբերի կողմից (շուրջ 900 անձ)⁴⁵³: Հաղթանակած բեմալականները 1922 թ. հոկտեմբերի 11-ին սպորազոնցին Մուդանիայի զինադադարը: Բեմալականները պահանջում էին իրենց թույլ տալ՝ գրավելու Կոստանդնուպոլիսը և արևելյան Թրակիան, բայց հաշվի առնելով այն փաստը, որ դաշնակիցներն այդ պահին ունեին միասնական դիրքորոշում, թուրքերն անկարող էին պնդել այդ պահանջի վրա:

Զինադադարի համաձայն հույները պետք է դուրս հանեին իրենց գործերը Թրակիայից՝ մինչև Մարիցա գետը՝ ներառելով անգամ Դեդեաղաճը (Ալեքսանդրուպոլիս)⁴⁵⁴: Հաշտության բանակցությունները սկսվելու էին Լոզանում: Զինադադարից հետո մեծ թափ է ստանում Արևելյան Թրակիայի դատարկումը հույն բնակչությունից: Միայն զինադադարին հաջորդող օրը՝ 1922 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Կ. Պոլսի հունական անձնագրային վարչությունից Հունաստան մուտքի արտոնագիր է ստանում 32.000 փախստական⁴⁵⁵: Իսկ մեկ շաբաթ անց՝ հոկտեմբերի 17-ին, Արևելյան Թրակիայի Ռոդոսսո թաղաքից «Daily Telegraph»-ին ուղարկված հաղորդագրության մեջ հեղինակը նշում է. «Թրակիայի պարպումն սկսվեց քրիստոնյաների ահավոր խուճապով... Ես անցել եմ ամբողջ գյուղերով՝ առանց քրիստոնյա բնակչության... Միլիվրիում, որ մի փոքր նավահանգիստ էր և սպասարկում էր քսան գյուղի, դրությունը զարհուրելի էր: Երեք մասամբ լցված շոգենավ ծովեզերքից հեռու էին, և նավերը լցված փանում էին գաղթականներին և նրանց հագուստների կապոցները: Չորս հազար մարդ ծովափին նստել էին իրենց բեռների կողքին և համբերաբար սպասում էին իրենց հերթին՝ կատարելու հաջորդ քայլը դեպի ազատություն, և նրանք մտածում էին խուսափել կոտորածից: Քաղաքից դուրս մարդիկ սպասում էին՝ տեսնելու թուրքերի ժամանումը և ահազանգ տալու, որով գաղթականները, իմ համոզմամբ, բոլորը

453 Report That 900 Christians Were Massacred in Biga, "The New York Times", September 27 1922, p. 1.

454 Մուդանիայի զինադադարի տեքստը՝ Mears E. G., Modern Turkey. New York, Macmillan, 1924, pp. 658-659: Մեջբերումն արված է ըստ՝ Howard H., նշվ աշխ., էջ 272-273:

455 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 52:

կմարնեին ծովը՝ նախընտրելով ջրասույզ լինելը թուրքական սրից...»⁴⁵⁶։ Նույնն էր վիճակը նաև Թրակիայի այլ շրջաններում։ Թրակիայից քրիստոնյա հույների արտաքսումը 1919-1922 թթ. հակահունական արշավի վերջին դրվագներից էր։ Պատերազմն ավարտվեց Հունաստանի պարտությամբ։ Դա միաժամանակ Փոքր Ասիայի և արևելյան Թրակիայի հեղինականության վերջն էր⁴⁵⁷։

Նույն զոհերի թիվը 1919-1922 թթ.։ Հույն-թուրքական պատերազմի փարիսերին Թուրքիայի հունաթափումը փեղի ունեցավ առավել մեծ ծավալներով։ Ընդհանուր առմամբ ավարտին հասցվեց երկիրը հույներից ազատելու քաղաքականությունը։ Փոքր Ասիայում՝ հատկապես հունաշատ շրջաններում՝ Պոնտոսում և Էգեյան ծովի ափերին, հույն բնակչությունը գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացվեց։ Պոնտոսից փեղահանվածների ու կոտորվածների թիվը հասնում է շուրջ 100.000 մարդու։ Այս թիվը նշվում է՝ հիմնվելով հերևյալ աղբյուրների հաղորդած փեղեկությունների վրա՝ ա. ըստ հույն պարմաբան Կ. Ֆոփիադիսի՝ այս շրջանում միայն Մերասիայից Խարբերդ ճանապարհին կոտորվեց 30.000-80.000 հազար մարդ, իսկ շուրջ 15.000-ը զոհվեց Դիարբեքիի ճանապարհին⁴⁵⁸, բ. հաշվի առնելով, որ Պոնտոսում հույն զոհերի թիվը կազմում է ավելի քան 350.000 մարդ⁴⁵⁹, իսկ մինչև 1919 թ., ըստ Տիեզերական պատրիարքարանի, այս շրջանից արդեն փեղահանվել ու կոտորվել էր 257.019 մարդ⁴⁶⁰, ապա փարբերությունը ևս ստացվում է մոտ 100.000 մարդ։

Այս շրջանի զոհերի թվաքանակը հաշվելու գործում հաջորդ բարդությունը Զմյուռնիայի զոհերի թվաքանակի խնդիրն է։ Արդեն նշվել է, որ ըստ Զ. Հորթոնի և Բիերսթադտի՝ զոհերի թիվը 1922 թ. սեպտեմբեր ամսին փափանավում էր 100-120 հազարի միջև։ Սակայն Զմյուռնիայում եղել են նաև այլ վայրերից հանգրվանած մեծ քանակությամբ հույներ։ Զմյուռնիայի դեպքերը հիմնավոր հետազոտած Մ. Հովսեփյանը նշում է, որ անգամ կոպիտ հաշվարկներով այդ օրերին այդպեղ եղել է առնվազն 400.000 քրիստոնյա՝ փեղացիներ ու փախստականներ⁴⁶¹, ուստի զոհերի թիվն անկասկած ավելի է եղել։ Համեմատական ցեղասպանագիտության անվանի ներկայացուցիչ Ռոմմելը, համադրելով գոյություն ունեցող փաս-

456 Oeconomos L., նշվ. աշխ., էջ 204։

457 Ողբերգական այդ իրադարձությունները հունական պարմագրության մեջ որակվում են որպես «Փոքրասիական աղետ»։

458 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 36։

459 Նույն փեղում, էջ 6։

460 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 8։

461 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 190։

տերը, Զմյուռնիայի աղետի գոհերի միջին թիվ համարում է 183.000 մարդ⁴⁶²։ Նույն հեղինակը, ի մի բերելով իր ձեռքի տակ եղած տվյալները, նշում է, որ 1919-1922 թթ. ընթացքում հույն գոհերի ընդհանուր թիվը տատանվում է 213.000-368.000-ի միջև (միջինը՝ 264.000)⁴⁶³։

Նույն գոհերի թվաքանակի խնդիրը 1914-1923 թվականներին։ Նույն հայրնի պատմաբան Խ. Յիրկինդիսը նշում է, որ հաշվի առնելով, որ 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում բնակվել է 2.700.000 հույն (յուրաքանչյուր 100.000 բնակչից ընտրվում էր մեկ պատգամավոր), որոնցից ողջ էր մնացել 1.221.000-ը, ապա գոհերի թիվը պետք է տատանվի 1.3-1.5 միլիոնի միջև⁴⁶⁴։

Հաշվի առնելով Կոստանդնուպոլսի հունական փեզերական պատրիարքարանի տվյալները, որոնց համաձայն Բալկանյան պատերազմներից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտն ընկած ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրությունում ուղղափառ հույն գոհերի թիվն ավելի քան 700.000⁴⁶⁵ էր, և դրան գումարելով 1919-1922 թթ. կոտորածները, ակնհայտ է դառնում, որ 1914-1923 թթ. Թուրքիայում երիտթուրքական և քեմալական վարչակարգերի օրոք ֆիզիկապես ոչնչացվեց գրեթե 1.000.000 հույն։ Պատահական չէ, որ Լոզանի կոնֆերանսի՝ 1922 թ. դեկտեմբերի 1-ի Սահմանային և ռազմական հարցերի հանձնաժողովի նիստում Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակ լորդ Ջերզոնը հայտարարեց, որ Թուրքիայում 1.000.000-1.100.000 հույն է տեղահանվել կամ սպանվել⁴⁶⁶։

Այսպիսով, 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի տարիների Օսմանյան կայսրության տարածքում շարունակվեցին հույն ժողովրդի զանգվածային տեղահանությունները և կոտորածները։ Քեմալականներն «ավարտին հասցրին» երիտթուրքերի կողմից սկսված այն քաղաքականությունը, որի նպատակը կայսրության տարածքի «մաքրումն» էր հույն հպատակներից։ Նարյուր հազարավոր հույներ բռնի

462 Rummel R., նշվ. աշխ., էջ 95։

463 Նույն տեղում, էջ 96։

464 Τσιρκινίδης. Χάρης, Η Γενοκτονία των Ελλήνων της Ανατολής, (Πόντου - Μικράς Ασίας - Ανατολικής Θράκης - Κωνσταντινούπολης - Κύπρου) Ένα διαρκές, ατιμώρητο έγκλημα, σελ. 11. Համացանց՝ <http://www.hecucenter.ru/word-files/Tsirkinidis%20Gr.doc>

465 Մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ 1918 թ. նոյեմբերի դրությամբ այդ թիվը 503.229 է (միայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում)։ René Puaux; նշվ. աշխ., էջ 19։

466 Lausanne Conference on Near East Affairs 1922 – 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, London: Publ. by His Majesty's Stationery Office, 1923, p. 121-122.

յնդահանվեցին իրենց բնակավայրերից: Նրանց մի մասը դաժանորեն կոտորվեց կամ զոհվեց տարագրության ճանապարհին, մյուս մասն էլ արտաքսվեց Նունաստան:

2.3. Նայ-հունական համագործակցության փորձերը (XX դարի առաջին քառորդ)

Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա երկու ժողովուրդների՝ հայերի և հույների՝ սուլթանական բռնատիրության դեմ համագործակցության վաղ օրինակները հասնում են 17-րդ դար⁴⁶⁷։ 18-րդ դարի երկրորդ կեսին համագործակցության անհրաժեշտությունը գիտակցեց նաև նոր ժամանակներում հունական ազգային-ազատագրական պայքարի առաջամարտիկ Ռիզաս Ֆերետոս Վելեստինլիսը (1757-1798)։ Բոցաշունչ «Ռազմական երգ»-ում, որը նաև ազատագրական պայքարի ծրագիր էր, նա գրում է. «Բուլղարներ, ալբանացիներ, հայեր և հույներ, սևեր ու սպիտակներ, միահամուռ ավյուռով ազատության համար սո՛ր կապեք»⁴⁶⁸։ Իսկ 1821 թ. սկսած՝ հույների ազատագրական պայքարը գլխավորած «Ֆիլիկի Էթերիա» գաղտնի կազմակերպությանն անդամագրվել են նաև հայեր, ովքեր այդ ապստամբության նպաստավորելիքի հետ էին կապում հայ ժողովրդի ազատագրությունը⁴⁶⁹։

Նայ-հունական համագործակցության նոր շրջան է սկսվում 1890-ական թթ. արդյուիսմիդյան «գուլումի» տարիներին։ 1890 թ. հուլիսին Գում Գափուի ցույցից հետո Նունաստան են անցնում հայ փախստականների բազմաթիվ խմբեր։ Կ. Պոլսից Աթենք է տեղափոխվում նաև Ննչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությունը և հնչակյան նշանավոր գործիչներ Ռուբեն Խանազատյանը, Միհրան Տամարյանը։ Նրանք կապ են հաստատում հույն ազգայնականների հետ, իսկ Ննչակյան կուսակցությունը պաշտոնապես միանում է «հռչակավոր Արևելյան դաշնակցությանը (Անաբոլիքի Օմոսպոնդիա - Confederation Orientale), որը կազմված էր մակեդոնական, ալբանական և կրեթական հույն հեղափոխական մասնախմբերից»⁴⁷⁰։ Դրա նպատակը թուրքական

467 Կրետեի պատերազմի ընթացքում (1645-1669) բաղիչեցի Մահմեդի Մուրադի գործունեությունը դրա վաղ ապացույցն է։ Նա կարևոր գործունեություն ծավալեց ֆրանսիական արքունիքում՝ վստահեցնելով Լյուդովիկոս 14-րդին, որ Օսմանյան կայսրության հայերն ու հույներն օգնության տրամադրման դեպքում կթոթափեն թուրքական լուծը։ Տե՛ս Անասյան Հ., Նայ-հունական ազատագրական պայքարի մի էջ Կանդիայի պատերազմի շրջանից (XVII դար), ՀՍՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1954, թիվ 3, էջ 95։

468 Բարթիկյան Հ. Մ., Հունական «Հիդրա» հանրագիտարանը Նայաստանի և հայերի մասին, Պատմա - բանասիրական հանդես, 1981, թիվ 2, էջ 290։

469 Նույն տեղում։

470 Կոկինոս Պ., Հունահայ գաղութի պատմությունից (1918-1927), Երևան։ ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1965, էջ 11։

բռնապիիրության դեմ միասնաբար հանդես գալն էր:

Արևմտահայերի՝ 1895-1896 թթ. ջարդերի ժամանակ զգալի թվով հայ գաղթականներ ապաստան գտան Հունաստանում, որոնց հետ միասին այնպեղ էր հասել նաև հայ մեծ երգիծարան Երվանդ Օփյանը, ով Աթենքում հրապարակվող «Միություն» ամսաթերթի խմբագիրն էր⁴⁷¹: 1896 թ. սկսված կրեական ապստամբության և 1897 թ. բռնկված հույն-թուրքական պատերազմի ժամանակ հայ ժողովուրդը որոշեց օգնության ձեռք մեկնել հույներին: Դեռևս Զեյթունի ապստամբությանը մասնակցող և արտասահմանում գտնվող իրենց ընկերներին հնչակյանները Կոնստանդնուպոլիս, որ պատրաստ էին և առաջին կոչով մեկնեն Հունաստան՝ մարտնչելու: Այդ ընթացքում Ավերիս Նազարբեկյանը մեկնում է Փարիզ՝ ընդհանուր խորհրդակցության: Անհրաժեշտ էր հաշվի առնել նաև Նուբար Փաշայի դիրքորոշումը: Վերջինիս կարծիքով՝ հայերն առայժմ պետք է սպասողական դիրք գրավեին, չտրապեին և սպասեին «դեպքերի լիակատար զարգացմանը»⁴⁷²:

Այնուամենայնիվ 1897 թ. հույն-թուրքական պատերազմի ժամանակ Հունաստանի փորձքում Հնչակյան կուսակցությունը կազմակերպում է 600 հոգուց բաղկացած հայ կամավորների մի խումբ՝ խմբապետ Նշան Միրաբյանի հրամանադրությամբ, որն ակտիվ մասնակցություն է ունենում պատերազմական գործողություններին և պարգևատրվում հունական բանակի հրամանադրության կողմից⁴⁷³:

Հայ և հույն ժողովուրդների համարեղ պայքարելու ձգտումը լայնորեն դրսևորվեց նաև Բալկանյան պատերազմների ժամանակ: Հայտնի է, որ Առաջին Բալկանյան պատերազմի ժամանակ բուլղարական բանակի կազմում թուրքերի դեմ մարտնչում էր հայկական մի զորամիավորում («Հայկական վաշտ») Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ: «Հայկական վաշտը» մասնակցեց բազմաթիվ հունական բնակավայրերի ազատագրությանը: Իսկ մինչև Երկրորդ պատերազմի սկսվելը զորամասն ինքնակազմավորվում է՝ չջանկանալով մասնակցել հունական բանակի դեմ մղված ռազմական գործողություններին: Անգամ օսմանյան և բուլղարական բանակներ զորակոչված հայ զինվորները հարյուրներով անցնում էին հունական բանակի կողմը: Միայն Մալոնիկում 1913 թ.

471 Նույն տեղում, էջ 13:

472 Սապահ-Գիլեան Ս., Պատասխանատվությունը, Փրավիտեն: ՄԴ Հնչ. կուս. Ամերիկ. շրջ. գործ. հանձն., 1916. էջ 177:

473 Կոկինոս Պ., նշվ. աշխ., էջ 14:

հասարակվել էր հույների կողմն անցած 700-800 հայ զինվոր⁴⁷⁴:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի փարիներին Օսմանյան կայսրության փրկածը գրեթե զուգահեռաբար իրականացվում էր երկու ժողովուրդների զանգվածային կոտորածների և արտաքսումների քաղաքականություն: Երկու բախտակից ազգերը, փեսներով և հասկանալով իրենց դրության ընդհանրությունը, ելքը փսսան համագործակցության մեջ: Շատ վայրերում նրանք օգնում էին միմյանց կամ հանդես էին գալիս միասնաբար:

Այն վայրերում, որտեղ հայ և հույն բնակչությունն ապրել է հարևանությամբ, 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության ժամանակ փրկել են ունեցել համափոխ ինքնապաշտպանության բազմաթիվ դեպքեր: Դա դրսևորվել է Տրապիզոնում, Սամսունում և այլ վայրերում: 1916-1922 թթ. այդ շրջաններում կազմվել են հայ-հունական միացյալ մարտախմբեր: Հայկական զանգվածները (Ամիստիս և Սամսունի միջև) հայկական հայդուկային մարտախմբերի մղած երկարատև գոյամարտը, որի ընթացքում՝ 1916 թ. նոյեմբերին, ծանր կորուստների գնով փրկվել և ռուսական բանակի կողմից գրավված փրկված է փոխադրվել մոտ 200 հույն ընտանիք⁴⁷⁵:

Հույները ևս իրենց հերթին հնարավորության սահմաններում օգնում էին հայերին՝ թուրքական յաթաղանից փրկվելու համար: Բազմաթիվ հայեր Մեծ եղեռնի փարիներին ապաստան գտան հույների փրկում, հայ երեխաներ էլ՝ հունական Ուղղափառ եկեղեցու հասարակություններում⁴⁷⁶: Այս առումով հայկապես աչքի ընկավ Տրապիզոնի հույն միտրոպոլիտը, ով 1915 թ. փրկեց 200 հայ փախչի և նրանց փեղավորեց որբանոցներում⁴⁷⁷: Նրա շնորհիվ սան 150 հայ աղջիկ փեղավորվեց հունական ընտանիքներում: Սակայն թուրքական կառավարությունը, փեղեկանալով այդ մասին, զինվորականների միջոցով նրանց դուրս բերեց իրենց թաքստոցներից, բոլորը բռնաբարվեցին կամ խողխողվեցին, ոմանք՝ նույնիսկ բացեիքաց՝

474 Ραμαζιάν Σ., Ιστορία των Άρμενο - Έλληνικών στρατιωτικών σχέσεων και συνεργασίας, Αθήνα, 2010, σελ. 143.

475 Նույն փեղում, էջ 145:

476 Hassiotis I., "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)", The Armenian Genocide; History, Politics, Ethics (ed. R. Hovhannisyan), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 130.

477 Պառափ Հ., Սարսափի երկրին մեջ: Նահապալկ Հայաստան /Թարգմ.: Միքայել Շամբանճեան/ Կ. Պոլիս: Տպագր. Յ. Ասատուրեան եւ որդիք, 1919, էջ 30-31:

փողոցի մեջ՝ հենց միտրոպոլիտի դռան առջև⁴⁷⁸։

Միտրոպոլիտը կատարեց հայանպաստ այլ քայլեր ևս։ Երբ ջարդերից հետո Տրապիզոնի հայերի գույքը հանվեց հրապարակային աճուրդի, ինչպես դա եղել էր Կարինում, իթթիհադականներին, ապա մյուս թուրքերին վաճառելուց հետո թույլ տրվեց, որ հույները ևս մասնակցեն գնումներին, սակայն միտրոպոլիտն արգելեց հույներին գնել հայերի իրերը⁴⁷⁹։

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ և հույն ժողովուրդների բարեկամությունը մեկ անգամ ևս դրսևորվեց՝ կապված Հունաստանում հայ գաղթականների զինվորագրման խնդրի հետ։ Տեղի հայկական համայնքի ներկայացուցիչները դիմում են Է. Վենիզելոսին՝ խնդրելով նրան, որ հայ գաղթականները հույն գաղթականների նման չզինվորագրվեն հունական բանակ։ Վենիզելոսը, լսելով հայ պատվիրակների խնդրանքը, ասում է. «Նայ ազգը շատ լալ կը ճանչնամ եւ միշտ հեղեղած եմ անոր կրած անտանելի չարչարանքներուն, որ կը կատարուէին թրքական բարբարոս կառավարութեան ձեռքով, սխաղեմադիկ կերպով։ Ահա՛, անցեալ տարուայ տեղահանութիւնը եւ ջարդերը, որ գերազանցեց այս ամէնը։ Քաջ գիտեմ այն հոգեկան վիշտը զոր ամէն հայ կը կրէ իր մէջ։ Այսօր, մեր ստացած լիակատար տեղեկութեանց համաձայն, մէկ միլիոն հայեր տեղահանուած եւ ջարդուած են։ Ուստի, իմ «Առժամեայ Կառավարութեան» մէջ գտնուող հայերը, ամէն գնով, պիտի պաշտպանուին, վստահ եղէ՛ք եւ հայ հասարակութեան բարեւներս հաղորդեցէ՛ք»⁴⁸⁰։ Վենիզելոսի միջնորդությամբ, իսկապես, Պատերազմական նախարարությունը հատուկ հրաման է իջեցնում, որի համաձայն գաղթական հայերն ազատվում են զինվորական ծառայությունից։

Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ համագործակցության փորձերը մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը կրում էին «մասնավոր բնույթ» և հանդես գալիս առանձին դրվագներով։ Միայն Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո իրական հնարավորություններ ստեղծվեցին հարաբերություններ հաստատելու և զարգացնելու ուղղությամբ։ Այս շրջանում հայ-հունական համագործակցության առաջին քայլերը⁴⁸¹ ձեռնարկվեցին 1918 թ. սեպտեմբերին Աթենքի փոքրաթիվ հայ-

478 Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և կյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան։ Հայաստան, 1991, էջ 543։

479 Պատալի Հ., նշվ. աշխ., էջ 32։

480 Մակարեան Ա., Յուշագիրք Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու, Մեյանիկ։ Տպ. «Հորիզոն» օրաթերթի, 1929, էջ 105։

481 Ա. Ուլունյանը հայ-հունական համագործակցությունը բաժանում է երեք

կական գաղութի (շուրջ 300 հոգի) ղեկավարության կողմից: Նրանք շփման մեջ մտան հույն «իռեղենտիստների» դաշինքի հետ՝ հույն-հայկական լիգա ստեղծելու համար: Երկու պետությունների կառավարություններն սկսեցին ուղիներ փնտրել ընդհանուր գործողությունների համար: Հունական խորհրդարանն իր հիացմունքն արտահայտեց «հայ ազգի վերածնության» պայքարի համար և համոզմունք հայտնեց, որ Հունաստանը Հաշտության վեհաժողովում կպահանջի հայ ժողովրդի արդարացի բաղձանքների վերջնական ճանաչումն ու սրբագործումը⁴⁸²: Եվ իսկապես, 1919 թ. փետրվարի 3-ին և 4-ին Փարիզի վեհաժողովում Հունական խնդիրը ներկայացնելիս վարչապետ Է. Վենիզելոսը բարձրացրեց նաև Հայկական հարցը: Ըստ Վենիզելոսի՝ «Հայկական հարցը հնարավոր կլինի լուծել միայն վիստոնյան սկզբունքների «լայն և մեծահոգի մեկնաբանությամբ» և, այդպիսով, դադարեցնել այն ժողովրդի քառապանքները, որը պատերազմի ընթացքում ջարդերի պատճառով կորցրեց ավելի քան մեկ միլիոն մարդ»⁴⁸³:

Հունական խորհրդարանի՝ Հայաստանին աջակցելու պատրաստակամությունն արտահայտվեց նաև հունական արքա Ալեքսանդրի՝ Պողոս Նուբարին ուղղված հաղորդագրության և Հայաստանի անկախությունը ճանաչելու մեջ⁴⁸⁴: Փաստորեն, Հունաստանը դարձավ նաև առաջին պետություններից մեկը, որը ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը:

1918 թ. աշնանը սերտ համագործակցություն սկսվեց Կ. Պոլսի երկու՝ Հայկական և Հունական պարտիառքարանների միջև: Հայկապետ կարևոր էր, որ երկու եկեղեցիների ներկայացուցիչների՝ Գ. Չոնեսուի և Դավթյանի համատեղ հայտարարությամբ որոշում ընդունվեց ստեղծել միասնական կոմիտե, որը պետք է զբաղվեր Կոնստանդնուպոլսի հայերի և հույների վերադարձի հարցերով: Բացի այդ որոշվեց, որ հայերը պետք է օժանդակեին հույներին Թրակիայի, Կ. Պոլսի, Նիկոմեդիայի սանջակի, Բրուսայի և Այդընի վիլայեթների պահանջարկիության հարցերում, իսկ իր հերթին հունական կողմը երաշխավորում էր իր աջակցությունն Արևմտյան

փուլի՝ 1. 1918 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, 2. 1919 թ. հունվար-1919 թ. աշուն, 3. 1919 թ. աշուն-1920 թ.: Տե՛ս Улунян А., К истории Армяно-Греческих отношений в 1918-1919 гг., Историко-филологический журнал, 1987, N4, Ереван: Изд. Акад. Наук. Арм. ССР, с. 230-233.

482 Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, Հատոր I. Առաջին փուլին, 1918-1919 (ՏՏ ԳԱԱ Պարմ. ինստ., Խմբ.՝ Ա. Խառապյան), Եր.: Տիգրան Մեծ, 2005, էջ 299:

483 Նույն փուլում, էջ 299:

484 Улунян А., К истории Армяно-Греческих . . . , с. 230.

Հայաստանի վեց վիլայեթների վերադարձման հարցում (Սեբաստիա, Խարբերդ, Էրզրում, Դիարբեքիր, Բիթլիս, Վան և ելք դեպի ծով Ադանայի հալվածով)⁴⁸⁵:

1919 թ. ընթացքում շարունակվեց հայ-հունական հարաբերությունների բնականոն զարգացումը, սակայն կային որոշ «անհարթություններ»՝ կապված Պոնտոսի խնդրի հետ: Հունաստանի վարչապետ Է. Վենիզելոսը համաձայնել էր, որ Տրապիզոնի վիլայեթն ընդգրկվի Հայաստանի մեջ: Եվ իրոք, 1919 թ. փետրվարի 3-ին և 4-ին Փարիզի հաշտության վեհաժողովում հունական պահանջը ներկայացնելիս նա ընդգծեց, որ Տրապիզոնի նահանգը պետք է ընդգրկվի Հայաստանի կազմի մեջ, չնայած որ այնտեղ հույները շատ ավելի են հայերից, սակայն Պոնտոսի հույն ազգաբնակչության համար, անկասկած, կապահովվեր իրավահավասարության և ինքնավար զարգացման իրավունք⁴⁸⁶:

1919 թ. փետրվարի 12-ին հայկական երկու պարտիիսությունների կազմած միացյալ հուշագրում նշվում էր. «Տրապիզոնի վիլայեթում, որ եղել է նախկին Պոնտոսյան թագավորության մայրաքաղաքը, հույների թիվն ավելի է հայերից, բայց Տրապիզոնի նավահանգիստն ամբողջ Բարձր Հայքի միակ կարևոր ելքն է դեպի Սև ծով: Հունաստանն աչք չունի այդ վիլայեթի վրա, որ շատ հեռու է այն գլխավոր կենտրոններից, որոնց նա պահանջում է ժողովուրդների իրավունքի հիման վրա, և կարարյալ համաձայնությամբ հելլեն կառավարության հետ, որ այդ հարցում երևան հանեց կարարյալ հավասարակշռության մի լայն հոգի, որը չենք կարող չգնահատել, պահանջում ենք հայկական պետությանը կցել Տրապիզոնի նահանգի մի մասը: Նրա հույն ազգաբնակչությունը կարող է վստահ լինել, որ հայկական վարչությունը նրան կապահովի իր կրոնի և լեզվի հանդեպ հարգանքը՝ եղբայրության և համահավասար արդարության ռեժիմի փակ:

Մյուս կողմից պետք է հայտարարենք, որ Հունաստանին փրկելիք շրջանների հայերն էլ իրենց կողմից վստահության և ուղղամտության նույն ոգով են ընդունելու հելլեն կառավարության փակ իրենց ստանալիք դրությունը»⁴⁸⁷:

Սակայն շուրջով պարզ է դառնում, որ Պոնտոսի խնդրի կարգավորման նման փարբերակը բուն Հունաստանում որոշ ընդդիմության է հանդի-

485 Hassiotis I. K., "Shared Illusion: Greek-Armenian Co-operation 1985, p. 144. Տե՛ս նաև՝ Улуянн Ар., К истории Армянно-Греческих . . . , с. 230.

486 Հովհաննիսյան Ռ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 304:

487 Հայկական հարցը Հաշտության կոնֆերանսի առաջ, Հայոց գեղասպանության պարմության և պարմագրության հարցեր, թիվ 5, 2002, էջ 159:

պում այն հույն քաղաքական գործիչների կողմից, ովքեր կողմնակից էին անկախ հունական «Պոնտոսի պետության» ստեղծմանը: Սակայն Վենիզելոսի դիրքորոշումն ամենևին էլ հասարակ հայասիրություն չէր: Բնականաբար, նրա համար առաջնայինը հույն ժողովրդի շահերն էին: Սակայն Վենիզելոսի լայնախոհությունը և քաղաքական հեռավորությունը հնարավորություն էին տալիս նրան հասկանալու, որ հայ-հունական փարածքային ցանկացած հակասությունը կուժեղացներ երկու պետությունների վրա դաշնակիցների ճնշումը, որից կշահեր Թուրքիան, իսկ կորուժեին և՛ հույները, և՛ հայերը:

Այնուամենայնիվ, Պոնտոսում Կոնստանդինոպոլիսի հույները նպատակ ունեին ստեղծել անկախ պետություն: Նրանք ևս կազմում են պարավիրակություն, որը Փարիզի հաշտության վեհաժողովին հուշագիր է ուղղում⁴⁸⁸:

Պոնտոսի հույները, վստահ լինելով Հունաստանի օժանդակության և մեծ փութությունների՝ իրենց նկատմամբ բռնելիք նպաստավոր դիրքորոշման վրա, դեմ էին Արևմտյան Հայաստանի հետ միասին Թուրքիայից անջարկվելուն: Սա պայմանավորված էր այն երկյուղով, որ այդ պարագայում նրանք «կկլանվեին» հայերի կողմից⁴⁸⁹: Նման մտավախություն սկզբում ուներ նաև գնդապետ Դ. Կաթենոփիսը, ում Է. Վենիզելոսը հանձնարարել էր զբաղվել Պոնտոսի հարցով⁴⁹⁰: Կաթենոփիսը ևս ընդգծում էր, որ Պոնտոսի հայրենասերները հիմնականում Պոնտոսից հեռու գտնվելով և առկա իրադրությանն անտեղյակ, պաշտպանելու ելան իրենց հայրենիքի իրավունքները⁴⁹¹: Եվ իրոք, ազապագրական շարժումը գլխավորում էին հայրենասեր, սակայն մեծ քաղաքականությունից և դիվանագիտությունից

488 [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919.

489 Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920), թագմանություն հունարենից Ն. Բարթիկյանի, Երևան: Հեղինակային հրատ., 1998, էջ 114-121:

490 Գնդապետ Կաթենոփիսը Պոնտոսի հարցի զարգացումը բաժանում է երեք փուլի: Առաջին շրջանում Պոնտոսի ազապագրումը կապվում էր Թուրքիայից Հայաստանի հետ միասին անջարկվելուն: Երկրորդ փուլում Հունաստանի փարածքում ապրող պոնտացի հույների զինվորագրումն էր և դիմումը մեծ փութությունների Պոնտոսի մանդատը վերցնելու համար, քանի որ հունական կառավարությունը չէր կարող Պոնտոսը Հունաստանին միացնելու հարց բարձրացնել: Երրորդ փուլն արդեն ընդգրկում էր Հայաստանի հետ համագործակցությունը: Տե՛ս Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական..., էջ 32-34:

491 Նույն փեղում, էջ 117:

հեռու մարդիկ, ովքեր ձգվելով ավելի հայրենասեր երևալ, հաճախ լավ չէին հասկանում իրականությունը:

1919 թ. աշնանը Հայաստանի հեյր բանակցություններ սկսեց Կովկասում Հունաստանի դիվանագիտական առաքելությունը գլխավորող Ի. Սյրավրիդակիսը: Նրա առջև դրված էր խնդիր՝ իմանալ Հայաստանի կառավարության դիրքորոշումը երկու հարցում. ա) մի քանի հունական գյուղերի ազգաբնակչության՝ Հունաստան գաղթելու և բ) հունական զորամասերի կազմակերպման վերաբերյալ⁴⁹²: Նա ցանկանում էր թույլ չտալ Հայաստանի հույների գաղթը Հունաստան և հասնել նրան, որ հույներին հայկական բանակ չգորակոչեին. հույներից կազմվեին հունական հատուկ զորամասեր, որին, ըստ Սյրավրիդակիսի, դեմ էր գններալ Փիրումյանը⁴⁹³: Սյրավրիդակիսը նպատակ ուներ ստեղծվելիք հունական զորամասերն օգտագործել ընդհանուր թշնամու՝ քեմալականների դեմ: Հայաստանը, ըստ Սյրավրիդակիսի, անդրկովկասյան մյուս հանրապետությունների համեմատ ուներ բոլոր առավելություններն այդ հարցում (ա) միևնույն ճակատում ընդհանուր թշնամու առկայություն, բ) աշխարհագրական դիրք, որտեղ միանում է Փոքր Ասիան Կովկասի հեյր, գ) հոծ հույն բնակչություն, որը կարող է ծառայել «որպես արաղծ» և այլն), և նրան հատկացվում էր կենտրոնական դեր⁴⁹⁴:

1920 թ. հունվարին Երևան է ժամանում նաև միտրոպոլիտ Խրիստանթոսը (Ֆիլիպիդես (1882-1949)՝ Տրապիզոնի վերջին միտրոպոլիտը (1913-1923): Հայաստանի կառավարության հեյր բանակցությունների ժամանակ Խրիստանթոսը հայրնեց, որ Փարիզի վեհաժողովում իրենք բարձրացրել են Պոնտոսի անկախ պետություն ստեղծելու հարցը, որն ընդգրկելու է Մինոպ-Ռիզե գիծը՝ Պոնտոսի լեռնաշղթայի ու Սև ծովի միջև ընկած փարածքը, և ունենալու է 1.2 միլիոն բնակչություն, որից մահմեդական՝ 0.8 մլն., հույն՝ 0.3 մլն., հայ՝ 70.000 հոգի: Բանակցությունների ժամանակ քննարկվում էր Պոնտոսի կարգավիճակի հարցը: Պոնտոսցիները գիտակցում էին, որ առանց հայերի հեյր միասնաբար գործելու այդ հարցում հաջողության հասնելու հնարավորություն չունեն: Միավորման հասնելու համար գործադրելի էին համարվում թե՛ դիվանագիտական միջոցները, թե՛ զենքը: Դա նշանակում էր, որ Փարիզի վեհաժողովում հայ և հույն պատվիրակությունները գործելու էին համատեղ, իսկ եթե հարցը դրական

492 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 357(II), թ. 183:

493 Նույն փեղում:

494 Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական..., էջ 17:

լուծում չստանալ, դիմելու էին համապետ ռազմական գործողությունների⁴⁹⁵։ Հայաստանի կառավարությունը գտավ, որ անհրաժեշտ է «խուսափել սահմանային հարցից», Պոնտոսը Հայաստանի Հանրապետության մեջ մտնելու դաշնակցային կարգավիճակով, այդ մասին գրավոր պատասխան տալ միտրոպոլիտին ու նաև պարվիրակություն ուղարկել՝ մասնակցելու տրապիզոնցիների՝ Բաթումում կայանալիք համագումարին⁴⁹⁶։

Ի վերջո, բանակցությունների արդյունքում Հայաստանի կառավարության նախագահի (Ալ. Խաչիսյան) և Խրիստաթոսի ստորագրությամբ նամակներ ուղարկվեցին Հունաստանի կառավարության նախագահ Է. Վենիզելոսին ու Խաղաղության վեհաժողովում Հայաստանի ու Պոնտոսի պարվիրակություններին։ Դրանցում մասնավորապես նշվում էր.

«1) (Երկու երկրները - Գ. Վ.) խնդրում են Խաղաղության կոնֆերանսի մանդատառու տերությանը հնարավորին չափ շուտ դաշնակցային զորքեր ուղարկել, որոնք ի վիճակի կլինեն կասեցնելու բոլշևիկների անխուսափելի առաջխաղացումը։

2) Հելլենական կառավարությունը նույն կերպ վարվի՝ օգնելու համար Պոնտոսի հույներին, ովքեր հայերի հետ համաձայնության են եկել, որ ափ ելած զորքերը կառաջանան դեպի Երզնկա և Էրզրում, ընդդիմակայելու թուրքական կանոնավոր զորքին, իսկ հայկական բանակը կաշխարի կանգնեցնել բոլշևիկների հնարավոր առաջխաղացումը Կովկասում։

3) Խնդրում են Հելլենական կառավարությանը, որ Հունաստանից անհապաղ մարդիկ և ռազմամթերք առաքվեն՝ համալրելու հայկական բանակը»⁴⁹⁷։

Ի կատարումն այդ խնդրանքի՝ շուտով «Էլեֆթերիա» առևտրական շոգենավով Հունաստանից բերվում են «Գրա» մակնիշի 10.000 հրացան և 4 միլիոն փամփուշտ։ Բացի այդ հունական բանակի գլխավոր հրամանատար Լեոնիդաս Պարասկևուպուլոսի կողմից 1920 թ. սեպտեմբերի 16-ի հրամանագրով «Պարտերազմական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշան է շնորհվում ազգային հերոս Անդրանիկ Օզանյանին⁴⁹⁸։

Փարիզում Վենիզելոսը մշտապես տեղեկություններ էր հաղորդում Պողոս Նուբարին և Ավ. Ահարոնյանին դաշնակիցների՝ Գերագույն խորհրդում տեղի ունեցող քննարկումների մասին և խորհուրդներ տալիս

495 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, թ. 1:

496 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 259, թ. 1:

497 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, թ. 16:

498 Παμαζών Σ., նշվ. աշխ., էջ 170-173:

հայկական հարցերի պաշտպանության վերաբերյալ: Միաժամանակ հունական կառավարությունը երախտագիտության մեծ զգացում ուներ դաշնակցական պապովիդակ Միքայել Վարանդյանի՝ Սոցիալիստական 2-րդ Ինտերնացիոնալի ժամանակ հնչեցրած ելույթի համար, որն արդարացնում էր Զմյուռնիան հունական զինված ուժերի կողմից գրադեցնելը և Փոքր Ասիայում հույների նպատակները⁴⁹⁹:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սևրի պայմանագրի ստորագրումը երկու ժողովուրդների իդձերի իրականացումն էր: Հայերին և հույներին բաժին հասած երկարատև հալածանքներից, զրկանքներից ու ցեղասպանությունից հետո կարծես արդարացի լուծում էր տրվում նրանց ազգային ձգտումներին: Այդ ժամանակ Հունաստան է այցելում Ալեքսանդր Խալիսյանը և հանդիպումներ ունենում վարչապետ Է. Վենիզելոսի և արտաքին գործերի նախարար Նիկոլաոս Պոլիտիսի, ինչպես նաև Աթենքի ու Զմյուռնիայի հայ համայնքների հետ: Հունաստանում սկսում է գործել Հայաստանի դիվանագիտական առաքելությունը, որի գործառույթներն սկզբում իրականացնում էին Հունաստանի խորհրդարանի պարզամավոր Գևորգ Փափագյանը և դեսպանատան գործակալար Հարություն Գըլըճյանը: Շուտով Հունաստանում Հայաստանի դեսպան է նշանակվում Տիգրան Զայանը: Իր հերթին Հունաստանի կառավարությունը դիվանագիտական առաքելություն է հիմնում Երևանում՝ առաջին դեսպան նշանակելով Իոաննիս Պապասին⁵⁰⁰:

Սակայն Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումից և խորհրդայնացումից հետո Հայաստանն արդեն չէր կարող առանձին արտաքին քաղաքականություն իրականացնել, քանզի խորհրդային Ռուսաստանն ուներ ընդգծված թուրքամետ կողմնորոշում: Չնայած պետական մակարդակի համագործակցությունը դադարեց, այնուամենայնիվ 1919թ. սկսած և մինչև 1922թ. շարունակվող հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին մեծ թվով հայեր մարտնչում էին հունական բանակի կազմում: Այս շրջանում ակտիվ գործունեություն է ծավալում գորավար Թորգոմը (Արսեն-Արշակ-Խարիպոն Նազաշյան): Նա Հունաստանի արքա Կոստանդինից 1920 թ. վերջին արտոնություն էր ստացել հայկական մի գորամասի՝ «Հայկական լեգեոնի» («Αρμενική Λεγεώνα») կազմակերպական համար: Շուտով Հայկական լեգեոնի շարքերում կռվողների թիվը

499 Ованнисян Р. Г., Международные отношения Республики Армения, 1918 – 1920 гг. (Пер. с англ. Г. Г. Махмурия); Институт истории НАН Армении. – Ер.: Тигран Мец, 2007, с. 630.

500 Ραμαζάν Σ., նշվ. աշխ., էջ 174-177:

հասնում է 1.700 հոգու⁵⁰¹: 1922 թ. դրությամբ արդեն հայ կամավորական զորքերի թիվը հասնում էր 2.500-ի, որից 1.500-ը գործում էր Մազենսիա - Աֆիոն-Կարահիսարի և Էսքիշեհիրի տեղամասերում, 1.000-ը՝ Բորսայի շրջանում⁵⁰²: Այս տվյալները չեն ներառում հունական բանակի կազմում ծառայող առանձին հայ սպաներին ու զինվորներին: Ջորավար Թորգոմը մեծ դերակատարություն ունեցավ ռազմական գործողությունների գոյում հայտնված մեծաթիվ հույն և հայ ազգաբնակչության պաշտպանության գործում: Արդեն հունական բանակի նահանգի ժամանակ, երբ հունական հրամանատարությունը հրաման է տալիս լուծարել լեգեոնը, Թորգոմն իր պատասխանում՝ ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Գեորգիոս Խաճիանեստիսին, անգամ հրաժարվում է կատարել հրամանը և խնդրում թույլ տալ շարունակելու իրենց գործողությունները և «զոհվելու հանուն Հունաստանի և Հայաստանի»⁵⁰³: Զմյուռնիայի աղետից հետո զորավար Թորգոմը Հայկական լեգեոնի հետ անցնում է Քիոս կղզի, ապա՝ Աթենք:

Հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին աչքի ընկան բազմաթիվ այլ հայ ռազմական գործիչներ (Հաջի Օնիկ Ազատյան, Գրիգոր Վարլյան և այլք), որոնցից առանձնանում էր Արամ Կայծակը (Արամ Թերզյան) իր ջոկատով, որը հայտնի էր որպես «5-րդ անկախ հայ կամավորական խումբ»՝ կազմված Հաճընի և Կիլիկիայի այլ վայրերից սերող հայ մարտիկներից: Ջոկատը մասնակցել է Մազենսիայի ու Աֆիոն-Կարահիսարի ճակատներում մղված մարտերին⁵⁰⁴:

Թուրքական ուժերի՝ Զմյուռնիա մտնելուց հետո էլ՝ 1922 թ. սեպտեմբերի 9-12-ը, տեղացի հայերի մի խումբ Արսեն Չավուշի, Բյուզանդ Ճամբազյանի և այլոց ղեկավարությամբ դիմում է հերոսական ինքնապաշտպանության, փրկում բազմաթիվ հայերի ու հույների կյանքեր, վերջում էլ կարողանում հասնել հունական և օտարերկրյա նավերին ու տեղափոխվել Հունաստան⁵⁰⁵:

Հույն-թուրքական պատերազմի ավարտից և հատկապես Լոզանի պայմանագրից հետո իրավիճակը փոխվեց: Ամբողջ Փոքր Ասիան և Արևմտյան Հայաստանը հիմնականում զրկվեցին հայ և հույն բնակչությունից, որոնցից պահպանվեցին միայն առանձին բեկորներ: Հայ-հունական համագործակցությունն այս փուլում ավարտվեց:

501 Ραμαζάν Σ., նշվ. աշխ., էջ 200-201:

502 Նույն տեղում, էջ 208-209:

503 Նույն տեղում, էջ 214-215:

504 Նույն տեղում, էջ 206-207:

505 Ραμαζάν Σ., էջ 222-223:

Ամփոփելով պետք է նշել, որ հայ-հունական համագործակցությունն իր առջև դրված խնդիրներով կարելի է բաժանել հետևյալ փուլերի.

ա) 17-րդ դարից սկսած մինչև 19-րդ դարի վերջը: Այս փուլում գիտակցվեց և զարգացվեց երկու ժողովուրդների փոխգործակցության անհրաժեշտությունը: Այն հիմնականում դրսևորվում էր հունական ազգային-ազատագրական շարժումներին հայերի ակտիվ մասնակցությամբ: Նպատակը երկու ժողովուրդների ազատագրական ուժերի միավորումն էր և օսմանյան լծի թոթափումը:

բ) 19-րդ դարի վերջից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը (1914 թ.): Կապեր են ստեղծվում հայկական և հունական հեղափոխական կազմակերպությունների միջև, մշակվում համալսելի գործողությունների նախագծեր: Իսկ Բալկանյան պատերազմների ժամանակ հայերը մասնակցում են պատերազմական գործողություններին և հանդես գալիս հունանպաստ դիրքորոշմամբ:

գ) Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներ (1914 - 1918 թթ.): Բազմաթիվ վայրերում հայերն ու հույները հանդես են գալիս միասնաբար, դիմագրավում թուրք ջարդարարներին: Օգնում և օժանդակում են միմյանց, փրկում մեկը մյուսի կյանքը: Համագործակցությունն այս փուլում կարելի է բնորոշել որպես ինքնապաշտպանական միասնական ճակատի կազմակերպման փորձ:

դ) Մուդրոսի զինադադարից մինչև Հայաստանի Հանրապետության անկումը (1918 - 1920 թթ.): Այս փուլն առանձնանում է մյուսներից նրանով, որ համագործակցությունը հիմնականում տեղի էր ունենում ամենաբարձր՝ պետական մակարդակով: Ակտիվ դիվանագիտական հարաբերություններ են հաստատվում Հունաստանի և Հայաստանի միջև: Խաղաղության վեհաժողովին ներկայացվելիք պահանջների հետ կապված՝ լուրջ բանակցություններ են տեղի ունենում հայկական և հունական կողմերի միջև: Փարիզում երկու պատվիրակությունները հանդես էին գալիս համերաշխ՝ համագործակցելով միմյանց հետ:

ե) Հույն-թուրքական պատերազմի տարիներ (հատկապես՝ 1920-1922 թթ.): Հայկական կամավորական զորախմբերն ակտիվ մասնակցություն են ունենում պատերազմական գործողություններին: Հայկական ուժերի կողմից բազմաթիվ հույներ և հայեր փրկվում են քեմալականների բռնություններից:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԼՈՋԱՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ: ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

3.1. Լոզանի վեհաժողովում ստորագրված «Թուրքիայի և հունաստանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ» պայմանագիրը և դրա հետևանքները

Հույն-թուրքական պատերազմի ավարտից և Մուդանիայի զինադադարից կարճ ժամանակ անց՝ 1922 թ. նոյեմբերին, Լոզանում սկսվեցին հաշվության բանակցությունները: Որոշվեց, որ քննարկման ենթակա հարցերը պետք է ընդգրկվեն երեք հանձնաժողովների օրակարգում.

1. Սահմանային և ռազմական, ինչպես նաև նեղուցների կարգավիճակի հարցերով հանձնաժողով,
2. Թուրքիայում օտարերկրացիների և փոքրամասնությունների կարգավիճակի հարցերով հանձնաժողով,
3. Ֆինանսական, արևմտական, նավահանգիստների ու երկաթգծերի և առողջապահության հարցերով հանձնաժողով:

Հունական կողմի համար ամենակարևորը հույն-թուրքական սահմանի, Թուրքիայում մնացած հույն բնակչության և Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարքարանի հարցերն էին: Մերի պայմանագրով Հունաստանին տրված փարաժքները զավթել էին քննալականները 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում, իսկ այդ փարաժքներում մնացած հույների, ինչպես նաև հայերի համար ստեղծվել էր աղետալի վիճակ:

Քննարկումների առաջին փուլում՝ սկսած 1922 թ. նոյեմբերի 22-ից, արծարծվում էր Թրակիայի ու նրա սահմանների հարցը: Թուրքիան ներկայացնող Իսմեթ փաշան (Ինոնյու) պահանջում էր Թրակիայի սահմանները փարաժել Սև ծովից մինչև Մարիցայի գետաբերանը՝ վկայակոչելով 1913 թ. Կոստանդնուպոլսի պայմանագիրը⁵⁰⁶: Անգամ Արևմտյան

⁵⁰⁶ Պայմանագրի համաձայն Էնոս-Միդիա գիծը պահպանվեց, բայց «կորացվեց» դեպի հյուսիս՝ Սև ծովի ուղղությամբ և դեպի արևմուտք՝ Մարիցա գետի վրայով

Թրակիայի համար պահանջում էր հանրաքվե⁵⁰⁷։ Իսմեթ փաշայի ներկայացրած պահանջների դեմ վճռականորեն հանդես եկավ հունական պարլիթարությունը։ Է. Վենիզելոսը, հանգամանորեն շարադրելով իր երկրի փեսակերը, մասնավորապես նշեց, որ Հունաստանը չէ, որ սկսել է պատերազմը. ագրեսիան եկել է հակառակ կողմից, որ Հունաստանը պահանջում է Արևելյան Թրակիան, Զմյուռնիան իր շրջակայքով, որովհետև համոզված է, որ իր պահանջները համապատասխանում են այն սկզբունքներին, որոնց համար պայքարել են դաշնակիցները։ Եվ իրոք, այս փարածքներում թուրքերն ամեն դեպքում չեն կազմել մեծամասնություն մինչև Բալկանյան պատերազմների (1912-1913) ավարտը։ Իր ելույթի ընթացքում նա, պաշտպանելով հայրենակիցների շահերը, չմոռացավ նաև հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները։ Այսպես, Փոքր Ասիայի նկատմամբ հույների պահանջի «անհեթեթությունը» ցույց տալու համար թուրքական պարլիթարության կողմից հաճախ էր մեջբերվում Փոքր Ասիայի միասնականության գաղափարը։ Որպես հակափաստարկ՝ Վենիզելոսը նշում էր, որ «Փոքր Ասիան շատ ավելի մեծ է, քան Բալկանյան թերակղզին՝ Դանուբից հարավ։ Ինչո՞ւ է հնարավոր մի քանի պետություն հիմնել Բալկանյան թերակղզում, և ինչո՞ւ չի կարելի ձևավորել երեք պետություն Փոքր Ասիայում. հայկականը՝ արևելքում, հունականը՝ արևմուտքում, և թուրքականը՝ մնացած մասում»⁵⁰⁸։ Լոզանում պայմանագրի համաձայն Հունաստանը կորցրեց Արևելյան Թրակիան՝ Ադրիանապոլսով, սակայն Հունաստանին մնաց Մարիցա գետից արևմուտք ընկած հատվածը՝ Արևմտյան Թրակիան⁵⁰⁹։

Տարածքային հարցերից կարևոր էր նաև Էգեյան ծովի արևելյան շրջանի կղզիների կարգավիճակի վերջնական հստակեցումը։ Եվս մեկ անգամ հաստատվեց այդ կղզիների անցումը Հունաստանին՝ բացառությամբ Իմբրոս և Տենեդոս կղզիների, որոնք թողնվեցին թուրքական գերիշխանության տակ։ Նշված երկու կղզիները չէին ներառվելու նաև Թուրքիայի և Հունաստանի միջև բնակչության փոխանակման

այնպես, որ Թուրքիան ձեռք բերեց ոչ միայն Ադրիանապոլիսը, այլ նաև Քորք Բիլիսեն և Դեմոփիկան։ Բուլղարացիները ոչ միայն հանձնեցին Դեդեադաճ փանող երկաթուղին, այլ նաև իրենց միակ նավահանգիստը Էգեյան ծովում, որն անցավ Հունաստանին։

507 Lausanne Conference on Near East Affairs 1922 – 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, London, 1923, p. 21.

508 Նույն փեղում, էջ 24։

509 Նույն փեղում, էջ 687։

պայմանագրի մեջ⁵¹⁰: Հաջորդ հոդվածն անդրադառնում էր Դոդեկանեսյան կղզիներին, որոնք մնացին իրավական գերիշխանություն տակ⁵¹¹:

Հունական պարվիրականությանն առավել դժվարին ու պարասխանաբար էր սպասվում Թուրքիայի տարածքում մնացած հույն բնակչության հարցի քննարկման ընթացքում: Թուրքական պարվիրականության ղեկավար Իսմեթ Ինոնյուն բանակցությունների ընթացքում հաստատականորեն պնդում էր Թուրքիայի տարածքից մնացած հույների դուրսբերման անհրաժեշտության վրա: Սա թուրքական պարվիրականության կարևորագույն խնդիրն էր: Որպես հարցի լավագույն գիտակ՝ նորվեգացի նշանավոր բևեռախույզ Ֆրիտյոֆ Նանսենը, ով Ազգերի լիգայի ռազմագերիների և փախստականների հարցերով գլխավոր հանձնակատարն էր և աչքի էր ընկել իր մարդասիրական վերաբերմունքով ինչպես հայերի, այնպես էլ հույների նկատմամբ, 1922 թ. դեկտեմբերի 1-ին՝ 8-րդ նիստին, հրավիրվեց գեկույցով հանդես գալու համար:

Մինչ այդ Նանսենը եղել էր Թուրքիայում և լավ ուսումնասիրել էր հիմնահարցը: Իր գեկույցում ներկայացնելով իրավիճակը և ընդգծելով, որ ցանկացած միջոցառում պետք է իրականացվի՝ հաշվի առնելով բոլոր նրբությունները, ներկաների ուշադրությունը հրավիրեց հետևյալ հարցերի վրա.

ա) Արդյոք պայմանագիրը պետք է հիմնվի հարկադիր, թե՛ կամավոր «էմիգրացիայի» սկզբունքի վրա,

բ) Ո՞րն է դրա կիրառման տարածքը,

գ) Ինչպիսի՞ն պետք է լինի փախստականների հարցերի կարգավորման հանձնաժողովը կամ կյանքում դրա կիրառման մեխանիզմը⁵¹²:

Պայմանագիր ստորագրելու անհրաժեշտությունը պնդում էր թուրքական կողմը: Դրան գումարվեց նաև թուրքերի պահանջը՝ հեռացնել Տիեզերական պարրիարքությունը Կոստանդնուպոլսից: Այս հարցը թուրքական պարվիրականության կողմից բարձրացվեց 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ի նիստում: Այն սերտորեն կապված էր Կ. Պոլսի հույն բնակչության խնդրի հետ: Դրան վերաբերող հիմնական քննարկումներն ընթացան 1923 թ. հունվարի 10-ին: Բրիտանական կողմը, այս հարցում մեծ վճռականություն դրսևորելով, հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ չի համաձայնի Պարրիարքությունը Կ. Պոլսից տեղափոխելու ցանկացած

510 Նույն տեղում, էջ 692:

511 Դոդեկանեսյան կղզիները Իտալիայի կողմից Հունաստանին վերադարձվեցին 1947 թ. Փարիզի պայմանագրով:

512 Lausanne Conference on Near East Affairs..., p. 113-117.

առաջարկի հեղինակը՝ Թուրքերը ստիպված էին զիջել: Չնայած դրան՝ կրկին դրսևորեցին համառություն և մեկ անգամ ևս ձևականորեն պահանջեցին Պարիսի հարաբերությունները փոխելու մասին: Պալատը: Որպես իրենց պահանջի հիմնավորում՝ թուրքերը նշում էին, որ Պարիսի հարաբերությունները միշտ դրսևորել է բաղադրական ակտիվություն և շարունակելու է նույն կերպ: Նրանք փորձեցին նաև ուշադրություն հրավիրել այն «թշնամական» վերաբերմունքի վրա, որ որդեգրվել էր Պարիսի հարաբերությունների կողմից վերջին պարտերազմի ընթացքում և համոզմունք հայտնեցին, որ նրա մնալը Կ. Պոլսում առիթ կտա հետագա կոնֆլիկտների, ուստի առաջարկում էին Պարիսի հարաբերությունները փոխելու մասին: Այս լուրը լսելու և այդպիսով փոխելու իր հոգևոր իշխանությունն ուղղափառ աշխարհի վրա⁵¹³:

Նունական պարլիամենտությունը պնդեց, որպեսզի Պարիսի հարաբերությունները մնա Կ. Պոլսում, ու եթե նույնիսկ նրան ստիպեն թողնել բաղադր, ընդմիշտ կպահի Կ. Պոլսի պարիսիսը և արքայիսկոպոս փոխդոն: Ի վերջո հունական կողմը հասավ նրան, որ Պարիսի հարաբերությունները մնաց Կ. Պոլսում: Այս հարցում վճռորոշ նշանակություն ունեցավ մեծ փոփոխությունների դիրքորոշումը: Բանն այն է, որ պարիսիսը Թուրքիայում հույն ժողովրդի փաստացի առաջնորդն էր: Գաղափար էր, որ թուրքերը ձգտում էին ազատվել Կ. Պոլսի հույն բնակչությունից, ինչի հետ մեծ փոփոխությունները չէին կարող համաձայնվել: Զրկել Կոստանդնուպոլիսը գործույթ ու հարուստ հույն բնակչությունից՝ կնշանակեր այդ կարևոր հանգուցակների փոփոխական կյանքը կարգադրելու կարծածախար անել: Բանկերը մեծ մասամբ հույների ձեռքում էին, կամ այնպիսի հույն անձնակազմ էր աշխատում: Դա չէր համապատասխանում եվրոպական պետությունների շահերին⁵¹⁴: Ուստի Պարիսի հարաբերությունները մնալը մեծապես ձեռնարկ էր նաև նրանց:

Նույն-թուրքական պայմանագրի կնքման և դրան հարկադիր բնույթ տալու վրա հաստատականորեն պնդում էր Իսմեթ փաշան՝ սպառնալով հակառակ դեպքում չարունակել բանակցությունները⁵¹⁵: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ այս պայմանագիրը հունական դիվանագիտության խոշոր ձախողումներից էր: Մակայն համադրելով

513 Lausanne Conference on Near East Affairs..., p. 335.

514 Նույն փոփոխություն, էջ 336:

515 Նանսեն Ֆ., Խաբված ժողովուրդ, Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակատարի հետազոտական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Ղազախստան, Երևան, 2009, էջ 30:

516 Ladas S., The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey, New York: The Macmillan Company, 1932, p. 340-342.

փաստերը և դիտարկելով այն իրավիճակը, որ տիրում էր դրա ստորագրմանը նախընթաց մի քանի ամիսների ընթացքում, պարզ է դառնում, որ պայմանագրի ստորագրումը հույների կողմից թերևս հնարավոր փարբերակներից (դրանք շարժվել են) «ամենահարմարն» էր: Նախ 1919-1922 թթ. հույն - թուրքական պատերազմում հույների պարությունը էականորեն բարդացրել էր Նուսասրանի միջազգային դրությունը: Այնուհետև պատերազմի ողջ ընթացքում քննադատականները ծրագրված շարունակում էին թուրքահպատակ հույների՝ երիտթուրքերի կողմից սկսված կոտորածների քաղաքականությունը: Բացի այդ դաշնակիցների երկդիմի քաղաքականությունը ևս զգալիորեն ուժեղացրել էր Թուրքիայի դիրքերը⁵¹⁷: Թուրքիայում մնացած հույն բնակչության համար ստեղծվել էր աղետալի իրավիճակ: Թուրքերի՝ Ջմյուռնիա մարտնչուց հետո՝ 1922 թ. սեպտեմբերի 16-ին, Մուստաֆա Զեմալի հրամանով 18-45 տարեկան հույն և հայ տղամարդիկ հայտարարվեցին ռազմագերիներ՝ նրանց թույլ չտրվելու հետևանքով Փոքր Ասիայից: Իսկ մնացած ազգաբնակչությունը նույն հրամանի համաձայն պետք է լքեր Թուրքիան մինչև հոկտեմբերի 1-ը: Իրավիճակի մասին պատկերացում կազմելու համար բնութագրական է ամերիկյան շահերը Ջմյուռնիայի շրջանում պաշտպանող ԱՄՆ-ի բանակի կապիտան Ն. Պաուելի զեկուցագիրը՝ ուղղված ծովակալ Մ. Բրիստոլին (ԱՄՆ-ի գերագույն հանձնակատարը Թուրքիայում 1919-1927 թթ.), որտեղ նշվում է. «Թուրքերը հստակ հայտարարել են, որ եթե այս մարդիկ ուղարկվեն երկրի խորքերը, ապա կսպանվեն: Եթե դուք ուզում եք ինչ-որ բան անել փախստականների համար, ուղարկեք նավեր և նրանց այստեղից տարեք»⁵¹⁸:

Իրականում մինչև պայմանագրի ստորագրումը 1922 թ. դեկտեմբերի դրությամբ երկրից «արտագաղթել էր» մնացած հույն բնակչության մեծամասնությունը: Այսպես կոչված փոխանակման պայմանագրի ստորագրումից առաջ արդեն, ըստ Ջեյմս Բարթոնի, 1922 թ. ընթացքում ավելի քան 1.000.000-ը դուրս էր եկել երկրից: Դրան գումարելով նաև 1923 թվականը՝ նա նշում է, որ 1.400.000 մարդ տեղափոխվեց Նուսասրան⁵¹⁹: Մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ 1.250.000 հույն և 100.000

517 Բնութագրական օրինակներ են 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Փրանս-թուրքական համաձայնագիրը Անգորայում (Անկարայում) կամ 1922 թ. ամռանը Թրակիայում հունական զորքերի՝ դեպի Կ. Պոլիս առաջխաղացման կասեցումը դաշնակիցների կողմից:

518 Murat J., նշվ. աշխ., էջ 155:

519 Barton J., նշվ. աշխ., էջ 161 և 165:

հայ «լցվեցին» Հունաստան, որից միայն 1/5-ը կարողացավ տեղավորվել: Նրանք մեկ երրորդով ավելացրին Հունաստանի նախապատերազմյան բնակչությունը⁵²⁰: Փաստորեն մինչև պայմանագրի ստորագրումն արդեն 1.000.000-1.200.000⁵²¹ մարդ «լքել» էր Թուրքիան:

Հաշվի առնելով այս ամենը՝ ակնհայտ է դառնում, որ Է. Վենիզելուսը կանգնած էր կատարված փաստի առաջ. նրա խնդիրն էր արդեն պաշտպանել Թուրքիայում մնացած ոչ մեծաթիվ հայրենակիցներին: Վենիզելուսին ընդդիմադիր քաղաքական ուժերը սուր քննադատության ենթարկեցին նրան այդ պայմանագիրը ստորագրելու համար: Սակայն հեղափոխություն Պիրեյի քաղաքապետարանի թափոնում կայացած իր նախընտրական ելույթում նա շար դիպուկ է նկարագրել դրա էությունը և այն պայմանները, որոնք ստիպել են ստորագրել. «(...) Այժմ անհրաժեշտ է երկու խոսքով բացատրել, թե ինչ էր այդ Փոխանակման Պայմանագիրը: Այն կոչվում է Պայմանագիր՝ «Թուրքիայի և Հունաստանի բնակչության փոխանակման վերաբերյալ»: Պայմանագրի այս անվանումը կեղծ է: Խոսքը բոլորովին բնակչության փոխանակման մասին չէ: Թուրքիան այն պահին, երբ ստորագրվեց Պայմանագիրը, արդեն իր տարածքից վճռել էր մոտավորապես մեկ միլիոն փախստականների: Փոքր Ասիայի լեռներում դեռևս թափառում էին հարյուր ութսուն հազար ևս, որոնք չկարողացան իջնել դեպի ծովափները, քանի որ թուրքական պալսնեշը չէր թողնում, և որոնք, եթե այս Պայմանագիրը չստորագրվեր, կմնային սարերում և սովամահ կլինեին, քանի որ Թուրքիան, ցանկանալով ոչնչացնել քրիստոնեական տարրը, չէր թողնի, որ նրանք հեռանային: Այսպիսով, այս Պայմանագրի միջոցով որոշեցինք այս հայրենակիցների ճակատագիրը և հաջողեցրինք փրկել նրանց, քանի որ երբ Թուրքիան տեսավ, որ բոլորը պիտի մուտք գործեն Հունաստան, թողեց, որ գան:

Մեկ այլ բան էլ արեցի. փրկեցի Կ. Պոլսի հունական բնակչությունը, որն ուզում էի փրկել, հիմնականում ոչ թե այլ քաղաքական մտքից ելնելով, այլ որովհետև ցանկանում էի՝ ստրկացած հունական բնակչության դժբախտությունը հնարավորինս նվազ չափեր ստանա, քանի որ եթե անմիջապես ավելանային մնացած փախստականներին նաև Կ. Պոլսի հույները, ավելի շատ կվտանգվեին՝ չկարողանալով դիմագրավել այն խնդիրները, որոնք պիտի առաջացնեին այսքան փախստական ժողովրդի կուտակումը:

Եթե այն ժամանակ լսեի փախստական ժողովրդի դեմագոգներին

520 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 219:

521 Walker Chr. J., նշվ. աշխ., էջ 350:

և ասեի. շար լավ, սահմանափակվեմ Հունաստանի և Թուրքիայի միջև խաղաղության պայմանագրով, քանի որ համարում եմ, որ ես դավաճանում եմ նրանց շահերին և վաճառում նրանց, ուրեմն թողնեմ նրանց: Ո՛րը կլինե՞ր հեղանգը: Ներկանքը կլինե՞ր այն, որ Փոքր Ասիայի սարերում մտրավորապես 200.000 հայրենակիցներ կբնաջնջվեին, և բնակչությունը, որը Հունաստան կգար, շար ավելին կլինե՞ր: Ու՛ր պիտի գնային մարդիկ այդ պահին, եթե չկարողանայի հեռացնել Հունաստանից մուսուլմաններին: Քանի որ Պայմանագիրը ըստ էության պիտի հեղեղալ անվանումը կրե՞ր՝ «Թուրքիայից հունական տարրի վտարման պայմանագիր, որով Թուրքիան ստանձնում է պարտականությունը հունական տարածքից վերցնել [թուրք] հայրենակիցներին, Հունաստանի հպատակներին»:

Սա է, ըստ էության, Փոխանակման պայմանագրի իմաստը: Չէին կարող առաջ տանել Պայմանագրի իսկական անվանումը, որովհետև Թուրքիան չէր ընդունի և որոշեցինք անվանել այն Փոխանակման պայմանագիր (...)»⁵²²:

Ի վերջո 1923թ. հունվարի 30-ին այդ պայմանագիրը ստորագրվեց: Պայմանագրի հենց 1-ին հոդվածում ամրագրվում էր, որ «պետք է տեղի ունենա հարկադիր փոխանակում Թուրքիայի տարածքում ապրող Թուրքիայի քաղաքացի հույն ուղղափառների և Հունաստանի տարածքում ապրող Հունաստանի քաղաքացի մահմեդականների միջև: Առանց թուրքական կամ հունական կառավարությունների թույլտվության այդ մարդիկ չպետք է վերադառնան՝ Թուրքիայում կամ Հունաստանում բնակվելու համար»: Ինչպես երևում է, փոխանակման հարկադիր բնույթը սահմանվում է հենց առաջին հոդվածում: Երկրորդ հոդվածի համաձայն՝ «Ներկայալ անձերը չպետք է ներառվեն Հոդված 1-ում նշված փոխանակման մեջ. ա) Կոստանդնուպոլսի բնակիչ հույները, բ) Արևմտյան Թրակիայի բնակիչ մահմեդականները:

Բոլոր այն հույները, ովքեր արդեն հաստատվել էին 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ից առաջ Կոստանդնուպոլիս քաղաքի պրեֆեկտուրայի տարածքում՝ 1912թ. հաստատված օրենքով, պետք է համարվեն Կոստանդնուպոլսի բնակիչներ: Բոլոր մահմեդականները, ովքեր հաստատվել են 1913 թ. Բուխարեստի պայմանագրով հաստատված սահմանից արևելք, համարվում էին Արևմտյան Թրակիայի բնակիչներ»: 3-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Բոլոր հույները և մահմեդականները, ովքեր սկսած 1912 թ. հոկտեմբերի 18-ից թողել են տարածքները, որոնց հունական և թուրքական բնակչությունը համապատասխանաբար փոխանակվել է,

522 Ակցոլլու Յ., նշվ. աշխ., էջ 110-111:

պետք է համարվեն հողված 1-ի մեջ ներառվածներ: Այս պայմանագրի «Էմիգրանտներ» եզրը ներառում է բոլոր ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց, որոնց պարտադրվել է արտագաղթել կամ արտագաղթել են՝ սկսած 1912 թ. հոկտեմբերի 18-ից»⁵²³: Հաջորդ հողվածներում անդրադարձ է կատարվում փոխանակման ենթակա բնակչության շարժական և անշարժ գույքին, նրանց տեղափոխման պայմաններին և այլն: Մասնավորապես, 8-րդ հողվածի համաձայն՝ նրանք կարող էին իրենց հետ ազատ տեղափոխել շարժական գույքը՝ առանց դրա համար որևէ արտահանման կամ ներմուծման տուրք վճարելու: 11-րդ հողվածի համաձայն՝ ստեղծվելու էր փախստականների վերաբնակեցման հարցերով միջազգային հանձնաժողով՝ բաղկացած չորս անդամներից⁵²⁴: Հանձնաժողովի չորս անդամներից մեկը ամերիկացի էր, մեկը՝ բրիտանացի, երկուսը՝ հույն: Ամերիկյան նախկին դեսպան Հ. Մորգենթաուն դարձավ այս հանձնաժողովի նախագահը⁵²⁵: 1923թ. սեպտեմբերի 29-ին Հունաստանը և Ազգերի լիգան ստորագրեցին արձանագրություն Փախստականների հարցերի կարգավորման (վերաբնակեցման) հանձնաժողով (Refugee Settlement Commission՝ RSC) ստեղծելու մասին:

Լոզանի կոնֆերանսն ավարտվեց 1923թ. հուլիսի 24-ին, իսկ բնակչության փոխանակման հույն-թուրքական պայմանագիրը Հունաստանում վավերացվեց 1923թ. օգոստոսի 25-ին:

Ինչպես նշվեց, մինչև բուն պայմանագրի ստորագրումը Թուրքիայից Հունաստան էր գաղթել 1.000.000-1.250.000 մարդ: Պայմանագիրը ստորագրելուց հետո արդեն Թուրքիայից Հունաստան գաղթածների իրական թիվը, ըստ հիշյալ հանձնաժողովի պաշտոնական տվյալների, կազմում էր 189.916 մարդ, իսկ Հունաստանից Թուրքիա գաղթողների թիվը՝ 355.635 մարդ: Մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ փախստականների թիվը համապատասխանաբար 192.356 և 354.647 էր⁵²⁶:

Հունական կառավարության տվյալների համաձայն՝ 1923թ. մարտի 1-ի դրությամբ Հունաստանում փախստականների թիվը կազմում էր 1.150.000 մարդ: Այն ներառում էր 1920-1921թթ. «Ժամանած» գաղթականներին, ովքեր մինչև այդ պահին օժանդակություն էին ստանում հունական

523 Lausanne Conference on Near East Affairs..., p. 817-818.

524 Նույն տեղում, էջ 819-823:

525 Morgenthau H., I was sent to Athens, New York: Doubleday, Doran & Co., 1929, p. 8.

526 Crossing the Aegean, an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey, (Edited by Renée Hirschon), New York—Oxford: Berghahn Books, 2006, p. 14.

կառավարությունից: Այդ թվի մեջ էին մտնում նաև Ռուսաստանից եկած հույները: Այն չի ներառում գործարար, քարքեր մասնագիտություն ունեցող բազմահազար մարդկանց Կոստանդնուպոլսից, Ջմյուռնիայից և այլ վայրերից, ովքեր ունեին միջոցներ և ոչ միայն բավարարում էին իրենց կարիքները, այլ նաև սկսել էին գործարարությամբ զբաղվել Աթենքում, Պիրոսում և Նունասպանի այլ վայրերում: Նունասպան գաղթած բնակչությունը եկել էր Թուրքիայի հեղեղյալ շրջաններից. Փոքր Ասիայից՝ 730.000, Արևելյան Թրակիայից՝ 180.000, Կոստանդնուպոլսից՝ 50.000, Սև ծովի շրջանից՝ 100.000, Նիկոմեդիայից (Իզմիր)՝ 30.000 (1921 թ.), Կիլիկիայից՝ 10.000 (1921 թ.), ինչպես նաև Ռուսաստանից՝ 50.000 (1923 թ.): Իսկ ըստ ազգությունների հաշվվում էին. հույն՝ 1.040.000, հայ՝ 100.000, ասորի՝ 1.000, չերքեզ՝ 9.000, ընդամենը՝ 1.150.000⁵²⁷:

Բացի այդ 1923 թ. մայիսի 26-ի փվյալներով 64.000 մարդ սպասում էր Նունասպան փոխադրվելուն, ևս 150.000 հույներ և հայեր⁵²⁸ սպասում էին իրենց հերթին, երբ որ 64.000-ը փեղափոխվեն⁵²⁹:

Ընդհանուր առմամբ Նունասպան փեղափոխվեց և այսօրեղ հաս-

527 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 248-249:

528 Նունասպան գաղթած հայության թիվը հասնում էր գրեթե 100.000-ի, սակայն քարքեր աղբյուրներում հիշատակվում են քարքեր թվեր: Այսպես, արխիվային մի փաստաթղթի համաձայն հայ գաղթականների թիվը Նունասպանում 50.000 է եղել (ՂԱԱ ֆ. 409, ց. 1, գ. 5219, թ. 10): Նշված թիվը, սակայն, սկզբնական է և հետագայում համարվել է: Սակայն արդեն, 1924 թ. ապրիլի 9-ին Թրակիայի և Մակեդոնիայի հայերի հոգևոր առաջնորդի՝ Էջմիածնի գերագույն հոգևոր խորհրդին գրած նամակում Սալոնիկի և Աթենքի թեմերի հավատարացյալների ընդհանուր թիվը նշվում է 60-65 հազար (ՂԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5211, թ. 5-6): Այսպես չի հաշվվում կաթոլիկ և բողոքական հայերի թիվը, որոնք մի քանի հազար էին կազմում: Գրեթե նույնքան (70.000) է հիշատակվում նաև արտասահմանի մի շարք երկրներում հայերի թվաքանակի մասին 1925 թ. հունվարի 24-ի Էջմիածնի Գերագույն խորհրդի կազմած փեղեկագրում (ՂԱԱ ֆ. 409, ց. 1, գ. 36, թ. 1): 1923 թ. փվյալներով Նունասպանում ապաստանած հայ գաղթականների թիվը մոտ 65.000 է նշվում նաև Թեոդիկի «Ամենուն փարեցոյցի» 1924 թ. հապորում՝ չնայած հեղինակն ընդունում է մարդկանց չարձանագրվելու, փեղաշարժերի և գաղթականների նոր խմբերի ժամանման պարճառով թույլ տրված սխալների հնարավորությունը (Թեոդիկ, Ամենուն փարեցոյցը, Փարիզ, 1924, էջ 228-229): Նա չի հաշվել հայ որբերի թիվը, որոնք քարքեր գնահատականներով 7-20.000 էին: Նորագույն ուսումնասիրողներից Պ. Կոկինոսը համոզմունք է հայտնում, որ 1920-ական թթ. սկզբին Նունասպանում հաստատված հայերի վերջնական թիվը փարանվում էր 100.000-120.000-ի միջև (Կոկինոս Պ., նշվ. աշխ., էջ 26):

529 Նույն փեղում, էջ 250:

փափվեց շուրջ 1.500.000 գաղթական⁵³⁰: Նրանց հարցն օրակարգային խնդիր էր դարձել Հունաստանի կառավարության համար: Աներաճել էր լուծել գաղթականների բնակարանային, ապա նաև աշխատանքի տեղավորման, հունական հասարակությանը ինտեգրվելու հարցերը: Հունական կառավարությունն արդեն 1922 թ. նոյեմբերի 3-ին որոշեց հիմնել Գաղթականների օգնության հիմնադրամ, որը Առողջապահության և սոցիալական ապահովության նախարարության հետ միասին խնդիր ունեցավ կառուցել բնակարաններ փախստականների համար, թեև նրանցից ոմանք իրենց միջոցներով ինքնուրույն կառուցել էին տներ: Մեծ քանակությամբ բնակարաններ կառուցվեցին հատկապես Աթենքում: Մակայն գաղթականների տեղավորման հարցն առանց արտաքին օգնության հնարավոր չէր լուծել: Այս առումով զգալի աշխատանք կատարեց Փախստականների հարցերի կարգավորման հանձնաժողովը, որը գործեց մինչև 1930 թ.: 1929 թ. վերջին 12.500.000 ֆունտ ստերլինգ դրամական միջոց և 8.400.000 ստրենմափա (stremmata) (մոտ 2.100.000 ակր) հող դրվեց հանձնաժողովի տրամադրության տակ, որի (հողի) մեծամասնությունը թուրքիա տեղափոխված մահմեդականների սեփականությունն էր⁵³¹:

Հանձնաժողովն իր ուշադրությունը հրավիրեց հատկապես գյուղական շրջաններում գաղթականների բնակեցման վրա: Արդեն 1928 թ. վերջերին Հանձնաժողովը հիմնադրել էր 2.000 գյուղական բնակավայր, որոնց 3-4-ը կցված էր գոյություն ունեցող գյուղերին: Մասնավորապես, 150.000 ընտանիք տեղավորվեց այդ բնակավայրերում՝ մեծամասնությունը Մակեդոնիայում (87.084 ընտանիք) ու Թրակիայում (41.828 ընտանիք)⁵³²: 1930 թ. Հանձնաժողովը կառուցեց 52.000 տուն՝ ի լրումն 1922-1924 թթ. պետության կողմից կառուցված 13.500 և մահմեդականների՝ 64.000 լքյալ տների: Բացի այդ կառուցվեցին նաև 24.000 քաղաքային տներ՝ Հունաստանի 59 շրջաններում⁵³³:

Հույն գաղթականների համար հսկայական աշխատանք կատարեցին նաև ամերիկյան, բրիտանական, շվեդական, շվեյցարական, դանիական և այլ երկրների կազմակերպությունները⁵³⁴:

Լոզանի կոնֆերանսը և նրա շրջանակներում ստորագրված Փոխանակման պայմանագիրը վերանայեց Մերի պայմանագրով հաստատու-

530 Marriott J., նշվ. աշխ., էջ 409:

531 Crossing the Aegean..., p. 168-169.

532 Նույն տեղում, էջ 170:

533 Նույն տեղում, էջ 170:

534 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 252-262:

ված դրությունը: Լոզանում ակնհայտ դարձավ, որ Նունաստանը ոչ միայն զրկվում է Փոքր Ասիայի նկատմամբ տարածքային իրավունքներից, այլ նաև օրինականացվում են թուրքահայտակ հույների արտաքսումներն ու նոր ճանապարհ է բացվում դրա շարունակության համար⁵³⁵: Ներկանքը Թուրքիայի «մաքրումն» էր ուղղափառ քրիստոնյա փառքից: Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ եթե 1453 թ. Կոստանդնուպոլսի անկմամբ վերջ տրվեց Փոքր Ասիայում հույն ժողովրդի քաղաքական, ապա Լոզանի վեհաժողովից հետո՝ նաև նրա ֆիզիկական ներկայությանը:

535 Խոսքը վերաբերում է Լոզանի պայմանագրից հետո ամբողջ 20-րդ դարի ընթացքում հանրապետական Թուրքիայի վարած հակահունական քաղաքականությանը Կոստանդնուպոլսի և Տենեդոս ու Իմբրոս կղզիների հույների նկատմամբ:

3.2. Կայերի և հույների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների թուրքական քաղաքականության ընդհանրություններն ու տարբերությունները

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայերն ու հույներն ասորիների հետ միասին կազմում էին Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության հիմնական մասը: Այս ժողովուրդները դարեր շարունակ ապրել են օսմանյան լծի տակ և մինչև դիտարկվող ժամանակահատվածը գտնվել են նույն իրավական կարգավիճակում և նույն փոփոխական ու սոցիալական պայմաններում: Երկու ժողովուրդների զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները, ինչպես իրենց նախապատմությամբ, այնպես էլ ընթացքով և հետևանքներով, ունենալով զգալի տարբերություններ, մինևույն ժամանակ բավական աղերսներ ունեն⁵³⁶: Նաճախ նմանությունն այնքան մեծ է եղել, որ դրանք նույնացվել են և համարվել մեկ ոճի կամ դրա տարբեր փուլեր: Այս առումով Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Ն. Մորգենթաուն նշում է, որ հայերը Թուրքիայի միակ հպատակ ժողովուրդը չէին, որ ենթարկվեցին չարչարանքների Թուրքիան միայն թուրքերի երկիր դարձնելու քաղաքականության հետևանքով, և հետո ավելացնում է, որ հայերի մասին իր պատմությունը մի քանի փոփոխություններով կարող է պատմել նաև հույների և ասորիների մասին⁵³⁷: Ուստի հույների տեղահանությունների և կոտորածների ուսումնասիրումը, առանց հայկականի հետ զուգահեռներ փնտրելու, մեր կարծիքով, թերի կլինի: Կան մի շարք համալիր ընդհանրություններ և տարբերություններ, որոնք ակնհայտ են դառնում միմիայն համեմատական վերլուծությունից հետո:

Կոտորածների նախապատմության համեմատություն:

1299 թ. Օսմանյան կայսրության սկզբնավորումից հետո նվաճումների արդյունքում (մասնավորապես 1453 թ. մայիսի 29-ին՝ Կոստանդնուպոլսի,

536 Պատահական չէ, որ Օսմանյան կայսրությունում՝ մասնավորապես Արևելյան Թրակիայում, Պոնտոսում և Ջյուռնիայում, 1914-1923 թթ. իրականացված քաղաքականությունը բազմաթիվ հույն հեղինակների կողմից համարվում է ցեղասպանություն: Տե՛ս օրինակ՝ Փωτιάδης Κ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων Για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2004: Μαλκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγαίον, 2010.

537 Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story. Garden City-N.Y: Doubleday, Page & Co., 1918, p. 323.

1460 թ.՝ Մորեայի (Պելոպոնես), 1461 թ.՝ Տրապիզոնի կայսրության և այլն) հունական հողերը հայտնվեցին թուրքական տիրապետության տակ: Իսկ Արևելքում Մեֆլյան Իրանի հետ երկարատև պայքարագնությունից հետո 1555 թ. Ամասիայի և 1639 թ. Կասրե-Շիրինի պայմանագրերով վերջնականապես ամրագրվեց Արևմտյան Հայաստանի անցումն Օսմանյան կայսրությանը: Մեծնեղ 2-րդից հետո օսմանյան սուլթաններն իրենք իրենց սկսեցին անվանել բյուզանդական կայսրերի հետնորդներ: Դա նրանց համար հիմնավորում էր ծառայելու՝ իշխելու ողջ քրիստոնեական աշխարհի վրա: Նրանց տիրապետությունն ավելացավ «կայսրի Ռում»⁵³⁸, այսինքն՝ «հռոմեական կայսր» տիտղոսը: Երկու քրիստոնյա ժողովուրդների՝ օսմանյան լծի տակ հայտնվելը, սակայն, ուներ մեկ կարևոր տարբերակիչ կողմ: Եթե հայերի դեպքում օտար մի տիրապետությունը փոխարինվեց մյուսով, ապա հույները, կորցնելով պետականությունը, անմիջապես հայտնվեցին թուրք-օսմանների տիրապետության տակ: Այս հանգամանքը, թերևս, կարևոր նշանակություն ունեցավ հույների՝ ազգային-ազատագրական պայքարն ավելի վաղ սկսելու գործում, քանի որ հույների մեջ պետականության ավանդույթներն ավելի «թաքն» էին: Արդյունքը 19-րդ դարի սկզբին հունական պետականության վերականգնումն էր Բալկանյան թերակղզու հարավում (այստեղ, իհարկե, մեծ նշանակություն ունեցավ նաև միջազգային իրադրությունը և մեծ տերությունների ուղղակի աջակցությունը): Արդեն 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին օսմանահպատակ հույներն իրենց աչքի առաջ ունեին հունական անկախ պետությունը. նրանց պայքարի նպատակակետը հելլենական թագավորությանը միավորվելն էր: Այս առումով հույների պայքարն աղերսներ ուներ 19-րդ դարի ընթացքում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ու դրա գլխավոր նպատակի՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության, Արևելյան Հայաստանի հետ միավորման, միասնական Հայաստանի ստեղծման հետ: Անշուշտ, ինչպես հայկական, այնպես էլ հունական ազգային-ազատագրական պայքարն առաջին հերթին արձագանքն էր այն իրավագույն, ճնշված կարգավիճակի, որում հայտնվել էին երկու ժողովուրդներն Օսմանյան կայսրությունում: 19-րդ դարում Արևելյան հարցի՝ միջազգային դիվանագիտության ամենակնճռուտ հարցերից մեկի ի հայտ գալը պայմանավորված էր հենց այս հանգամանքով: Օսմանյան կայսրության գոյության վերջին շրջանում հայերի և հույների ներկայությունը սկսվել էր ընկալվել որպես

538 Հասարակական Մ. Ա., Օրենչկովա Ս. Ֆ., Պետրոսյան Յու. Ա., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան: Երևանի համալսարանի տպ., 1986, էջ 49:

վրանգ կայսրության գոյության համար, քանի որ դարերի ընթացքում կայսրության վերնախավը չկարողացավ լուծել օսմանահպատակների իրավահավասարության խնդիրը: Ձևավորվել էր «երկարատև կոնֆլիկտ» Օսմանյան կայսրության և նրա հպատակ բրիտանյանների միջև, ինչն էլ, ըստ Վ. Դադրյանի, հենց հանգեցրեց ցեղասպանության⁵³⁹:

Հունական անկախ պետության ստեղծումը վերջնական լուծում չտվեց թուրքահպատակ հույների խնդրին, քանի որ նրանց մեծ մասը շարունակում էր ապրել Օսմանյան կայսրության փարածքում: Փաստորեն, որոշ հունական փարածքների ազատագրումը և հունական անկախ պետության ստեղծումը բերեցին կոնֆլիկտի մասնակի լուծմանը, սակայն որակապես այն շարունակում էր մնալ նույնը:

Երկու ժողովուրդների պայքարության ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, որ նրանք Օսմանյան կայսրությունում ապրել են «ստորակարգ ռասայի» կարգավիճակում և գտնվել իրավագույրի վիճակում հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներում⁵⁴⁰: Իրավագրվածության դրսևորումները կարևոր տեղ են գրավում նրանց հանդեպ իրականացված կոտորածների պայմանական նախադրյալներում: Հայերի և հույների իրավագույրի կարգավիճակի ձևավորման գործում չափազանց կարևոր դեր ուներ կրոնի գործոնը: Շենց դրա դիտարկումն է մեծ չափով բացահայտում Օսմանյան կայսրության էությունը: Իսլամի դերի վերաբերյալ Վ. Դադրյանը նշում է. «Ազգային հողի վրա եղած հակամարտության լիովին ըմբռնման և վերլուծության համար պետք է դիտարկել իսլամը՝ որպես որոշիչ գործոն՝ այդ կոնֆլիկտների առաջացման և ծավալման համար»⁵⁴¹: Հանրահայտ իրողություն է, որ իսլամը բավական խիստ է այլադավանների նկատմամբ, ովքեր որակվում են «անհավատներ»: Մասնավորապես Ղուրանում բոլոր մահմեդականներին կոչ է արվում մղել «սրբազան պատերազմ» և «անհավատների» նկատմամբ լինել անողորմ⁵⁴²: Սակայն արդեն երիտթուրքերի իշխանության տարիներին

539 Dadrian V. N., "The Determinants of the Armenian Genocide". Working Paper GS 02. Yale Center for International and Area Studies. H. F. Guggenheim Foundation, 1998, p. 1.

540 Նիկոլայ Հովհաննիսյանը, վկայակոչելով բազմաթիվ արաբ հեղինակների, մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերը և հույները ընկալվում էին որպես «ցածր» իսկ թուրքերը՝ «բարձր» ազգ: Shtn Hovhannisyan N., The Armenian Genocide, Armenocide – The Most Genocidal Genocide, In Ten Languages of the World, Yerevan: «Zangak-97», 2009, p. 390-393.

541 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide..., p. 5-9.

542 Dadrian V. N., Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict,

շեշտն անավերջապես դրվում էր ազգային-էթնիկ հասկանիչի «գործունի» վրա: Ն. Մորգենթաուի վկայությամբ՝ մասնավորապես Թալեաթը, իր կուսակցության առաջնորդների մեծ մասի օրինակին հետևելով, ծաղրում էր բոլոր կրոնները⁵⁴³: Նրանք կրոնը՝ տվյալ դեպքում իսլամը, օգտագործում էին մահմեդական բնակչության մեջ քրիստոնյաների նկատմամբ արելություն բորբոքելու համար:

Քրիստոնյաների իրավագրկության բազմաթիվ ապացույցներ կարելի է գտնել Օսմանյան պետության հասարակական-քաղաքական, ռազմավարչական և սոցիալ-տնտեսական բնագավառներում նրանց վիճակը և ունեցած դերը դիտարկելիս:

Պետական-քաղաքական համակարգում քրիստոնյաների՝ տվյալ դեպքում հայերի և հույների ներկայության, ինչպես նաև երկու ժողովուրդների քաղաքացիական ակտիվության դիտարկումը թույլ է տալիս հստակ արձանագրել, որ չնայած Թանզիմաթի շրջանից քրիստոնյաները սկսեցին զբաղեցնել պետական պաշտոններ, սակայն պետական կառավարման համակարգում քրիստոնյաների ներկայությունը չնչին էր՝ 4.6%⁵⁴⁴: Կառավարական լծակները հայերի ու հույների համար որպես կանոն անհասանելի էին: Նանգամանք, որ հետագայում իր դերը պետք է խաղար նրանց ջարդերի գործում: Իհարկե, առանձին մարդիկ որոշ հաջողության և ազդեցության հասնում էին, բայց նման դեպքերն ավելի շուրջ բացառություն էին, քան թե օրինաչափություն:

Տնտեսության բնագավառում քրիստոնյաների վիճակը մի փոքր այլ էր: Օսմանյան հետամնաց տնտեսության հիմնական շարժիչ ուժը հենց քրիստոնյա ազգաբնակչությունն էր: Թուրքական հասարակության վերին և միջին խավերն արհամարհելի բան էին համարում առևտրով կամ արհեստներով զբաղվելը⁵⁴⁵: Դրա լավագույն ապացույցն առևտրա-արդյունաբերական ոլորտի վիճակագրական հետևյալ տվյալներն են՝ ներկայացված 1912 թվականի դրությամբ: Նսկայածավալ կայսրության արհեստների, արդյունաբերության ոլորտներում հույների տնտեսկարար կշիռը կազմում էր 48.5%, հայերինը՝ 29.7%, թուրքերինը՝ 12%, մնացած 9.8%-ը, բաժին էր ընկնում այլ ազգություններին⁵⁴⁶: Վիճակը նույնն էր նաև

New Brunswick: Transaction Publish., 1993, p.6.

543 Morgenthau, H., Ambassador Morgenthau's..., p. 123.

544 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 242:

545 Միմոնյան Հր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունն ու քաղաքականությունը, Եր.: Հայաստան, 1986, էջ 17:

546 Инджикян О. Г., նշվ. աշխ., էջ 213:

առևտրի բնագավառում՝ հույներ՝ 43.1%, հայեր՝ 22%, թուրքեր՝ 14.9%, այլ ազգություններ՝ 19.1%⁵⁴⁷:

Հայերն ու հույներն ակտիվ էին նաև վաշխառության բնագավառում: Հաճախ նշվում է, որ դա միայն հրեաների ու քրիստոնյաների մենաշնորհն էր Օսմանյան կայսրությունում: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ իսլամի վարդապետությունն արգելում է վաշխառությամբ զբաղվելը: Մակայն արդեն վաղուց ապացուցված է, որ վաշխառությամբ իրենք՝ մահմեդականները, ոչ պակաս հաջողությամբ զբաղվում էին՝ Շարիաթի օրենքների մեջ զանազան իրավական հնարավորություններ ստեղծելով⁵⁴⁸: Ըստ էության փոփոխության մեջ փոխապետող դիրքերը հիմնականում պարկանում էին քրիստոնյաներին, չնայած որ ամեն մի փոփոխական ձեռնարկ հաջողությամբ ավարտին հասցնելու համար պետք է անցնեին զանազան վտանգների միջով, քանզի նրանք ապահովության ոչ մի երաշխիք չունեին: Չնայած մահմեդականները նախընտրում էին զինվորական և պետական ծառայությունը, այնուամենայնիվ քրիստոնյաների փոփոխական հաջողություններն ընդունում էին «նախանձով, զայրույթով և ընդդիմությամբ»⁵⁴⁹: Քրիստոնյաների այս հաջողությունները փոփոխական բնագավառում լրացուցիչ խնդիրներ էին առաջացնում նրանց համար, քանի որ մահմեդականները ձգտում էին կործանել և ասպարեզից դուրս մղել նրանց: Նեփագայում՝ ջարդերի և տեղահանությունների ժամանակ, այս հանգամանքը օգտագործվեց մահմեդականների՝ քրիստոնյաների նկատմամբ ունեցած ատելությունը բորբոքելու և վերջիններիս թալանելու գործում:

Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաները բանակ չէին զորակոչվում: Ավելին, դրա համար հարկ էին վճարում: Քրիստոնյաները, բնականաբար, զինվորական բարձր պաշտոններ չէին կարող զբաղեցնել: Նրանք զրկված էին նաև ձի հեծնելու ու զենք կրելու իրավունքից: 1908 թ. գալով իշխանության՝ երիտթուրքերն Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդների հավասարությունը հռչակեցին Սահմանադրությամբ: Մակայն զորակոչված հայերը և հույները թուրքական բանակում գտնվում էին ծանր վիճակում: Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արդեն քրիստոնյաների զորակոչումը դարձավ նրանց ոչնչաց-

⁵⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 212:

⁵⁴⁸ Ինճիկյան Հ. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը: Մոցիալ-փոփոխական ակնարկ, Եր.: Հայաստան, 1984, էջ 129:

⁵⁴⁹ Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին..., էջ 158:

ման փարբերակներից մեկը⁵⁵⁰։ Ընդհանուր առմամբ ռազմական գործից հույներին և հայերին երկար ժամանակ հեռու պահելը ևս նրանց իրավագրության ակնհայտ դրսևորում և ապացույց էր, ինչն էլ կոտորածների ժամանակ ավելի հեշտացրեց թուրքերի «գործը»։

Ըստ հույն պատմաբան Ի. Խասիոտիսի՝ 20-րդ դարի սկզբին թուրքական ազգայնամոլության աղետալի հետևանքները հույների և հայերի համար ձևավորեցին ընդհանուր մի բան. երկու ազգային փարբերի գրեթե նույնանման ճակատագիրը Փոքր Ասիայում նրանց դրեց նույն դրության մեջ։ Ի. Խասիոտիսն ավելացնում է, որ նմանություններն ակնհայտ էին ինչպես հայերի ու հույների խաղաղ ու արդյունավետ գործունեության, այնպես էլ նրանց ազգային ձգտումների մեջ։ Ե՛վ հայերը, և՛ հույները գտնվում էին այն զուգահեռ գործընթացի մեջ, որն ուղղված էր նրանց վերջնական ոչնչացմանը⁵⁵¹։

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության փրկապետության փակ մնացած հույների իրավական, քաղաքական և սոցիալ-փոփոխական դրությունը շատ ընդհանրություններ ուներ արևմտահայերի կարգավիճակի հետ։ 'Դիտարկելով օսմանյան պետության և հասարակության մեջ հույների ներգրավվածությունն ու նրանց դերակատարությունը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը նրանք ևս հայտնվել էին խոցելի վիճակում, որը թուրքական իշխանություններին հնարավորություն էր տալիս հաշվեհարդար տեսնելու նրանց հետ։

Տեղահանությունների և կոտորածների ընթացքի համեմատություն:

Հույների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների քաղաքականությունն առավել լավ հասկանալու համար նախ անհրաժեշտ է դիտարկել, թե դա ինչպիսի գաղափարական նախապայտարասություն է անցել և ինչ տեղ էր գրավում երիտթուրքերի ծրագրերի մեջ։ Արդյոք գոյություն է ունեցել հույների տեղահանության և ոչնչացման ծրագիր, կա՞ր արդյոք կոնկրետ նպատակադրվածություն և դիտավորություն. արդյոք այդ քաղաքականությունը կրո՞ւմ էր պետական բնույթ։ Այս

550 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Les Persécutions antihélleniques en Turquie..., p. 18-19.

551 Hassiotis I., "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)", *The Armenian Genocide; History, Politics, Ethics* (ed. R. Hovhannisyan), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 129.

հարցադրումները չափազանց կարևոր են Օսմանյան կայսրությունում հակահունական քաղաքականության բնորոշման առումով:

Հույների և հայերի տեղահանությունները ու կոտորածները համեմատելիս աչքի է զարնում այն փաստը, որ մասնագիտական գրականության մեջ հայերի դեպքում ապացուցված է կանխամտածվածության հանգամանքի առկայությունը, այսինքն՝ նպատակը եղել է կոնկրետ խմբի ոչնչացումը, այլ կերպ ասած՝ ապացուցվել է հստակ մշակված ցեղասպանության ծրագրի գոյության փաստը⁵⁵²: Հարց է առաջանում. ինչպե՞ս այդ դեպքում բացատրել հույների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների փաստը: Քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների՝ փվյալ դեպքում հույների և ասորիների կոտորածների ուսումնասիրությամբ զբաղվող մի շարք մասնագետներ հակված են ընդունելու նրանց ոչնչացնելու դիտավորության փաստի առկայությունը: Այսպես, Ֆլորիդայի Միջազգային համալսարանի Իրավունքի դպրոցի պրոֆեսոր Հաննիբալ Տրեյվիսը նշում է. «Հայսրության քրիստոնյաների բնաջնջման՝ կառավարության դիտավորության բացակայությունը գրեթե անհնար է դարձնում բացատրել Օսմանյան կայսրությունում Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ապրող հայ, ասորի և հույն քրիստոնյաների կոտորածները, բռնաբարությունները, բռնի տեղահանությունները, սեփականությունից զրկելը, որոնք տեղի են ունեցել այդպիսի մեծ ծավալներով»⁵⁵³: Չնայած հարուկ ձևակերպված փաստաթղթի բացակայությանը կամ անհայտ լինելուն՝ այնուամենայնիվ սխալ է նաև բացառել դիտավորության փաստի գոյությունը, քանի որ իրոք դժվար է այլ կերպ բացատրել հարյուր հազարավոր հույների ոչնչացումը: Եվ դա այն դեպքում, երբ կար կոտորածների իրականացման կազմակերպման բավական բարձր մակարդակ:

Հայտնի է, որ Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստման գործում կարևոր նշանակություն են ունեցել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ (1910 թ.) և չորրորդ (1911 թ.) համագումարները: Այս համագումարները նշանավորվեցին կուսակցության ներսում հակահայկական որոշումների ընդունմամբ: Համագումարների՝ անուղղակի մեզ

552 Տե՛ս Մաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը..., էջ 167-189:

553 Hannibal Travis, "Native Christians Massacred": The Ottoman Genocide of the Assyrians during World War I, *Genocide Studies and Prevention*, Volume 1 No. 3, December 2006, p. 342.

հասած որոշումները, սակայն, առնչվում են նաև հույներին⁵⁵⁴։ Ստացվում է, որ առաջին փուլում, այսինքն կուսակցության ներսում որոշումների ընդունման ժամանակ երկու ժողովուրդների ճակատագրի վերաբերյալ մոտեցումը (բռնի օսմանացում (թուրքացում)) կրել է ընդհանուր բնույթ։

Այդ դեպքում որոշակի շփոթմունք է ստեղծվում 1913-1914 թթ. տեղահանությունների առումով և հարց է առաջանում. արդյոք դրանք և մեկ տարի անց հայ բնակչության դեմ սկսված ցեղասպանությունն առանձին ծրագրերի արդյունք են, թե՞ ոչ։ Այս խնդիրը կարող է պարզաբանման, մանավանդ որ այս հարցում կան տարբեր տեսակետներ։ Ամերիկահայ հեղափոխող Ռ. Ադալյանը երկու ողբերգությունների համեմատությանը նվիրված իր հոդվածում հանգում է այն եզրակացության, որ դրանք առանձին երևույթներ են, քանի որ հույներին տեղահանել են, իսկ հայերին՝ կոտորել⁵⁵⁵։ Այո՛, 1913-1914 թթ. դեպքերն ավելի շուտ զանգվածային բռնի տեղահանություններ են. կոտորածներ եղել են առանձին տեղերում և համեմատաբար փոքր չափերով՝ ի տարբերություն Հայոց ցեղասպանության։ Ռ. Ադալյանը, սակայն, հիմնական շեշտը դրել է ողբերգական իրադարձությունների ընթացքի համեմատական վերլուծության վրա։ Այն փաստը, որ 1913-1914 թթ. հույներին հիմնականում արտաքսել, իսկ հայերին 1915 թ. կոտորել են, ստիպում է նրան հանգել այն եզրակացության, որ դրանք առանձին երևույթներ են։ Չհամաձայնվելով նման տեսակետի հետ՝ պետք է փաստել, որ նման եզրակացության ստիպել է հանգել այն հանգամանքը, որ նա հիմնահարցը չի դիտարկում ավելի լայն՝ 1913 (1914) - 1923 թթ. ձևաչափով։

Ինչպես արդեն նշվել է՝ հույների տեղահանությունների գլխավոր նպատակը թուրքացման քաղաքականությունն էր, նշված շրջանները քրիստոնյա բնակչությունից ազատելու ձգտումը, տարածքների պահպանումը և ազգային հարցի լուծման սեփական տարբերակի իրագործումը։ Նենց այդ նպատակների ու պատճառների դիտարկումն է, որ մեզ հնարավորություն է տալիս գտնելու այս երկու երևույթների կապը։ Նույն նպատակը երիտթուրքերը հետապնդել են նաև հայերի դեպքում։ Այսինքն՝ հակահունական քաղաքականությունը հակահայկականի հետ

554 Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений, с. 15-18.

555 Adalian R. P., "Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime: the United States Archival Evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire", *Journal of Genocide Research* (2001), 3(1), pp. 31-48.

միավորվում է միևնույն՝ թուրքացման քաղաքականությամբ: Իսկ միջոցների փարբերությունն ունի արդեն այլ պարճառ՝ Ղուևասփանի դերը: Այո՛, հունական պեփություն գոյությունը, ինչպես նաև մյևսրեղ մահմեդական (թուրքական) բնակչության առկայությունը որոշակիորեն կաշկանդում էին երիփթուրքերի՝ լայնածավալ կոփորածներով հունական հարցը լուծելու ծրագրի իրագործումը: Սակայն այս հանգամանքն էականորեն ազդեց միայն գործադրված միջոցների, այլ ոչ թե որոշումների վրա: Ղեփուևները բազմահազար հույների բռնի փեղահանությունն էր:

Այս առումով ուշագրավ է հույն պափմաբան Ի. Խասիոփիսի դիփարկումը. «Տարօրինակ է, որ կ՛ հույն, կ՛ հայ պափմաբանները 1913-1914 թթ. հույների հալածանքները և 1915 թ. Ղայոց ցեղասպանությունը համարել են առանձին երևույթներ»⁵⁵⁶: Ղամաձայնվելով հույն հեղինակի հեփ՝ անհրաժեշտ է ավելացնել, որ դրանք չպեփք է դիփարկել առանձին և անջափ երևույթներ՝ հեփկայալ պափմառներով.

ա) Բոլոր փարբերությունները հիմնականում կապված են ընթացքի և գործադրված միջոցների հեփ, այսինքն՝ այս հափվածում, չնայած կոփորածների առանձին դեպքերին, հակահունական քաղաքականության գլխավոր ձևը եղել է բռնի փեղահանությունը: Այն ուղեկցվել է սպառնալիքներով, բռնի մահմեդականացմամբ, չենթարկվողներին հաճախ սպանել են և այլն: Այնուամենայնիվ գլխավոր նպափական իրագործվել է. Արևելյան Թրակիան և Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերը հիմնականում «մաքրվեցին» հույն բնակչությունից: Չնայած միջոցների որոշակի փարբերությանը՝ նույն ավելի մեծ ծավալներով կափարվեց նաև հայերի դեպքում: Այսինքն՝ հույների դեպքում ևս իրագործվել է թուրքացման հեփուղական քաղաքականություն:

բ) Երկրորդ պափմառը, որ բացահայտում է երկու երևույթների կապը, դրանց շարունակականությունն է: Այն դրսևորվում է հափկապես որոշ հանցագործների ակտիվ ներգրավվածությամբ ինչպես հույների փեղահանության, այնպես էլ Ղայոց ցեղասպանության իրականացման ընթացքում: Այսպես, օրինակ, դոկտոր Ռեշիդը, ծառայելով Կարեսիում որպես կայմական, այնպեղ կազմակերպել է հույների բռնագաղթ, որի հրամանը փրվել էր Թալեաթի կողմից⁵⁵⁷: Այդ նույն անձը հեփազայում Դիարբեքրի

556 Hassiotis I., "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)", p. 135.

557 David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I*, Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006, p. 66 and 156.

վիլայեթում (նահանգապետ) հանդես է գալիս որպես հայերի և ասորիների կոտորածի կազմակերպիչ⁵⁵⁸։ Դան այդպիսի այլ օրինակներ ևս⁵⁵⁹։

գ) Էական նշանակություն ունի մի կարևոր գործոն ևս, որն անտեսվել է շատ հետազոտողների կողմից։ 1913-1914 թթ. հույների տեղահանությունը 1913 (1914) - 1923 թթ. տարվող հակահունական քաղաքականության մի մասն էր։ Այդ իրադարձությունների՝ որպես առանձին երևույթների դիտարկումը, գլխավորապես կապված է եղել այդ շրջանում հույն-թուրքական հարաբերությունների և Բալկանյան պատերազմների հետ եղած անմիջական կապով։ Սակայն եթե խոսքը վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում 20-րդ դարի առաջին քառորդում հույների նկատմամբ իրականացված քաղաքականությանը, ապա դա առավել ճիշտ կլինի դիտարկել որպես մեկ ամբողջություն հետագա տարիների՝ մինչև 1923 թ. դեպքերի հետ։ Ակնհայտ է, որ Առաջին աշխարհամարտի և հույն-թուրքական 1919-1922 թթ. պատերազմի տարիներին հակահունական քաղաքականությունը միայն բռնի տեղահանություններով կամ մասնակի ջարդերով չէր սահմանափակվում։ Եթե 1913-1914 թթ. հույների դեմ բռնությունները դրսևորվում էին լայնածավալ տեղահանության տեսքով, ապա հետագա տարիներին դրանց գումարվեցին նաև դաժան կոտորածներ։ Սակայն հիմք ընդունելով այս թեզը՝ չենք կարող պնդել, որ 1916-1922 թթ. Պոնտոսի կամ 1922 թ. Ջմյուռնիայի դեպքերն առանձին երևույթներ են։ Հակահունական քաղաքականությունն անգամ Օսմանյան կայսրությունում 1913-1914 թթ. կամ 1916-1922 թթ. ունեցել է որոշակի տարբերություններ, այսինքն, ունեցել է փուլային զարգացում։ Եթե այդ քաղաքականությունը համեմատում ենք Հայոց ցեղասպանության հետ, ապա այն պետք է դիտարկել ամբողջության մեջ։

գ) 1913-1914 թթ. հույների բռնագաղթը որոշակիորեն նախադեպ է դարձել Հայոց ցեղասպանության համար։ Այլ կերպ ասած՝ իրագործված հանցագործության համար պատժի բազակայությունն է, որ կապող օղակ է երկու ողբերգությունների միջև։ Այն հանգամանքի գիտակցումը, որ եթե հունական պետության աչքի առաջ կարելի էր բռնի տեղահանել

558 Նույն տեղում։

559 Արդեն հիշատակված Պերթն փաշան Էգեյան ծովի ավազանում հույների տեղահանության կազմակերպիչներից մեկն էր, հետագայում արդեն նրան տեսնում ենք Սեբաստիայի հայերի նկատմամբ հաշվեհարդար տեսնելիս։ Տե՛ս Dadrian V. N., "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide," *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, (ed. Richard G. Hovannisian), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 309.

հույներին և մնալ անպարիժ, երիտթուրքերին բերեց այն գիտակցության, որ հնարավոր էր նույնն անել հայերի հետ ավելի դաժան միջոցներով: Նենց այս իրողությունը հաշվի առնելով (Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին նախորդող և հաջորդող երեք-չորս ամիսներին հույների բռնագաղթի նկատմամբ միջազգային հանրության անտարբեր վերաբերմունքը)⁵⁶⁰ դեպքերի ժամանակակից դեսպան Ն. Մորգենթաուն նշում է, որ «հենց դրա պատճառով է, որ թուրքերը որոշեցին նույն մեթոդը լայն չափով կիրառել ոչ միայն հույների, այլ նաև հայերի, սիրիացիների, նեսսորականների և իրենց հպատակ ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ»⁵⁶¹: Մնում է միայն հավելել, որ այդ նույն քաղաքականությունն ավելի դաժան դրսևորումներով կիրառվեց նաև հույների նկատմամբ ինչպես Առաջին համաշխարհային, այնպես էլ 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի փառիներին:

Նշված պատճառների դիտարկումը մեզ հնարավորություն է տալիս հանգելու այն եզրակացությանը, որ ընդամենը մեկ փարվա փարբերությամբ իրականացված երկու «գործողությունները» չեն կարող աղերսներ չունենալ միմյանց հետ, մասնավորապես եթե դրանք իրագործվում են միևնույն պետության, միևնույն վարչակարգի և միևնույն գործող անձանց կողմից:

«Նույները պետք է հաջորդեն հայերին»:

Մեծ կարևորություն է ներկայացնում նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի փառիներին հույների փեղահանությունների և կոտորածների «ծրագրային» կողմը: Խնդրո առարկա հիմնահարցի ժամանակակից որոշ աղբյուրներ հուշում են, որ հայերի փեղահանությունից հետո հաջորդը լինելու էր հույների հերթը: Մասնավորապես ըստ Յ. Լեփսիուսի՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամները հաճախ են հրապարակախոսում հայտարարել, որ «օտարականները պետք է աներեւոյթ ըլլան Թուրքիայէն, նախ Հայերը, յեփոյ Յոյները, յեփոյ Հրեաները և ամենէն վերջը Եւրոպացիները»⁵⁶¹: Ուշագրավ է, որ այսպիսի փեղեկությունները հետագայում հաստատվեցին, մասնավորապես դա շարժառիթ էր երևում Պոնտոսի օրինակով, ուր հույների փեղահանություններն ու կոտորածները հաջորդեցին հայերի ոչնչացմանը: Դրա օգտին է խոսում նաև Արամ Անտոնյանի հրապարակած՝ երիտ-

560 Morgenthau H., նշվ. աշխ., էջ 323-324:

561 Եփեսոսի Լեփսիուս, Գաղղիի Տեղեկագիր. Հայաստանի Զարդերը, (թարգմ. Մ. Շամբանճեան), Կ. Պոլիս: Տպ. Յ. Ասատուրեան եւ որդիք, 1919, էջ 242-243.

թուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեից Ադանայի վիլայեթում կուսակցության պատասխանատու ներկայացուցիչ Ջեմալին ուղղված երկրորդ նամակը՝ թվագրված 1915 թ. մարտի 25-ով: Ըստ Անպոնյանի՝ դա կրկնությունն է առաջին՝ փետրվարի 18-ով թվագրված նամակի, սակայն այն տարբերությամբ, որ ցույց է տալիս, որ հայերից հեղու երիտթուրքները զբաղվելու էին հպատակ մյուս ժողովուրդների՝ հույների, սիրիացիների, արաբների բնաջնջմամբ⁵⁶²:

Այնուամենայնիվ հայերի և հույների տեղահանությունների ու կոտորածների նախապատրաստման և իրականացման ծրագրային կողմը որոշակի տարբերություններ ուներ: Այնհայտ է, որ հույների բռնագաղթն ու կոտորածներն ունեին փուլային զարգացում՝ կապված ժամանակագրության և աշխարհագրության հետ: Ուստի դժվար է պնդել մեկ կոնկրետ ծրագրի առկայության մասին: Մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրները ցույց են տալիս, որ ծրագրման առումով որոշակիորեն զուգահեռվելով Ղայոց ցեղասպանության հետ՝ միաժամանակ հակահունական արշավն առայժմ դժվար է բխեցնել մեկ կոնկրետ փաստաթղթից: Սակայն մի բան ակնհայտ է, որ 1914-1923 թթ. հույների տեղահանություններն ու կոտորածները (Արևելյան Թրակիա, Փոքր Ասիա, նաև Պոնտոս), կազմելով մեկ միասնական քաղաքականություն, կրել են պետական բնույթ և իրագործվել են կայսրության հույն բնակչությունը ոչնչացնելու դիտավորությամբ:

Իրագործման մեխանիզմների համեմատություն:

Ինչպես նշվել է՝ ամենագլխավոր ու էական տարբերությունը Ղունասյանի՝ որպես հույն ժողովրդի պետության առկայությունն էր, ինչը բացակայում էր հայերի պարագայում, և դա որոշակիորեն ազդեց օսմանահպատակ հույների հանդեպ թուրքական պետության վերաբերմունքի վրա: Այս հանգամանքով է պայմանավորված հույների և հայերի դեմ կիրառված քաղաքականության մեջ առկա տարբերությունների մեծ մասը⁵⁶³:

Հայերի և հույների նկատմամբ տարված ցեղասպան քաղաքականությունը կիրառված մեխանիզմներով ու գործադրված միջոցների առումով գրեթե նույնական է: Հայերի նման հույների նկատմամբ ևս

562 Անպոնյան Ա., Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Եր.. Արևիկ, 1990, էջ 134-137:

563 Հունական պետության զսպող դերի մասին փնս Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's..., p. 325-326.

կիրառվեցին.

- 1) Տնտեսական պարտամիջոցներ,
- 2) Զորակոչ - աշխատանքային գումարտակների ստեղծում-երի փաստաթղթային ոչնչացում,
- 3) Բռնի մահմեդականացում,
- 4) Զանգվածային փողախանութություններ և կոտորածներ,
- 5) Մշակութային, կրթական և կրոնական հաստատությունների ոչնչացում⁵⁶⁴:

Անշուշտ մեխանիզմային առումով կա զգալի նմանություն, անգամ ընդհանրություն հայերի և հույների պարագայում: Այսպես հարկ չկա կանգ առնելու առանձին օրինակների վրա, քանզի այդ մասին արդեն խոսվել է նախորդ գլուխներում: Դրա հետ միաժամանակ կա տարբերություն զոհերի՝ մարդկային կորուստների թվաքանակի հետ կապված: Նայ ժողովրդի մարդկային կորուստները գերազանցում են հույների կորուստները, սակայն դրանից հույն ժողովրդի ողբերգությունն ամենևին էլ չի փոքրանում: Անշուշտ, կարևոր է այն հանգամանքը, որ այս տարբերությունը կրում է քանակական, ոչ թե որակական բնույթ:

Մյուս կարևոր առանձնահատկությունը մահմեդական տարրի օգտագործման փաստն է: Նախորդ գլուխներում ներկայացրել ենք Թրակիայում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայում հույների կոտորածների ժամանակ մահմեդականների մոլեռանդությունն օգտագործելու փաստերը: Այնուամենայնիվ հայերի և հույների փորձառությունն ունի մի հիմնարար տարբերություն. հայերի կոտորածների ժամանակ մեծապես օգտագործվել է քրդական տարրը, ինչը բացակայում է հույների պարագայում: Այս փաստի վրա ուշադրություն է դարձրել պատմաբան Ա. Ավագյանը, ում դիտարկմամբ հույներով խիտ բնակեցված շրջաններում, չնայած մահմեդական զաղթականների առկայությանը, այնուամենայնիվ չկար այնպիսի գործոն, ինչպիսին քրդերն էին⁵⁶⁵: «Քրդական գործոնի» բացակայությունը կարելի է համարել հակահունական և հակահայկական քաղաքականության տարբերակիչ կողմերից մեկը:

Կարևոր տարբերություններից մեկը հույների դեպքում «Ապրիլի 24-ի», այսինքն՝ սրավորականության նկատմամբ մեկ միասնական

564 Ցեղասպանության հետևանքով միայն Պոնտոսում թափանվեց և յուրացվեց 2 միլիարդ ֆրանկի հարստություն, ոչնչացվեց 874 հունական եկեղեցի ու վանք և 758 դպրոց: Sten Baltazzi G., Les Atrocités Turques en Asie Mineure et dans le Pont, 1922, p. 9.

565 Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции, с. 243.

հաշվեհարդարի, ազգին «գլխապելու» օրվա բացակայությունն էր: Սակայն դա ամենևին էլ չի նշանակում, որ հույն մրավորականությունը գերծ մնաց ձերբակալություններից և սպանություններից: Ավելին, 1915 թ. ապրիլից մեկ ամիս առաջ՝ մարտի ութին, մոտ երկու հարյուր հույն Կոստանդնուպոլսից ձերբակալվեց և արտաքսվեց Փոքր Ասիայի խորքերը: Նրանց մեջ կային զգալի թվով հույն մրավորականներ և երևելիներ⁵⁶⁶: Էլ ավելի մեծածավալ էին 1921 թ. աշնանը Պոնտոսում հունական մրավորական և քաղաքական վերնախավի ներկայացուցիչների մահապապրիժները⁵⁶⁷: Ամենևին էլ չբաղդարելով երկու ազգերի համար մրավորականների «կորստյան վշտի մեծությունը»՝ նշենք, որ գլխավոր փարբերությունն այն է, որ հունական ողբերգության համարեքստում դա չունեցավ այն ահարկու ազդեցությունը, ինչը որ կատարվեց արևմտահայության դեպքում⁵⁶⁸:

Հայոց ցեղասպանության և հույների զանգվածային կոտորածների հաջորդ կարևոր փարբերությունն արտաքսվածների ու կոտորվածների թվի հարաբերակցության մեջ է. հայերի դեպքում առավել մեծ թիվ են կազմում կոտորվածները: Բացի այդ հույների դեպքում չկային համակենտրոնացման այնպիսի խոշորագույն կենտրոններ, ինչպիսիք են հայերի համար Դեր-Զորը և Ռաս-ուլ-Այնը: Հույն ցեղասպանագետ Թ. Մալկիդիսը, վկայակոչելով Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր Պ. Էնեպեկիդիին, համեմատում է հույների դեմ իրագործված ցեղասպանությունը հրեական Նոյոբոստի հետ և նշելով երկու ցեղասպանությունների նմանությունները՝ միաժամանակ ընդգծում է, որ չնայած հույներին տեղահանում էին, սակայն նրանք հիմնականում մահանում էին ճանապարհին սովից,

566 Մասնավորապես նշվում են հետևյալ անունները՝ Կ. Թեոդորու, Գ. Վասիլիու, Թ. Վասիլիու, Գ. Դեմոսթենես, Բ. Աթանասիու, Թ. Կարամիցոս, Տ. Վասիլիու, Խ. Սյրիլիանոս, Պ. Սիմեոն, Կ. Իոաննու, Գ. Պանայոտու, Լ. Նիկոլաու, Ա. Կարակոս, Պ. Վիտալիս, Մ. Ապոստոլու, Բ. Իոսիֆ, Է. Անաստասիադես, Ա. Դեոկոսմիդես, Լ. Գեորգիու, Ն. Զոգրաֆիդես, Է. Մանուլիդիս, Ի. Պապուլիս, Պ. Կոստանդինու, Պ. Սամարու, Ն. Աթանասիու, Ն. Դիմու, Խ. Բասիլիու, Թ. Պրոդրոմու, Ն. Դիմիտրիու, Բ. Սաֆաիդարիս, Ս. Օկումու. Դ. Սաֆիր, Թ. Դիմիտրիու, Ս. Գրեգորիու, Գ. Տոփու, Դ. Ռումուտոս և Զ. Իգնարիու: Տե՛ս Les Persécutions antihelléniques en Turquie..., p. 36-37.

567 Το Μαρτυριον του Ποντου..., σελ. 8-12.

568 Հույների ցեղասպանությանը վերաբերող մեզ ծանոթ ուսումնասիրությունների մեջ հույն մրավորականության ոչնչացման խնդրի լուսաբանման վրա հաջորդ շեշտ չի դրվում՝ ի փարբերություն արևմտահայության ցեղասպանությանը նվիրված պարմագիրական գրականության: Դրա բացառություններից մեկը,

հոգնածությունից և հիվանդություններից, քանի որ նրանց համար վերջնական «կանգառ» չկար, գոյություն չունեին «հունական Աուշվից»։ Դրա փոխարեն հույների տեղահանությունը նա համարում էր «Աուշվից՝ ճանապարհին»⁵⁶⁹։ Ընդհանուր առմամբ համաձայնելով հույն հեղինակի հետ՝ այնուամենայնիվ, պետք է ընդունել հույների «համակենտրոնացման ճամբարների» գոյության փաստը։ Չնայած դրանք չեն եղել շար խոշոր և մեծաթիվ, սակայն դրանց գոյության փաստն ակնհայտ է⁵⁷⁰։

Այսպես կա աչքի զարնող մի կարևոր հանգամանք ևս։ Այս տարբերությունը ժամանակակիցները նկատել են նաև՝ համեմատելով հայոց ողբերգության հետ։ Համեմատելով հայերի կոտորածները և հույների տեղահանությունները՝ Հունական նպաստամատույց կոմիտեի հաղորդագրություններում նշվում էր, որ «կոտորածներն ավելի մեղմ էին՝ համեմատելով արտաքսման կտրանքների և սարսափների հետ։ Հույները չեն կոտորվել նույն արագությամբ, ինչ որ հայերը, բայց նրանք թշվառ են այն շրջաններ, ուր նրանք սնունդ չէին կարող հայթայթել։ Նրանց ճանապարհը ծածկվում էր դիակներով։ Արտաքսումը, պարզվում է, ավելի արդյունավետ է, քան կոտորածը՝ ավերելու և կործանելու համար...»⁵⁷¹։ Անշուշտ, համեմատությունն ունի սուբյեկտիվ կողմ, սակայն այսպես կարևորն այն է, որ ակնհայտ է դառնում, որ հույների ոչնչացման մեխանիզմներում հատուկ տեղ է հատկացվել այնպիսի պայմանների ստեղծմանը, որը հանգեցնում է մահվան (սննդի և ջրի, ինչպես նաև համապատասխան կենսապայմանների և բժշկական օգնության բացակայություն)։ Այս հանգամանքն առկա էր նաև հայերի ոչնչացման դեպքում կիրառված մեխանիզմներում, սակայն ժամանակի հունական աղբյուրները հատուկ շեշտում են այս փաստը։ Այսինքն՝ հույներին շար դեպքերում ոչ թե կոտորել են, այլ մահվան դատապարտել՝ ծանր պայմաններ ստեղծելով նրանց համար, ինչը Միավորված ազգերի կազմակերպության 1948 թ. «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պարօժի մասին» կոնվենցիայի համաձայն՝ նույնպես ցեղասպանության իրականացման միջոցների ցանկում է նշված⁵⁷²։

Բացի այդ կան մի շարք «սուբյեկտիվ» տարբերություններ՝ կապված

569 Μαλκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων..., σελ. 197-198.

570 Այդ մասին արդեն խոսվել է այս աշխատանքի երկրորդ գլխում։

571 Nikolaos Hlamides, The Greek Relief Committee: America's Response to the Greek Genocide, Genocide Studies and Prevention, Volume 3, No. 3, December 2008.

աշխարհագրական տեղանքի, իրագործողների «նվիրվածության» և այլ պատճառների հետ: Մասնավորապես աշխարհագրական տեղանքի դերը չպետք է թերազնահատել, քանի որ հույների բնակության ավանդական շրջաններն ավելի մոտ էին Եվրոպային, ինչը, որոշակիորեն «կաշկանդող» դեր է կատարել թուրքերի համար:

Ցեղասպանության իրագործողների առումով առավել աչքի են ընկնում ընդհանրությունները: Իրագործողը Թուրքիան է՝ երիտթուրքական և քեմալական վարչակարգերի տեսքով և դրանց գլուխ կանգնած գործիչներով⁵⁷³:

«Ժամանակագրական» համեմատություն:

Չնայած երկու ժողովուրդների տեղահանություններն ու կոտորածները հիմնականում իրագործվեցին Առաջին համաշխարհային և 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին, այնուամենայնիվ նկատելի են որոշակի տարբերություններ: Հույների տեղահանություններ և ջարդեր տեղի ունեցան մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը,

573 Հույների ցեղասպանության գլխավոր իրագործողներն են 1. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդներ Մեհմեդ Թալեաթը (1874-1921), Իսմայիլ Էնվերը (1881-1922), Ահմեդ Ջեմալը (1872-1922): Իսկ նրանց քաղաքականությունը շարունակեց արդեն Մուստաֆա Ջեմալը (1881-1938): Բացի նրանցից «աչքի են ընկել» նաև բազմաթիվ այլ գործիչներ, որոնցից են. ա) Դոկտոր Մեհմեդ Նազըմը (1872-1926), ում մասին թուրք գեներալ Շերիֆ փաշան նշում է, որ նա համոզված կողմնակիցն է բոլոր քրիստոնյաների ոչնչացման ընդհանրապես, և հույների՝ մասնավորապես, բ) Մեհմեդ Ռեշիդ բեյ (1873-1919), ով ռազմական բժիշկ էր և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության չորս հիմնադիրներից մեկը: Նենց նա է պատասխանատու 1913 թ. հուլիս-1914 թ. հուլիս ընկած հատվածում Կարեսիի հույների բռնազաղթի համար, գ) Էշրեֆ Ս. Կուչուբաշը (1873-1964), նա մեծ դերակատարություն ունեցավ Փոքր Ասիայի Էգեյան ծովափը հույներից մաքրելու, հույն տղամարդկանց աշխարհաբային գումարավակներում տեղավորելու գործում, դ) Ջեմալ Ազմի (1866-1922), ով Տրապիզոնի կառավարիչն էր և աչքի ընկավ այդ շրջանում ինչպես հակահայկական, այնպես էլ հակահունական և հակաասորական քաղաքականություն վարելով: Նա պատասխանատու է հազարավոր մարդկանց և բազմաթիվ գյուղերի ոչնչացման համար, ե) Թուփալ Օսման (1883-1923), այս անձն ունեցել է չափազանց մեծ դերակատարություն Տրապիզոնի և Պոնտոսի գրեթե ամբողջ շրջանի հույների տեղահանությունների և կոտորածների գործում: զ) Նուրեդդին փաշա (1873-1932), եղել է Ամասիայի «Անկախության դաշարանի» հիմնադիրը, պատասխանատու է 1921 թ. սեպտեմբերին հույն մարավորականության ոչնչացման, ինչպես նաև 1922 թ. Զմյուռնիայի հույների և հայերի կոտորածի համար:

շարունակվեցին պարերագմի ողջ ընթացքում (հատկապես՝ 1916 թ. սկսած) և զագաթնակերին հասան քեմալականների օրոք: Հայերի դեմ իրագործված բուն կոպորածները զագաթնակերին հասան 1915 թ.: Քեմալականներն «ավարտին հասցրին» Հայոց ցեղասպանության ծրագրի կենսագործումը: Հույների դեպքում ամենակործանիչ հարվածը հասցվեց հենց քեմալականների օրոք: Խոսքը վերաբերում է Զմյուռնիայի 1922 թ. կոպորածին:

Տեղականքների համեմատություն:

1914-1923 թթ. թուրքական երկու վարչակարգերի կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ իրականացված ցեղասպան քաղաքականության հեղանակը եղավ երկու ժողովուրդների՝ մի դեպքում արևմտահայության, մյուս դեպքում օսմանահայապակ հույների հայրենագրկումը: Նրանց պարճառվեց ահռելի մարդկային, նյութական և հոգեբանական կորուստ: Թուրքիայում մնացին սակավաթիվ հայեր և հույներ, ովքեր հիմնականում բնակվում էին Կոստանդնուպոլսում: Տեղականքների առումով գլխավոր տարբերությունը զաղթականների տարածման աշխարհագրությունն է: Չնայած մեծաքանակ հույներ (գլխավորապես Պոնտոսից) զաղթեցին Ռուսաստան, նախկին խորհրդային հանրապետություններ և ԱՄՆ, այնուամենայնիվ նրանց ճնշող մեծամասնությունը հանգրվան գտավ Հունաստանում: Իսկ հայերի հոծ զանգվածներ տարածվեցին աշխարհով մեկ՝ ԱՄՆ-ից մինչև Ավստրալիա:

ՎԵՐՋԱՄԱՆ

Բալկանյան պատերազմների ավարտից մինչև Լոզանի կոնֆերանսն ընկած ժամանակահատվածում (1913-1923 թթ.) երիտթուրքերի և քեմալականների կողմից Օսմանյան կայսրության հույն հպատակների նրկադամբ իրականացվեց զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների քաղաքականություն, որի հետևանքով պատմականորեն հունաբնակ Փոքր Ասիան դատարկվեց հույներից: Եթե Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ հույն բնակչության թիվը շուրջ 2.5 միլիոն էր, ապա Թուրքիայում 1927 թ. անցկացված մարդահամարի համաձայն մնացել էր ընդամենը 120.000 հույն:

Հույների տեղահանություններն ու ջարդերը, ընդհանուր առմամբ, Օսմանյան կայսրությունում երիտթուրքերի, ինչպես նաև քեմալականների կողմից իրականացված հակաքրիստոնեական քաղաքականության մի մասն էին կազմում, որի գլխավոր նպատակը քրիստոնյա հպատակների՝ հայերի, հույների և ասորիների ոչնչացումն էր:

Բազմաթիվ հույն հեղինակների մոտ երկար ժամանակ միտում է եղել հակահունական քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերում՝ մասնավորապես մերձսևծովյան հատվածում (Պոնտոս) և Զմյուռնիայում դիտարկել որպես առանձին երևույթներ: Դա մեծապես պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հարցի բարձրացմամբ հիմնականում զբաղվել են պոնտոսցի կամ զմյուռնիացի հույների ազգային կազմակերպությունները: Վերջին տասնամյակներին արդեն փորձ է կատարվում դրանք դիտարկել որպես մեկ ամբողջություն: Պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ տեղահանություններ և կոտորածներ տեղի են ունեցել նաև Արևելյան Թրակիայում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում:

Թուրքիայում հակահունական քաղաքականությունը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից վերջնական գնահատականի և դատապարտման դեռևս չի արժանացել: Սակայն, հիմք ընդունելով ՄԱԿ-ի կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիան, այսօր մի շարք գիտնականներ և միջազգային կազմակերպություններ Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հույների դեմ իրագործված զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները համարում են ցեղասպանություն: Մինչև Ռ. Լեմկինի կողմից «ցեղասպանություն» (Genocide) եզրի շրջանառության մեջ դնելն Օսմանյան կայսրությունում հույների ոչնչացումը հայտնի է եղել «կոտորած» (հուն.՝ η Σφογή), «Մեծ

աղետ» (հուն.՝ Μεγάλη Καταστροφή), «Մեծ ողբերգություն» (հուն.՝ Μεγάλη Τραγωδία) որակումներով: Այս առումով հափկապես բացառիկ նշանակություն ունեցավ Ցեղասպանագետների միջազգային ընկերակցություն կազմակերպության կողմից 2007 թ. դեկտեմբերի 1-ին ընդունված բանաձևը, որում մասնավորապես նշվում էր, որ Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հայերի, ասորիների, Պոնտոսի և Անատոլիայի հույների դեմ իրագործված քաղաքականությունը որակվում է որպես ցեղասպանություն:

1998 թ. Հունաստանի խորհրդարանը որոշում ընդունեց, որով այդ քաղաքականությունը որակվեց ցեղասպանություն, և հիշատակի օր հայտարարվեց սեպտեմբերի 14-ը (խորհրդարանի նախորդ՝ 1994 թ., որոշումը վերաբերում էր միայն Պոնտոսի հույներին): Նմանապիսի որոշումներ ընդունվեցին ԱՄՆ մի շարք նահանգների կողմից: Հունական ողբերգության միջազգայնացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ 2010 թ. մարտի 11-ին Շվեդիայի խորհրդարանի որոշումը, որի համաձայն՝ Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հայերի, ասորի-քաղղեացիների և պոնտոսցի հույների նկատմամբ կիրառված գործողությունները համարվեցին ցեղասպանություն:

1922-1923 թթ. Լոզանի կոնֆերանսը և դրա շրջանակներում ստորագրված «Թուրքիայի և Հունաստանի բնակչության փոխանակման վերաբերյալ» պայմանագիրը ըստ էության «օրինականացրեցին» 1914-1923 թթ. 1.500.000 հույների տեղահանությունն ու հարյուր հազարավորների կոտորածը: Չնայած այն հանգամանքին, որ պայմանագրի համաձայն Հոստանդնուպոլսի, ինչպես նաև Իմբրոս և Տենեդոս կղզիների հույները փոխանակման չենթարկվեցին, այնուամենայնիվ 1923 թ. հետո էլ չղաղարեցին նրանց հալածանքները հանրապետական Թուրքիայում: Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1930 թ. Անկարայում Հունաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց մեկ այլ համաձայնագիր, որով Թուրքիան մեկ անգամ ևս ճանաչեց Հոստանդնուպոլսի, Իմբրոսի և Տենեդոսի ուղղափառ հույն բնակչությանը որպես Թուրքիայի լիիրավ քաղաքացիներ:

Ամփոփելով հույների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների վարած քաղաքականության արդյունքները՝ ի հայտ է գալիս հետևյալ պատկերը.

20-րդ դարի սկզբին՝ մասնավորապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին, Օսմանյան կայսրությունում շարունակում էր բնակվել մեծաքանակ հույն բնակչություն: Չնայած թուրք հեղինակները չափազանց նվազեցված են ներկայացնում կայսրության քրիստոնյա

բնակչության թվաքանակը, այնուամենայնիվ, համադրելով հունական, թուրքական, հայկական, եվրոպական և ամերիկյան աղբյուրների տվյալները, կարելի է եզրակացնել, որ նշված շրջանում կայսրությունում հույների թվաքանակը կազմում էր մոտ 2.5 միլիոն մարդ:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում հույն բնակչության իրավական դրությունը շատ նման էր մյուս քրիստոնյաների՝ հայերի և ասորիների կարգավիճակին: Չնայած 19-րդ դարում Թանզիմաթի բազմաթիվ բարեփոխումների արդյունքում պետական համակարգում մի շարք նշանավոր հույն պետական գործիչներ նշանակվեցին, այնուամենայնիվ չլուծվեց իրավահավասարության խնդիրը: 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց կայսրության հույն հպատակների կողմից: Նորընտիր խորհրդարանում քրիստոնյա փոքրամասնություններից հույները ստացան ամենաշատ տեղերը: Բալկանյան պատերազմների վերջին շրջանում սկսվեցին հույների առաջին խոշոր տեղահանությունները և հատկապես ջարդերը: Այդ քաղաքականությունն առավել մեծ չափերով դրսևորվեց 1914 թ. գարնանը և ամռան սկզբին Փոքր Ասիայի Էգեյան ծովափի հունական բնակավայրերում և Արևելյան Թրակիայում: Երիտթուրքերը նպատակ ունեին «մաքրել» նշված շրջանները հույներից՝ երկյուղելով, որ վերահաս Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ դրանք կարող են կորցնել:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Տայոց ցեղասպանությանը զուգահեռ իրականացվեցին հույների զանգվածային տեղահանություններ և կոտորածներ ինչպես Արևելյան Թրակիայում, այնպես էլ ամբողջ Փոքր Ասիայում: Իրականացման մեխանիզմների առումով դրանք բավական ընդհանրություններ ունեցան Մեծ եղեռնի հետ: 1916 թ. ապրիլից մերձսևծովյան շրջանում (Պոնտոս) հույների դեմ սկսվեցին ծավալվել հիմնական գործողությունները: Մինչև պատերազմի ավարտը հարյուր հազարավոր հույներ տեղահանվեցին: Տղամարդկանց տեղավորեցին աշխատանքային գումարտակներում, որին հետևեց նրանց ոչնչացումը, ապա սկսվեց խաղաղ բնակչության բռնագաղթն ու կոտորածը: Այս ամենի հետևանքով կործանիչ հարված հասցվեց նաև հույների տնտեսական դիրքերին:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուդրոսի զինադադարից հետո կայսրության տարածքում ձևավորված թուրքական ազգայնական խմբերի կողմից շարունակվեցին հույների հալածանքները: 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին նոր ուժ ստացավ հակահունական արշավը: Չնայած հունական ինքնապաշտպանական

խմբերի գոյությանը՝ Պոնտոսի գրեթե ողջ հույն բնակչությունը տեղահանվեց և կոտորվեց: Հարձակվող թուրքական բանակը 1922 թ. սեպտեմբերին գրավեց Փոքր Ասիայում չուանական խոշորագույն քաղաք Զմյուռնիան և, հրդեհելով քաղաքը, կոտորեց առնվազն 100.000-120.000 հույն և հայ: Մեծ ծավալ ընդունեց հույների տեղահանությունը: Տարագիրները հիմնականում ուղղվեցին դեպի Հունաստան:

Լոզանի՝ 1922 թ. նոյեմբերից մինչև 1923 թ. հուլիս ամիսներին տեղի ունեցած կոնֆերանսում 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմում պարտված հունական կողմը ստիպված էր 1923 թ. հունվարի 30-ին ստորագրել «Թուրքիայի և Հունաստանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ» պայմանագիրը, որով «իրավական» տեսք տրվեց շուրջ 1.500.000 հույների արտաքսմանը Թուրքիայից: Հունական կողմը միայն կարողացավ հասնել նրան, որ Տիեզերական պատրիարքը մնա Կոստանդնուպոլսում, իսկ քաղաքի հույն բնակչությունը գերծ մնա պայմանագրով նախատեսված փոխանակումից:

Զնայած այն հանգամանքին, որ Օսմանյան կայսրությունում հույների տեղահանություններ և կոտորածներ տեղի են ունեցել երեք հիմնական շրջաններում՝ Արևելյան Թրակիա, Պոնտոս և Փոքր Ասիայի արևմտյան հատված, առավել հայտնի են Պոնտոսի և Զմյուռնիայի ջարդերը՝ երբեմն «մոռացության մատնելով» Թրակիայի, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի տարբեր շրջանների հույների հալածանքները: Ավելին՝ երկար ժամանակ միտում է նկատվել դրանք դիտարկել որպես առանձին երևույթներ:

20-րդ դարի առաջին քառորդին օսմանյան լծի տակ գտնվող հայերի և հույների միջև տեղի են ունեցել համագործակցության լուրջ փորձեր: Այսպես, Հայոց ցեղասպանության ընթացքում շատ հույներ օգնության ձեռք են մեկնել բազմաթիվ հայերի, իրենց հերթին էլ վերջիններս փոխադարձաբար նեցուկ են կանգնել իրենց հավատարկից հույներին: Երկու ժողովուրդների համագործակցությունը «ինստիտուցիոնալ» բնույթ է ստանում 1918-1920 թթ.՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության տարիներին: Դա առավելապես ակնառու էր Փարիզի հաշտության վեհաժողովում, որի ժամանակ հայկական և հունական պատվիրակություններն իրենց պահանջները ներկայացնելիս ոչ միայն չէին խանգարում, այլև աջակցում էին միմյանց: Համագործակցության փորձեր են եղել Տրապիզոնի հույն միությունիցիի և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև: Հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին հայկական մի շարք ջոկատներ կռվել են հունական բանակի կազմում:

Հայերի և հույների տեղահանությունների և կոտորածների քա-

ղաքականության համադրեքստում դիտարկելով և վերլուծելով բազմաթիվ նորահայտ փաստեր և աղբյուրներ՝ հանգում ենք այն մտքին, որ երկու ժողովուրդների նկատմամբ կիրառված «գործողություններն» ունեն լական նմանություններ և տարբերություններ: Նմանությունները հաճախ կարելի է դիտարկել որպես ընդհանրություններ: Ի վերջո, երկու ողբերգությունների բաղդատումը հնարավորություն է տալիս տեսնելու հակահունական քաղաքականության ցեղասպան բնույթը:

Հույների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների՝ 1914-1923 թթ. իրականացրած ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով Թուրքիան հիմնականում «մաքրվեց» հույն բնակչությունից: Համադրելով Կոստանդնուպոլսի հունական տիեզերական պատրիարքարանի, դեպքերի ժամանակակից-ականատեսների, նույնիսկ թուրք և թուրքամետ հեղինակների, ինչպես նաև ժամանակակից ցեղասպանագիտության տվյալները՝ ակնհայտ է դառնում, որ 1914-1923 թթ. Արևելյան Թրակիայում, Պոնտոսում և Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում երիտթուրքերի և քեմալականների հակաքրիստոնեական քաղաքականության հետևանքով միայն զոհված հույների թիվը կազմում է նվազագույնը 500.000 մարդ (իսկ առավելագույնը՝ 1.000.000): Հակահունական քաղաքականության ուղղակի զոհն էր նաև Փոքր Ասիայից և Արևելյան Թրակիայից հունաստան բռնագաղթված մոտ 1.500.000 խաղաղ բնակչությունը :

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԿՁԲՆԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ

I. Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ)

- 1.1. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182:
- 1.2. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 259:
- 1.3. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 357(II):
- 1.4. ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 36:
- 1.5. ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5211:
- 1.6. ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5219:

II. Կոստանդնուպոլսի Հունական Տիեզերական պատրիարքարանի տեղեկագրեր և փաստաթղթեր

1.7. Soteriadis G., An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor, London: Edward Stanford, Ltd., 1918.

1.8. The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920: Constantinople: Press of the Patriarchate, 1920.

1.9. Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 - 1922 [Black Book: The Tragedy of Pontus 1914 -1922], Athènes: Imprimerie Phoenix, 1922.

1.10. Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 - 1918, Constantinople: Press of the Greek Patriarchate, 1919.

1.11. René Puaux; La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Édition du Bulletin Hellénique, 1919.

III. Օրագրեր , հուշագրություններ, նամակներ, հուշագրեր

1.12. Հայկունի Պ. Ա., Թփալ Օսման և ղեպերը Մարգուանի մեջ Ջինադադարեն յետոյ, Աթենք: Տպ. «Նոր օր», 1924:

1.13. Սաքայան Դ., Զմյուռնիա 1922, Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը, Երևան: Նահապետ, 2005, 218:

1.14. Les Atrocités Turques au Pont-Euxin, Copie d'une lettre de S. E. l'Archevêque d'Amassia et Samsoun Germanos, Paris: Imp. Dubois et Bauer, 1918.

1.15. Anglo - Hellenic League, Letters on the Expulsion of Greeks from Asia Minor, and in Reply to Ill-Treatment Inflicted on Turks in Greek Macedonia, London: The Anglo - Hellenic League, 1914.

1.16. [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum Submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919.

1.17. [Ottoman Greek Parliamentary Deputies], Memorandum Presented by the Greek Members of the Turkish Parliament to the American Commission on Mandates over Turkey, New York: American - Hellenic Society, 1919.

1.18. Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918), Paris: Imprimerie Chaix, 1919.

1.19. Torossian S., From Dardanelles to Palestine, A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and Her Allies and a Harem Romance, Boston: Meader Publishing Company Publishers, 1947.

1.20. Kyriakides N. G., The Tragedy of the Sea of Marmora: How the Greeks of Marmora Were Expelled from Their Homes and Scattered among the Villages around Kermasti or the Unwritten Testament of the Greeks Who Forced to Embrace Mohamedanism, New York: Relief Committee for Greeks of Asia Minor, 1918.

1.21. Karavangelis G., The Turkish Atrocities in the Black Sea Territories: Copy of Letter of His Grace Germanos, Lord Archbishop of Amassia and Samsoun, Delegation of the Pan - Pontic Congress, Manchester: Nobury, Natzio & Co. Ltd., 1919.

1.22. Ward Mark H., The Deportation in Asia Minor 1921 - 1922, London: Anglo - Hellenic League & British Armenia Committee, 1922.

2. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

2.1. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923) (Պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ), Երևան, 1972:

2.3. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան: Հայաստան, 1991:

2.4. Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920), թարգմանություն հունարենից Ն. Բարթիկյանի, Երևան: Նեղինակային հրատ., 1998:

2.5. Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895, М.: Тип.-литогр. т - ва И. Н. Кушнерев, 1896.

2.6. Greek Ministry for Foreign Affairs, Persecution of the Greek Population in Turkey since the Beginning of the European War: According to Official Reports of Hellenic Diplomatic and Consular Agents, London:

Constable & Co. Ltd., 1918.

2.7. Baltazzi G., Les Atrocités Turques en Asie Mineure et dans le Pont, Athènes, 1922.

2.8. L'extermination des Chrétiens d'Orient: Faits, Documents et Témoignages Anglais et Américains, Paris: P. Thévoz, 1922.

2.9. Les Persécutions antihelléniques en Turquie, depuis le début de la guerre Européenne: D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires, Paris: Bernard Grasset, 1918.

2.10. Les Grecs en Turquie: Deux Articles, traduits de l'Anglais, de la Revue The New-Europe, de Londres (Nos des 14 et 21 novembre), Paris: Imprimerie Chaix, 1918.

2.11. Lausanne Conference on Near East Affairs 1922 – 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, London: Publ. by His Majesty's stationery office, 1923.

2.12. Noradounghian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Deuxième (1789-1856), Paris: Cotillon a. o., 1900.

2.13. Noradounghian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Troisième (1856-1878), Paris: Cotillon a. o., 1902.

2.14. Oeconomus L., The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christedom, A File of Overwhelming Evidence, Denouncing the Misdeeds of the Turks in Asia Minor and Showing their Responsibility for the Horrors of Smyrna, London: George Allen & Unwin Ltd., 1922.

3. Աշխատություններ

Նայեթեն

3.1. Ալաօյաճեան Ա., Պարմութիւն Եվդոկիոյ Նայոց, Կահիրե:Նոր ասպդդ տպ., 1952:

3.2. Ալցօղլու Յ., Անիծված առյուծի բնաջնջումը: Մեր Անապոլիայի հեղինականության մեթոդավորված բնաջնջման գործընթացի իրար հաջորդող փուլերը (Ղուն. թարգմ.՝ Լ. Վարդանյան, Խմբ. Ս. Գրքաշարյան), Երևան: Ճարտարագետ, 2007:

3.3. Անանյան Ա., Նայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ, Թուրքական պարմական ընկերակցության «Նայեր, աքսոր և գաղթ» աշխատության մասին, Եր.: ՆՆ ԳԱՄ Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2005:

3.4. Անպոնյան Ա., Մեծ ոճիրը: Նայկական վերջին կոպորածները և Թալեթ փաշա, Եր.: Արևիկ, 1990:

3.5. Թեոդիկ, «Ամենուն փարեցոյցը», ԺԶ փարի, Կ. Պոլիս: Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1922:

3.6. Թեոդիկ, «Ամենուն փարեցոյցը», Փարիզ: Տպ. Յ. Բ. Թիւրապեան, 1924:

3.7. Ինճիկյան Ն. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-տնտեսական ակնարկ, Եր.: Նայաստան, 1984:

3.8. Լեփսիուս Եօհաննէս, Գաղտնի Տեղեկագիր. Նայաստանի Զարդերը, (Թարգմ. Մ. Շամբանճեան), Կ. Պոլիս: Տպ. Յ. Ասատուրեան եւ որդիք, 1919:

3.9. Խոսրոս Ա., Ատրիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թյուրքաբնակ վայրերում (XIX դարի վերջ - XX դարի առաջին քառորդ): - Եր.: Նեղինակային հրատարակություն, 2004:

3.10. Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914 թթ.), Եր.: ՆԿԱ «Գիտություն» հրատ., 1999:

3.11. Կիրակոսյան Զ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Նայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան: Նայաստան հրատ., 1978:

3.12. Կոկինոս Պ., Ղուևհայ գաղութի պարմությունից (1918-1927), Երևան: ՆՄՄՌ-ԳԱ հրատ., 1965:

3.13. Նայկական հարց, հանրագիտարան, Երևան, 1996:

3.14. Նասրաթյան Մ. Ա., Օրեշկովա Ս. Ֆ., Պեյրոսյան Յու. Ա., Թուրքիայի պարմության ուրվագծեր, Երևան: Երևանի համալսարանի տպ., 1986, էջ 49:

3.15. Նովհաննիսյան Ռ. Գ., Նայաստանի Նանրապետություն, Նապոլի I. Առաջին փարին, 1918-1919 (ՆԿԱ Պարմ. ինստ., Խմբ.՝ Ա. Խառապյան), Եր.: Տիգրան Մեծ, 2005:

3.16. Մ. Ա(վեփիսյան), Թուրքիայի հայերն ու իրենց դրացիները, Մարսել: Նրտ. տպ. Մ. Փորթուգալեան, 1890:

3.17. Մակարեան Ա., Յուշագիրք Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու, Մելանիկ: Տպ. «Նորիզոն» օրաթերթի, 1929:

3.18. Մեր Զմիւռնիան և շրջակայ քաղաքները, Նյու-Յորք: Զմիւռնիահայ միութեան տպ., 1960:

3.19. Նանսեն Ֆ., Խաբված ժողովուրդ, Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակատարի հետազոտական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Նայաստան, (Թարգմ. և առաջաբանը Է. Մակարյան), Երևան: Գասպրինյ, 2009:

3.20. Շաքարյան Ա., «Արյան հարկը» Օսմանյան կայսրությունում.

Դեվժիրմե, Եր.: Նեղինակային հրապարակություն, 2006:

3.21. Պառափ Ն., Սարասփի երկրին մեջ: Նահապակ Նայասւրան (Թարգմ.՝ Միքայել Շամբանճեան), Կ. Պոլիս: Տպագր. Յ. Ասապուրեան եւ որդիք, 1919:

3.22. Պիպեռճեան Ա., Օսմանեան պետութիւն, Կ. Պոլիս: «Նայրենիք», 1913:

3.23. Ռեկյու Է., Լազիսւրան, Նայասւրան եւ Զյուրդիսւրան: Կիլիկիա, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք եւ Պաղեստին, Վաղարշապատ: Մայր աթոռ տպ., 1893:

3.24. Սապահ-Գիւլեան Ս., Պարասխանաւորութիւնը, Փրավիլլէն: ՄԴ Ննչ. կուս. Ամերիկ. շրջ. գործ. հանձն., 1916:

3.25. Սաֆրասպոյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Զեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Եր.: «Լուսակն» հրատ., 2009:

3.26. Միմոնյան Նր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունն ու քաղաքականությունը, Եր.: Նայասւրան, 1986:

3.27. Փափազյան Ավ., Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915), Երևան: «Զանգակ-97», 2002:

3.28. Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին, Երևան: Երևանի համալսարանի հրապարակչություն, 1988:

3.29. Քոսեան Յ., Նայք ի Զմիտնիա եւ ի շրջակայս, Ն. Ա. Զմիտնիա եւ Նայք, Վիեննա: Մխիթ. տպ., 1899:

3.30. Քոսեան Յ., Նայք ի Զմիտնիա եւ ի շրջակայս, Ն. Բ. Զմիտնիոյ վիճակին գլխավոր քաղաքներն ու Նայք, Վիեննա: Մխիթ. տպ., 1899:

3.31. Քսենոփոն, Անաբասիս (Թարգմ.՝ Միմոն Կրկյաշարյան), Երևան: ՆՍՄԿ Գիտ. ակադ. հրատ., 1970:

Բ. Ռուսերեն

3.32. Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван: Гитутюн, 1999.

3.33. Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX в). Отв. ред. Г. Аветисян - Ер: Издательство “Гитутюн” НАН РА: 2001.

3.34. Акчам Т., Турецкое национальное “Я” и Армянский вопрос, Москва: АО “Арно-Никс”, 1995.

3.35. Арш Г., Этеристское движение в России, Освободительная война

греческого народа в начале XIX в. и русско – греческие связи, Москва: Наука, 1970.

3.36. Арш Г., Тайное общество “Филики Этериа”, Из истории борьбы Греции за свержение османского ига, Москва: Наука, 1965.

3.37. Балканские исследования. Вып. 11, Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX вв.), М.: Наука, 1989.

3.38. Восточный вопрос во внешней политике России, Конец XVIII - начало XX в., Москва: Наука, 1978.

3.39. Галкин И. С., Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905-1912 гг., Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1960.

3.40. Дружинина Е., Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1955.

3.41. Инджикян О. Г., Буржуазия Османской империи, Ер.: Изд-во АН Арм. ССР, 1977.

3.42. История Дипломатии (под редакцией ак. В. П. Потемкина), Том второй, Дипломатия в новое время (1872 – 1919 гг.), Москва: Госполитиздат, 1945.

3.43. Мак-Коан К., Нашновый протекторат. Описание географических, этнографических и экономических свойств Турецкой Азии, М.: Унив. Тип., 1884.

3.44. Кемаль М., Путь новой Турции 1919-1927, т. 1, Первые шаги национально-освободительного движения 1919, Москва: Литиздат, 1929.

3.45. Корсун Н. Г., Греко – Турецкая война 1919 – 1922 гг., Москва: Гос. Военное изд. Наркомата Обор. СССР, 1940.

3.46. Малкидис Ф., История Греков Понта, Александруполис: Изд. Союз. Репатриантов Области Эврос, 2010.

3.47. Миллер А. Ф., Краткая история Турции, Москва: Госполитиздат, 1948.

3.48. Международные отношения на Балканах, 1815-1830 гг., Москва: Наука, 1983.

3.49. Нарочницкая Л., Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875-1878 гг., Москва: Наука, 1979.

3.50. Никитина Т. В., Греция накануне Первой мировой войны, особенности внутриполитического развития, Москва: Изд-во МГУ, 1984.

3.51. Новичев А., Турция. Краткая история, Москва: Наука, 1965.

3.52. Ованнисян Р. Г., Международные отношения Республики

Армения, 1918 – 1920 гг. (Пер. с англ. Г. Г. Махмурия); Институт истории НАН Армении. – Ер.: Тигран Мец, 2007.

3.53. Петросян Ю., Османская империя, могущество и гибель, Москва: Наука, 1990.

3.54. Розен Д., История Турции от победы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 году.- Часть 2: От вступления на престол Абдул-Меджида до Парижского трактата в 1856 году., СПб., 1872.

3.55. Сафрахян Р., Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в), Ереван: Изд- во АН Арм. ССР, 1985.

3.56. Сенкевич И., Россия и Критское восстание 1866-1869 гг., Москва: Наука, 1970.

3.57. Убичини М. А., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, (Пер. с франц.), СПб: Тип. П. Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1854.

3.58. Улунян Ар., Политическая история современной Греции, Москва: ИВИ РАН, 1998.

3.59. Харалампидис М., Фотнадис К., Понтийцы, Право на память, Салоники: Изд. “КЕПОМЕ”, 2004.

3.60. Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923 гг., Москва: Наука, 1966.

3.61. Шеремет В., Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в., М.: Наука, 1986.

3.62. Шеремет В. И., Турция и Адрианопольский мир 1829 г.: Из истории Восточного Вопросы, Москва: Наука, 1975.

Բ. Միջերկրի

3.63. Ahmad Feroz, The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908 – 1914, Oxford: Clarendon, 1969.

3.64. Alexandris A., The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974, Athens: Centre for Asia Studies, 1992.

3.65. Akçam T., A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, London: Constable, 2007.

3.66. Armenian Pontus, The Trebizond-Black Sea Communities (edited by Richard G. Hovannisian), California: Mazda Publishers, Inc., 2009.

3.67. Barton J., Story of Near East Relief (1915-1923)“An Interpretation, New York: Macmillan, 1930.

3.68. Bierstadt E. H., *The Great Betrayal, A Survey of The Near East Problem*, New York: Robert M. McBride and Company, 1924.

3.69. Boyajian D. H., *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide*. Westwood, New Jersey: Educationed Book Crafters, 1972.

3.70. Charalambidis M., *The Pontian Question in the United Nations*, Thessaloniki: Pontian Society of Thessaloniki "Euxinos Leschi", 2004.

3.71. Churchill W., *The World Crisis-The Aftermath*, New York: Charles Scribner's Sons, 1929.

3.72. *Crossing the Aegean, An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, /Edited by Renée Hirschon/, New York—Oxford: Berghahn Books, 2006.

3.73. Dadrian V., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence - Oxford: Berghahn Books, 1995.

3.74. Dadrian V., *Warrant For Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, New Brunswick: Transaction Publish., 1999.

3.75. Economides D. E., *The Pontus and the Right Claims of its Greek Population: Topographical, Ethnographical and Historical Study: With Two Maps and Various Statistics*, Constantinople: Imprimerie Française Léandre Mourkidès, 1920.

3.76. David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim - Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I*, Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006.

3.77. Greene Fr., *Armenian Massacres or The sword of Mohammed*, Washington: American Oxford Publ., 1896.

3.78. Hassiotis I., *The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)*, Texas- Austin: Neo-hellenika 4, 1981.

3.79. Housepian M., *Smyrna 1922, The Destruction of a City*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1971.

3.80. Hovhannisyan N., *The Armenian Genocide, Armenocide—The Most Genocidal Genocide*, In *Ten Languages of the World*, Yerevan: «Zangak-97», 2009.

3.81. Hovannisian R., *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkley - Los Angeles: University of California press, 1967.

3.82. Horton G., *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, with the True Story of the Burning of Smyrna*, Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company Publishers, 1926.

3.83. Howard Harry N., The Partition of Turkey, A Diplomatic History 1913-1923, New York; Howard Fertig, 1966.

3.84. Karpas K. H., Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985.

3.85. King W. H., Turkish Atrocities in Asia Minor, Washington: United States Government Printing Office, 1992.

3.86. Kofos Evangelos, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878, (With a Foreword by W. N. Medlicott), Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1975.

3.87. Krikorian M. K., Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908, London: Routledge & Kegan Paul, 1977.

3.88. Ladas S., The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey, New York: The Macmillan Company, 1932.

3.89. London Committee of Undreamed Greeks, The Liberation of the Greek People in Turkey, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919.

3.90. Marriott J. A. R., The Eastern Question, A Historical Study in European Diplomacy, Oxford: Clarendon Press, 1951.

3.91. McCarthy J., Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire, New York and London: New York University Press, 1983.

3.92. Melson R., Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.

3.93. Milton G., Paradise Lost: Smyrna 1922, The Destruction of a Christian City in the Islamic World, New York: Basic Books, 2008.

3.94. Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story. Garden City-New York: Doubleday, Page & Co., 1918.

3.95. Morgenthau H., I was sent to Athens, New York: Doubleday, Doran & Co., 1929.

3.96. Morgenthau H., Secrets of The Bosphorus, London: Hutchinson & Co., 1918.

3.97. Murat J., The Great Expropriation of Hellenism and Christianity in Asia Minor, the Historic and Systematic Deception of World Opinion Concerning the Hideous Christianity's Uprooting of 1922, Miami-Florida: A Triantafillis publ., 1999.

3.98. Naayem J., Shall this Nation Die, New York: Chaldean Rescue, 1921.

3.99. Pallis A. A., Greece's Anatolian Venture and After, A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of Greek Expedition to Asia Minor (1915-

1922), London: Methuen, 1937.

3.100. Papadopoulos A., Persecution of the Greeks in Turkey before the European War, New York: Oxford University Press American Branch, 1919.

3.101. Pears E., Turkey and Its People, London: Methuen & Co., 1912.

3.102. Photiades K., The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks: Tübingen: Union of the fighters for the Liberation of the Greek Lands seized by Turkey, 1987.

3.103. Rummel R., Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder since 1900, Munster: Lit, 1998.

3.104. Sacher H., The Emergence of the Middle East: 1914-1924, New York: Alfred A. Knopf, 1969.

3.105. Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2 : Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge - London-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 1977.

3.106. Smith M. L., Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922, New York: St. Martin's Press, 1973.

3.107. Tashjian J., Turkey: Author of Genocide, The Centenary Record of Turkey 1822-1922, Boston-Massachusetts: 212 Stuart Street, 1965.

3.108. Three Genocides, One Strategy: Colloquium Proceedings: Thessaloniki: Kyriakides Brothers S. A., 2008.

3.109. Toynbee A. J., The Western question in Greece and Turkey. A study in the contact of civilizations, London: Constable and Co., 1922.

3.110. Tsirkinidis H., "At last we uprooted them..." The Genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor, through the French Archives, Thessaloniki: Kyriakides Brothers, 1999.

3.111. [Manchester League of Unredeemed Hellenes], Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919.

3.112. Walker Chr., Armenia: The Survival of a Nation, New York: St. Martin's Press 1980, 446 p.

3.113. Yale W., The Near East, A Modern History, Michigan: The University of Michigan Press, 1958.

3.114. Zürcher E. J., The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926: Leiden: E. J. Brill, 1984.

Դ. Ծրանկերեն

- 3.115. Cuinet V., La Turquie d'Asie, vol. 2, Paris: Leraux, 1892.
 3.116. Driault E., La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'a nos jours, Paris: Felix Alcan, 1898.
 3.117. Maccas L., L'Hellénisme de l'Asie Mineure: Son histoire, sa puissance, son sort, Paris-Nancy: Berger-Levrault, 1919.
 3.118. Mandelstam A., Le Sort de l'Empire ottoman, Lausanne – Paris: Payot et cie, 1917.
 3.119. Svoronos N., Histoire de la Grèce moderne, Paris: Presses Universitaires de Paris, 1964.

Ե. Տունկերեն

- 3.120. Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία: Αυθεντικάί εκθέσεις και επίσημα κείμενα: Έκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμην του πεπολιτισμένου κόσμου, Επιτροπή των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών Προσφύγων, Αθήνα: Πανελληνίου Κράτους, 1915.
 3.121. Λαμέρας Κ., Η Περί Μικράς Ασίας και των εν Αυτή Κρυπτοχριστιανών, Αθήνα: Τυπογραφείου Γ. Η. Καδέργη & Σίας, 1921.
 3.122. Μαλκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγαίον, 2010.
 3.123. Το Μαρτυριον του Ποντου, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, Αθήνα: Αλεξ. Βιτσικουνακη, 1922.
 3.124. Ενεπεκίδης Π. Κ., Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918), Αθήνα: Συλλόγου Ποντίων Αργοναύται-Κομνηνοί, 1962.
 3.125. Ραμαζιάν Σ., Ιστορία τών Άρμενο - Έλληνικών στρατιωτικών σχεσεων καί συνεργασίας, Αθήνα: Εκδοτική Παραγωγή 2010. [Դավազյան Ս., Հայ-հունական քաղաքական առնչությունների և համագործակցության պատմություն, Աթենք, 2010] :
 3.126. Φωτιάδης Κ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων Για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα: Ίδρυμά της Βούλης των Ελλήνων, 2004.
 3.127. Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, Θεσσαλονίκη: Εκδότικος Οικος Αδελφών Κυριακίδη, 1988.
 3.128. Φωτιάδης, Κωνσταντίνος Ε.; Χαραλαμπίδης, Μιχάλης, Πόντιοι: Δικαίωμα στη μνήμη, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ποντιακών Μελετών, 1987.

2. Չիրապարակված աշխատություններ

3.129. Hofmann T., Co-Victims in Genocide: The Christians during the last decade of Ottoman Rule.

4. Պարբերական մամուլ

- 4.1. «Արօր», Ա փարի, N6, 1910, էջ 184:
- 4.2. «Բիւզանդիոն», ապրիլի 14, 1914; 2 հունիսի, 1914; 5 հունիսի, 1914; 9 հունիսի, 1914:
- 4.2. Վերջին լուր, 6 հունիսի, 1921; 22 հունիսի, 1921:
- 4.3. «The New York Times», 21 օգոստոսի 1916; 21 մարտի 1919; 10 հուլիսի 1921; 22 սեպտեմբերի 1922; 24 սեպտեմբերի 1922; 27 սեպտեմբերի 1922:
- 4.4. «The Times», 21 մարտի 1919; 26 հոկտեմբերի 1921; 8 հունիսի 1922:
- 4.5. «The Scotsman», 19 հունիսի 1914; 11 հունվարի 1915, 15 հուլիսի 1915; 18 օգոստոսի 1921; 12 սեպտեմբերի 1921; 7 հոկտեմբերի 1921:

5. Հոդվածներ և հրապարակումներ

5.1. Ավագյան Ա., Պանթյուրբեզմի գաղափարախոսության ընդունումը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ և չորրորդ համագումարներում, «*Հայոց ցեղասպանություն. պարմառներ և դասեր*», Երևան, 1995, հ. 3, էջ 5-20:

5.2. Անասյան Հ., Հայ-հունական ազատագրական պայքարի մի էջ Կանդիայի պարերագմի շրջանից (XVII դար), ՆՍՄԿ ԳԱ «*Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների*, 1954, թիվ 3, Երևան: ՆՍՄՌ ԳԱ հրապ., էջ 85 - 99:

5.3. Բարթիկյան Հր., Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հույները: Վերաբնակեցումներ և փոխադրություններ: *Պարմաբանասիրական հանդես*, 1999, թիվ 2-3, Երևան: ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրապ., էջ 397 - 407:

5.4. Բարթիկյան Հ. Մ., Հունական «Հիդրա» հանրագիտարանը Հայաստանի և հայերի մասին, *Պարմա - բանասիրական հանդես*, 1981, թիվ 2, Երևան: ՆՍՄԿ ԳԱ հրապ., էջ 290 - 299:

5.5. Զուլալյան Մ Կ., «Դեվժիրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, *Պարմաբանասիրական հանդես*, 1959, թիվ 2-3, Երևան: ՆՍՄՌ ԳԱ հրապ., էջ 247 - 256:

5.6. Համբարյան Ա., Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջ, *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 1969. թիվ 2, Երևան: Համալսարանի հրատ., էջ 98 - 114:

5.7. Հայկական հարցը Հաշվության կոնֆերանսի առաջ, *Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր*, թիվ 5, Երևան: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2002, էջ 154-167:

5.8. Հայկական հարցը Հաշվության կոնֆերանսի առաջ, *Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր*, թիվ 6, Երևան: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2002, էջ 105-118:

5.9. Միրզոյան Կ., Թուրքիայում ազգայնական շարժման հարցի շուրջ 1918-1919 թթ., *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, Եր.: ՏՏ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., պր. XVI, 1996, էջ 125-142:

5.10. Բիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը, *«Լրաբեր» հասարակական գիտությունների*, թիվ 8, 1970, Երևան: ՆՍՄ ԳԱԱ հրատ., էջ 11 - 16:

5.11. Բիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերություններն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1913-1914), *«Լրաբեր» հասարակական գիտությունների*, 1976, թիվ 10, Երևան: ՆՍՄ ԳԱԱ հրատ., էջ 32 - 41:

5.12. Улунян Ар., К истории армяно-греческих отношений в 1918-1919 гг., Историко-филологический журнал, 1987, N4, Ереван: Изд. Акад. Наук. Арм. ССР, с. 230 – 233.

5.13. Adalian R. P., “Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime: the United States Archival Evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire”, *Journal of Genocide Research* (2001), 3(1), pp. 31–48.

5.14. Dadrian V. N., “The Determinants of the Armenian Genocide”. Working Paper GS 02. Yale Center for International and Area Studies. H. F. Guggenheim Foundation, 1998, pp. 1 – 32.

5.15. Dadrian V., “Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources” –Genocide: A Critical Bibliographic Review, Vol. 2 (ed. Israel Charny), New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1991, pp. 86-138.

5.16. Dadrian V. N., “Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide,” *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, /ed. Richard G. Hovannisian/ New York: St. Martin’s Press, 1992, pp. 280-310.

5.17. Karajian S. J., An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918, *The Armenian Review* 25 (Winter 1972), pp. 3 – 44.

5.18. Hassiotis I., "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)", *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (ed. R. Hovannisian), New York: St. Martin's Press, 1992, pp. 129-151.

5.19. Hassiotis I., "Shared Illusion: Greek – Armenian Co-operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)", Greece and Great Britain during World War I, Thessaloniki: Institute of Balkan Studies, 1985, pp. 144 – 160.

5.20. Nikolaos Hlamides, The Greek Relief Committee: America's Response to the Greek Genocide, *Genocide Studies and Prevention*, Volume 3, No. 3, December 2008, pp. 375 - 388 .

5.21. Sartiaux F., Le Sac de Phocée et l'Expulsion des Grecs Ottomans d'Asie-Mineure en Juin 1914, *Revue des Deux Mondes*, 15 Décembre Paris, 1914, pp. 654 – 686.

5.22. Travis Hannibal, "Native Christians Massacred": The Ottoman Genocide of the Assyrians during World War I, *Genocide Studies and Prevention*, Volume 1 No. 3, December 2006, pp. 327-371.

5.23. Uğur Ümit Üngör, "Seeing like a Nation-State: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-1950", *Journal of Genocide Research*, Vol.10, No.1 (2008), pp.15-39.

6. Համացանց

6.1. <http://www.greek-genocide.org/pontus>.

6.2. http://www.greek-genocide.org/ottoman_greek_deputies.html

6.3. <http://www.hecucenter.ru/word-files/Tsirkinidis%20Gr.doc>

6.4. <http://www.neolaia.poe.org.gr/default.aspx?catid=179>

6.5. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml

SUMMARY

GEVORG VARDANYAN

THE GREEK POPULATION IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE ASIA MINOR DISASTER (1914 - 1923)

This book presents and analyzes the mass deportations and massacres of the Greek people in Turkey from 1914 to 1923. At the beginning of the 19th century the national liberation movement of the Greek population of the Ottoman Empire ended with the independence of Greece in 1830. The reforms launched in the 19th century did not solve the question of equality of the Muslims and the Christian minorities of the Empire. In the second half of the 19th century the Greek people continued the national struggle predominantly in Crete: separate demonstrations were held in Thessaly, Epirus and other regions as well. However, they all were subjected to the authoritarian politics of pressure.

From the end of the Second Balkan War until the end of the World War I the Greek population of Eastern Thrace and Western Asia Minor were forcibly deported and massacred by the Young Turks. The main developments started in the Black Sea region (Pontus) in April 1916. Hundreds of thousands of Greeks were deported till the end of the war. The men were forced to hard work in labor battalions and later killed, and then the lynching of the peaceful population followed. The Greeks' economy was largely damaged as well. The Young Turk's genocidal policy implemented against the Armenians and the Greeks in terms of methods was almost the same, yet there are significant differences as well and these peculiarities are discussed in the last chapter of this book.

After the Mudros armistice the persecutions of the Greek population continued by the Turkish nationalistic groups formed in the territory of the Empire. The campaign against the Greeks was notably enlarged during the Greco-Turkish war from 1919 to 1922. Notwithstanding the existence of the Greek self defending groups, almost the whole Greek population of Pontus was deported and slaughtered. In September 1922 the Turkish army attacked and captured Smyrna -the largest Greek city of Asia Minor. The city was put to fire and 100 000 – 120 000 Greeks and Armenians were massacred. The rest of the Greek population was deported to Greece.

During the Lausanne Conference (November 1922 - July 1923) Greece that had already lost the Greco-Turkish war of 1919-1922 had to sign "The

Convention between Greece and Turkey Concerning the Exchange of Greek and Turkish populations” which in fact “legalized” the deportation of almost 1.5 million Greeks from Turkey and the extermination of hundreds of thousands people. Due to the efforts of the Greek delegation the Ecumenical Patriarchate and the Greek inhabitants of Constantinople were not included in the exchange.

The comparison of the records of the Greek Ecumenical Patriarchate of Constantinople, the testimonies of the eyewitnesses, the accounts of the Turkish and pro-Turkish authors, and the contemporary data of the Genocide Studies, shows that from 1914 to 1923 in consequence of the anti Christian policy of the Young Turks and Kemalists in Eastern Thrace, Pontus and Asia Minor 500.000-1.000.000 Greeks were killed.

It should be stated that in the first quarter of the 20th century the Greeks and the Armenians took serious steps to cooperation. During the Armenian Genocide many Greeks saved hundreds of Armenians, and the latter assisted their co-believers as well. The collaboration between the two nations was especially strengthened in the years of the first Republic of Armenia (1918-1920). In particular, at the Paris Peace Conference (1919-1920) the Armenian and the Greek delegations while stating their claims supported each other. Moreover, some steps towards cooperation were taken by the Greek Archbishop of Trebizond and the Government of the Republic of Armenia. During the Greco-Turkish war a number of Armenians fought for Greece.

**Խորհուրդների և աջակցության համար խորին շնորհակալություն
եմ հայտնում ԳԱԱ ակադեմիկոս լուսահոգի Մանվել Զուլալյանին:**

**Աշխատանքը տպագրության պատրաստելու գործում ցուցաբերած
աջակցության համար շնորհակալություն եմ հայտնում պ. գ. թ.
Թեհմինե Մարտոյանին և պ. գ. թ. Արամ Միրզոյանին:**

Սրբագրիչ՝ Ազատուհի Աղբադյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Արուսյակ Օհանյանի

Տպագրությունը՝ օֆսեթ:

Թուղթը՝ օֆսեթ:

Տպաքանակը՝ 300

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է «ԿՈԼԼԱՃ» ՏՊԱԳՐԱՏԱՆԸ

Երևան, Սարյան 4

Հեռ.՝ (374 10) 52 02 17

Էլ. փոստ՝ collage@arminco.com

www.collage.am